

MÓDSZERTAN

AZ AGGREGÁLT ADATOK FELBONTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI (AZ ÖKOLÓGIAI KAPCSOLAT PROBLÉMÁJA)

MÉSZÁROS József–MÉRŐ Csaba–MOLNÁR D. László

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
H-1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3–9.; e-mail: mj@eik.bme.hu

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: mero.csaba@gmail.com

Szociomed Kft.
H-1204 Budapest, Szent Imre h. u. 52.; e-mail: molnar@szociomed.hu

Összefoglaló: Társadalomtudományi vizsgálatok során gyakorta nem egyéni szintű adatokból szeretnénk a cselekvő egyének magatartására következtetéseket levonni. A szakirodalomban ezt az ökológiai problémának nevezzük. Az utóbbi évtizedben jelentős módszertani újítások történtek e területen. Tanulmányunkban bemutatjuk az irodalomban szokásos módszereket, rávilágítunk azok erősségeire és fogyatékoságaira. A módszereket a 2004 évi kettős népszavazás adatain ismertetjük. Bemutatjuk azt, hogy a különböző szintekre aggregált adatok más-más eredményeket adnak, azaz adatelemzés során döntően fontos a kellő körültekintés és lehetőség szerint az adatok aggregálásának elkerülése.

Kulcsszavak: ökológiai kapcsolatok, Simpson paradoxon

BEVEZETÉS

Az aggregált adatokból az egyéni magatartásra történő következtetés vizsgálata majd száz évre nyúlik vissza. Durkheim *Öngyilkosság* című könyvében már hasonló problémafelvetéssel él, hiszen különböző nemzetiségi, vallási adatokból kívánt az egyének magatartására következtetéseket levonni. Durkheim számos különböző franciaországi közigazgatási területre bontott térképet készített el és vizsgált meg részletesen. Különböző hipotéziseket elemzett. Az elmebetegség és az öngyilkosság kapcsolatát, az öngyilkosság és az alkoholizmus kapcsolatát vizsgálta. Durkheim rendelkezésére különböző területi egységre összevont statisztikai adatok álltak és ezekből az adatokból kívánt az egyes egyének öngyilkossági magatartására következtetéseket

levonni, azaz mai szóhasználatával élve, az ökológiai kapcsolat problémájának úttörő elemzője volt.

A kérdés vizsgálata a második világháború után kapott új lendületet, Leo Goodmann munkássága nyomán, aki a weimari Németország szavazói magatartását vizsgálta. Az 1930-as németországi választásokon a korábban viszonylag jelentéktelen náci párt a voksok 18,3%-át kapta, mely arány 37,3%-ra növekedett az utolsó választáson. A kortársak közül is, de a második világháború után is sokan kérdezték, hogy kik szavaztak a náci pártra, a lecsúszó középosztály, esetleg a protestánsok, esetleg a katolikusok, netán az értékesítési nehézségekkel küszködő gazdálkodók, stb. A kérdésre nem egyszerű a válasz, hiszen a választási eredmények választó körzetenként állnak rendelkezésre és hasonlóan a népszámlálási adatok is, miközben a szavazás egyéni cselekvés. Így a problémánk a következő: az összegzett adatokból szeretnénk az egyes egyének magatartására következtetni. Lehetséges-e ez egyáltalán?

A kutatásoknak újabb lökést adott az Egyesült Államok választási törvényének 1965. évi módosítása, mely megtiltja az etnikai hovatartozás szerinti diszkriminációt. Amennyiben ez mégis előfordulna, a bíróság elrendelheti a szavazási körzetek újraalakítását. A törvény szerint diszkrimináció akkor keletkezik, amennyiben az adott etnikai kisebbség az adott területen a többi szavazótól egyértelműen különböző módon szavaz, és a többségi szavazók megakadályozzák a kisebbségi szavazókat állampolgári jogaik érvényesítésében. A fenti tényállás bizonyítása igen nehéz, hiszen választási adatok az Egyesült Államokban is (mint bárhol a világon, ahol titkos szavazási jog van) csak szavazókör szinten állnak rendelkezésre. Tehát újra az ökológiai probléma megoldásához jutunk.

Klasszikus eset a fentiek illusztrálására az 1990-es Louisiana Államban történt vizsgálat a fekete lakosság szavazási magatartásáról. Feltevések szerint a fekete lakosság a fehérekénél kisebb arányban szavaz a republikánusokra. Amennyiben ez a hipotézis igaznak bizonyul, és egyes szavazókörökben egy-egy népcsoport túlsúlya megállapítható, akkor az 1965-ös jogszabályt alkalmazni kell. A 64 választókörzet több mint felében fehérek voltak többségben, tehát amennyiben a feketék valóban kisebb arányban szavaztak volna a republikánusokra, akkor a republikánusok győzelme valószínűsíthető volt. Abban az esetben, ha más tényezők is meghatározó jelentőségűek, akkor a végeredmény már nem következtethető ki ilyen egyszerűen.

SIMPSON PARADOXON

A tanulmányban tárgyalt jelenség bizonyos értelemben vett megfordítottja az ún. Simpson paradoxon (Simpson 1951). A jelenséget már Pearlson is leírta 1949-ben, de a szakirodalomban (legalább is a statisztikában és a szociológiában) Simpson nevével szokás nevezni az alábbi jelenséget. Az elemzések során gyakorta különböző aggregáltsági szintű adatokból vonunk le következtetéseket. Gyakorta adataink egymásra nézve nem feltétlen függetlenek, így a különböző aggregáltsági szintű adatokból történő elemzés gyakorta különböző eredményekre vezet. Érdekes tehát megfontolnunk, hogy következtetéseink levonásában lehetőség szerint csak az elemi adatokat használjuk. Gyakorta sajnos ez nem lehetséges, hiszen már aggregált adatok állnak rendelkezésünkre, melyet az elemzés céljára magunk is összegzünk. A Simpson

paradoxon jelensége azonban felhívja a figyelmet arra, hogy nagy körültekintéssel kell ezekben az esetekben eljárni. A paradoxont egy egyszerű példával mutatjuk be.

DOHÁNYZÁS ÉS TÚLÉLÉSI VALÓSZÍNŰSÉGEK

1972-ben egészségügyi vizsgálatot végeztek Newcastle upon Tyne környékén Angliában a nők egészségi állapotáról, 1994-ben ugyanazon személyek megkeresésével megismételték a vizsgálatot (Appleton et al. 1996). Az alábbi táblázatok ebből a vizsgálatból származnak.

Vizsgáljuk meg a dohányzás és az egészségi állapot kapcsolatát!

1. táblázat 55–64 korosztály

	55-64 korosztály	
	Meghalt	Él
Dohányzó	51=44%	64=56%
Nem dohányzó	40=33%	81=67%

2. táblázat 65–74 korosztály

	65-74 korosztály	
	Meghalt	Él
Dohányzó	29=80%	7=20%
Nem dohányzó	101=78%	28=22%

Korosztályonként vizsgálva úgy tűnik, hogy a dohányzás káros az egészségre. Mi történik azonban, ha összegezzük (aggregáljuk) a táblákat?

3. táblázat 55–74 korosztály összegezve

	55-64 korosztály	
	Meghalt	Él
Dohányzó	80=53%	71=47%
Nem dohányzó	141=56%	109=44%

Úgy tűnik, hogy a dohányosok tovább élnek!

Mi történt? A dohányosok nagy része meghalt még az idős kor elérése előtt, így a nagyobb számú nem dohányzó idősök természetesen magas időskori halandósága megfordította az összefüggést!

Magyarázat:

$A = \{\text{él}\}$, $B = \{\text{nem dohányzó}\}$, $C = \{\text{idő } t_1\}$,
 $A' = \{\text{halott}\}$, $B' = \{\text{dohányzó}\}$, $C' = \{\text{idő } t_2\}$,

$$\begin{aligned} &P(A|B) < P(A|B') \\ \text{és} \quad &P(A|BC) = P(A|B'C) \\ &P(A|BC') = P(A|B'C') \end{aligned}$$

A feltételes valószínűségek:

$$\begin{aligned} P(A|B) &= \{P(C|B)\} \cdot P(A|BC) + P(C'|B) \cdot P(A|BC') \\ P(A|B') &= \{P(C|B')\} \cdot P(A|B'C) + P(C'|B') \cdot P(A|B'C') \end{aligned}$$

Az előbbi példában:

$$\begin{aligned} P(A|B) &= 0,44 < P(A|B') = 0,47 \\ P(A|BC) &= 0,67 > P(A|B'C) = 0,56 \\ P(A|BC') &= 0,22 > P(A|B'C') = 0,20 \end{aligned}$$

$$0,44 = 0,67 \cdot 0,484 + 0,22 \cdot 0,516$$

$$0,47 = 0,56 \cdot 0,761 + 0,20 \cdot 0,239$$

Azaz a paradoxon oka az hogy B és C nem független események.

A paradoxon rávilágít arra, hogy aggregált adatokból történő következtetések esetében gyakorta tévkövetkeztetéseket állíthatunk, ha nem vagyunk eléggé körültekintőek.

A RÉSZBEN MEGFIGYELT KERESZTTÁBLÁK PROBLÉMÁJA

Az ökológiai kapcsolat problémájának legegyszerűbb esetét egy egyszerű kereszt-táblával illusztrálhatjuk. A kereszt-tábla peremeit (marginálisait) ismerjük csak, azonban a cellákat nem. Tekintsünk egy egyszerű esetet. A választási adatokat (mivel a szavazás titkos) csak jelöltek szintjén összesítve ismerjük, egy-egy szavazókörre. Az adott szavazókörre esetleg más adatforrásokból (népszámlálás, stb.) ismerjük a szavazók összetételét, és különböző csoportokba tudjuk sorolni őket. Érdekel bennünket az egyes csoportok szavazói magatartása, azaz az adott kereszt-tábla egyes celláit kívánjuk becsülni. Tekintsük a következő kereszt-táblát!

4. táblázat Az egyes csoportok szavazói magatartásának kereszt-táblája

	A jelölt	B jelölt	C jelölt	D jelölt	Összesen
1. csoport					N_1
2. csoport					N_2
3. csoport					N_3
Összesen	N^1	N^2	N^3	N^4	N

A valóságban gyakran előfordulnak részben megfigyelt kereszt-táblák. Tipikusan ilyen adatok például a választási eredmények. Ekkor ismerjük a jelöltekre eső szavazatok számát esetleg más forrásból különböző társadalmi csoportok lélekszámát az adott területen. Egy kereszt-táblából nem sok információt tudunk kifacsarni, csak annyit,

hogymilyen tartományban mozoghatnak a belső cellák. A választási adatokban viszont egyszerre nagyon sok keresztábra áll rendelkezésre, szavazóköronként egy. Ez lehetőséget ad arra, hogy a nem ismert cellákra – különböző eloszlásokat feltételezve – becsléseket adjunk.

A feladatot az aggregációs torzítás teszi nehezzé, az adatokból nehezen lehet következtetni arra, hogy az aggregálás után fennálló összefüggés az aggregálás előtt is létezett-e. Ez az ökológiai tévkövetkeztetés veszélye.

Összefoglalva a fentieket, a társadalomtudományi kutatásokban gyakorta olyan adatokkal vagyunk kénytelenek számolni, amelyek nem kísérleti vizsgálatok eredményei és így csak aggregálva vagy átlagolva állnak rendelkezésünkre.

MÓDSZEREK ÁTTEKINTÉSE

A kérdésre több megoldási javaslat született, Goodman (1953) regressziót, Duncan és Davis (1953) a határok módszerét javasolta. A két legújabb modell King (1997) és Wakefield (2003) bayesi alapú likelihood-becslést alkalmaz.

Az alábbiakban az egyszerűség kedvéért 2 x 2-es táblázatokon mutatjuk be a módszereket, de e módszerek értelemszerűen esetén általánosíthatóak nagyobb táblázatokra is.

5. táblázat Módszerek bemutatása 2 x 2-es táblázatokon

Jelölje:

i szavazókör	C_i^1	C_i^2	
R_i^1	p_i^1	$1-p_i^1$	r_i^1
R_i^2	p_i^2	$1-p_i^2$	r_i^2
	c_i^1	c_i^2	

ahol:

- R_i , C_i jelöli az N_i szavazóból az adott csoport számát.
- p_i az I szavazókörben az R_i csoporton belül a C_i^1 -t választók aránya
- c_i is az adott alternatívát választók aránya.

(a normál betűkkel jelölt mennyiségeket megfigyeljük, míg a *dőlt* betűkkel jelölt valószínűségeket kívánjuk becsülni)

6. táblázat Példa a fentiekre

	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem	Összesen
Kettős állampolgárság: Igen	p^1	$1-p^1$	1 521 271
Kettős állampolgárság: Nem	p^2	$1-p^2$	1 436 049
Összesen	1 922 680	1 034 640	2 957 320

Számos, a peremeknek megfelelő eloszlás képzelhető el az adott táblára. Így a probléma nem oldható meg egyértelműen. Másképpen fogalmazva az aggregált adatokból nem lehetséges általánosságban egyértelműen az egyéni adatokat kinyerni, holott bennünket igazából az egyének magatartása érdekel.

Ez nem jelenti azt, hogy ne tegyünk a feladat megoldására valamilyen kísérletet.

MEGOLDÁSI JAVASLATOK

1. megoldás: regressziós módszerek

Tekintsük a következő keresztábrlát:

7. táblázat Példa keresztábrla

i szavazókör	C_i^1	C_i^2	
R_i^1	p_i^1	$1-p_i^1$	r_i^1
R_i^2	p_i^2	$1-p_i^2$	$1-r_i^1$
	c_i^1	$1-c_i^1$	

Ahol az alábbi azonosságok igazak:

$$\begin{aligned} c_i^1 &= p_i^1 * r_i^1 + p_i^2 * r_i^2 & (1) \\ c_i^2 &= (1-p_i^1) * r_i^1 + (1-p_i^2) * r_i^2 & (1^*) \end{aligned}$$

A nehézség az, hogy minden i megfigyelés esetén, két paramétert kell becsülnünk: p_i^1 -t és p_i^2 -t.

Az első megoldás az úgynevezett regressziós módszerek (ezen belül az „*ökológiai regresszió*”, vagy „*Goodman regresszió*”).

Tegyük fel, hogy mindegyik p_i^1 és mindegyik p_i^2 ugyanaz minden szavazókörben. Példánkkal illusztrálva: ez az jelenti, hogy a kettős állampolgárságra eső igen szavazatok aránya állandó a szavazókörökben, és hasonlóan a nem szavazatok aránya is.

A megoldás feltevései nagyon erősek, ráadásul gyakorta a becslés kívülesik a $[0,1]$ intervallumon.

Részletesebben kifejtve:

$$\begin{aligned} (1) \quad c_i^1 &= p_i^1 * r_i^1 + p_i^2 * r_i^2 \\ c_i^1 &= p_i^1 * r_i^1 + p_i^2 * (1-r_i^1) \end{aligned}$$

tegyük fel, hogy p_i^1 -t és p_i^2 -t két független részre bonthatjuk, az egyik rész állandó minden szavazókörre míg a másik r^1 lineáris függvénye:

$$\begin{aligned} (2) \quad p_i^1 &= b^1 + b^2 * r_i^1 \\ p_i^2 &= b^3 + b^4 * r_i^1 \end{aligned}$$

átrendezve:

$$(3) \quad \begin{aligned} p_i^1 &= b^1 + b^2 * r_i^1 + e_i^1 \\ p_i^2 &= b^3 + b^4 * r_i^1 + e_i^2 \end{aligned}$$

ahol e_i fehér zaj.

(3) $-t$ (1)-be helyettesítve:

$$c_i^1 = (b^1 + b^2 * r_i^1 + e_i^1) * r_i^1 + (b^3 + b^4 * r_i^1 + e_i^2) * r_i^2$$

átrendezve:

$$(4) \quad c_i^1 = b^3 + (b^1 - b^3 + b^4) * r_i^1 + (b^2 - b^4) * (r_i^1)^2 + [e_i^2 + (e_i^1 - e_i^2) * r_i^1]$$

$[e_i^2 + (e_i^1 - e_i^2) * r_i^1]$ hibatag $N(0, \sigma)$ eloszlással

jelölje:

$$\begin{aligned} a^1 &= b^3 \\ a^2 &= (b^1 - b^3 + b^4) \\ a^3 &= (b^2 - b^4) \end{aligned}$$

ekkor a jelöléssel:

$$c_i^1 = a^1 + a^2 * r_i^1 + a^3 * (r_i^1)^2 + N(0, \sigma)$$

így 4 paraméterünk van: b^1, b^2, b^3, b^4 , az egyenletekből csak 3 paramétert tudunk kifejezni.

Ezért feltevésekkel kell élnünk:

$$1. \quad b^2 = b^4 = 0 \quad \text{Goodman}$$

Feltevés: $E(p_i^1) = b^1$, $E(p_i^2) = b^3$ minden i -re.

Ekkor:

$$c_i^1 = b^3 + (b^1 - b^3) * r_i^1$$

$$2. \quad b^1 = b^3 = b^1 \text{ és } b^2 = b^4 \quad \text{Linear neighbourhood model}$$

Feltevés: $E(p_i^1) = E(p_i^2)$ minden i -re.

Ekkor:

$$c_i^1 = b^1 + b^2 * r_i^1$$

2. megoldás: „határok módszere“

A Duncan és Davis módszere (1953, idézi Achen–Shively 1995: 8. fejezet) abból indul ki, hogy a sor- és oszlopmarginálisok eloszlását adottak véve p_i^1 és p_i^2 értékei egyértelműen meghatározzák egymást.

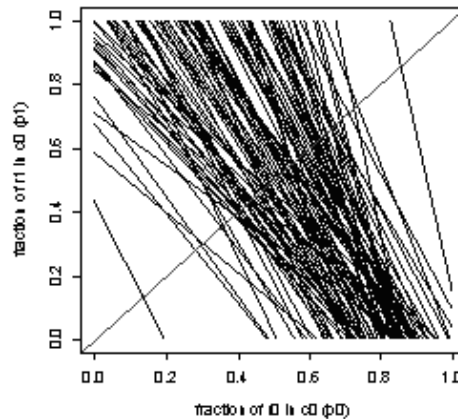
A p_i -k korlátait az alábbi egyenlőtlenségek fogalmazzák meg:

$$\max(0, (C_i - (1 - R_i)) / R_i) = p_i^1 = \min(C_i / R_i, 1)$$

$$\max(0, (C_i - R_i) / (1 - R_i)) = p_i^2 = \min(C_i / (1 - R_i), 1)$$

A fenti egyenleteket átrendezve::

$$p_i^2 = C_i / (1 - R_i) - (R_i / (1 - R_i)) p_i^1$$

1. ábra Tomográfia ábra

Az összefüggést foglalja össze az úgynevezett tomográfia ábra. Mindegyik vonal egy táblázat lehetséges p^1, p^2 kombinációit jelöli. Önmagukban a határok semmitmondóak, túl tág határok közé lövik be a becsléni kívánt paramétereket. A becslésre a legegyszerűbb módszer az, ha a felezőpontokat jelöljük ki becslésnek. A határok szűkítésére egy lehetőség (Achen–Shively 1995), hogy a vizsgált adatokhoz egyéni feltételezéseket csatolhatunk.

(Például – a kettős népszavazás esetében – az a feltételezés, hogy $p^1 > p^2$ nem tűnik túl erősnek, mivel a két nagy párt az igen-igen illetve a nem-nem mellett kampányolt. A feltételezést persze nem lehet ellenőrizni, viszont a határokat ezzel elég erősen lecsökkentettük. Mindent egybevetve ez a módszer elég erősen hagyatkozik heurisztikus, kvalitatív megállapításokra.)

3. megoldás: King modellje

King (1977) az utóbbi időben gyakorta (talán túlságosan is) idézett megoldási javaslatát három feltevéssel él:

1. feltevés: p_i^1 és p_i^2 az R_i -re feltételes levágott kétváltozós normáliseloszlásból származik, azaz:

$$P(p_i^1, p_i^2) = TN(p_i^1, p_i^2 | E, \Sigma),$$

2. feltevés: p_i^1 és p_i^2 várható értéke független R_i -től.

3. feltevés: C_i elemi értékei függetlenek R_i mint feltétel rögzítése mellett

Ez a módszer a tomográfia vonalakon bayesi likelihood becslést végez a legvalószínűbb p^1 and p^2 párra. Első körben C^1 és C^2 feltételes eloszlását r^1 -re illetve r^2 -re binomiálisnak feltételezi. Második körben olyan apriori eloszlásokat feltételez p^1 és p^2 -re, hogy az eloszlásuk egyenletes legyen a (0,1) intervallumon. Ezután a megfigyelt sor- és oszlopmarginálisokból MCMC algoritmussal kiszámítja p^1 and p^2 a posteriori eloszlását.

$$C^1_i | r^1_i \sim B(r^1_i * N_i, p_i^1)$$

$$C^2_i | r^2_i \sim B(r^2_i * N_i, p_i^2)$$

p^1 és p^2 apriori eloszlása:

$$p_i^1 | a^1, b^1 \sim \text{Beta}(a^1, b^1)$$

$$p_i^2 | a^2, b^2 \sim \text{Beta}(a^2, b^2)$$

a^1, b^1, a^2, b^2 apriori eloszlása:

$$a^1 \sim \text{Exp}(0.5)$$

$$b^1 \sim \text{Exp}(0.5)$$

$$a^2 \sim \text{Exp}(0.5)$$

$$b^2 \sim \text{Exp}(0.5)$$

(King honlapján <http://gking.harvard.edu/ei/ei.html> elérhető egy ingyenesen letölthető DOS alapú program, amely felhasználható szimulációk elkészítésére.)

King módszerének kritikája

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy King eljárása csak az alapfeltevések fennállása esetén működőképes. Ezeket az alapfeltevéseket egyszerűbb nyelvre lefordítva a következőkről van szó. Az első alapfeltétel pedig az eloszlás típusáról szól. A második alapfeltevés lényegében az „aggregációs torzítás” hiányát fogalmazza meg, azaz az aggregációs változó mentén a becsülni kívánt valószínűségek függetlenek. A harmadik alapfeltevés lényegében azt fogalmazza meg, hogy az adatokban nincs területi autokorreláció, azaz az egyes területi egységeken tapasztalható előfordulások egymástól függetlennek tekinthetők. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezek a feltevések nagyon erősek. A gyakorlati életben többnyire nem teljesülnek. Az elemzésbe vont adatok többnyire autokorreláltak és az aggregációs torzítás is előfordul. Az alapfeltevések nem teljesülésének következményeit elemzi Cho tanulmánya (Cho 1998).

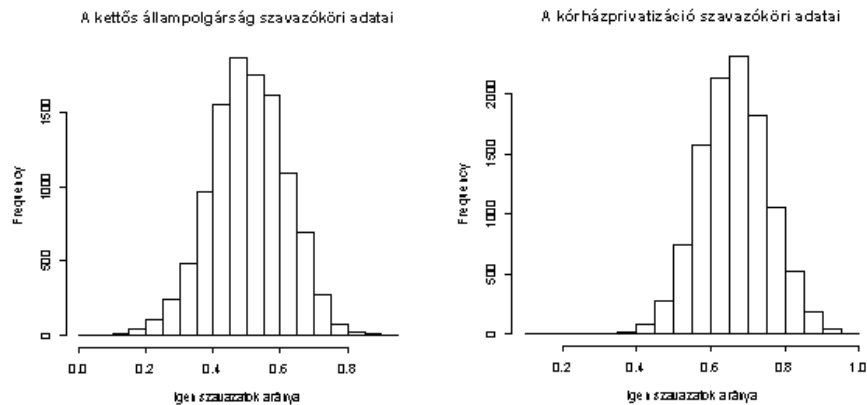
A 2004 DECEMBER 5-I KETTŐS NÉPSZAVAZÁS EREDMÉNYEINEK AZ ELEMZÉSE

2004 decemberében a választásra jogosultak két kérdéssel kapcsolatosan nyilváníthattak véleményt:

8. táblázat 2004 decemberi kettős népszavazás kérdései

Kérdés sorszáma	Kérdés szövege (a népszavazás tárgya)
1	Egyetért-e Ön azzal, hogy az egészségügyi közszolgáltató intézmények, kórházak maradjanak állami, önkormányzati tulajdonban, ezért az Országgyűlés semmisítse meg az ezzel ellentétes törvényt? (továbbiakban: <i>kórház privatizáció</i>)
2	Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással - kérelmére - magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. tv. 19. § szerinti "Magyar igazolvánnyal" vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja? (továbbiakban: <i>kettős állampolgárság</i>)

A kérdések megfogalmazása miatt az igen szavazatok a kórház privatizáció elutasítását, valamint a kettős állampolgárság megadásával történő egyetértést jelentették. A következőkben a korábban ismertetett elméleti apparátus használatát, használhatóságát mutatjuk be a népszavazás adatain.

2. ábra A 2004 decemberi kettős népszavazás szavazóköri adatai

A kettős állampolgárságra adott igen szavazatok aránya: 0,516

A kórház privatizációra adott igen szavazatok aránya: 0,65

A kettős állampolgárságra adott igen szavazatok arányának szórása: 0,114

A kórház privatizációra adott igen szavazatok arányának szórása: 0,093

A szavazókörök nagysága összefügg a szavazatokkal, a kisebb szavazókörökben az országos átlagnál több igen volt a kórház privatizációra, és kevesebb igen a kettős állampolgárságra.

3. ábra A 2004 decemberi kettős népszavazás igen szavazatainak korrelációja

A kettős állampolgárságra adott igen szavazatok és a kórházprivatizációra adott igen szavazatok korrelációja a szavazókörök szintjén: 0,6618267, települések szintjén 0,7341489. Ez erős kapcsolatnak tűnik első ránézésre. A kérdés az, hogy ezt a kapcsolatot csak az aggregálási torzítás szülte, vagy az egyének szintjén is fennálló összefüggésről van szó. Elképzelhető-e hogy ez az összefüggés a szavazókörök aggregálása során alakult ki, a szavazókörökön belül nem áll fenn? Ha települési szinten néztük az összefüggést, az erősebb volt, mint ha szavazókörök szintjén.

A szavazókörök aggregált adataiban között viszont erős kapcsolat mutatkozik C és R között. Ez a kapcsolat csak az aggregált adatok között jelentkezik, de amikor a valóságban szembesülünk ilyen adatokkal, nem tudhatjuk, hogy ez az összefüggés fennáll-e az egyének szintjén is.

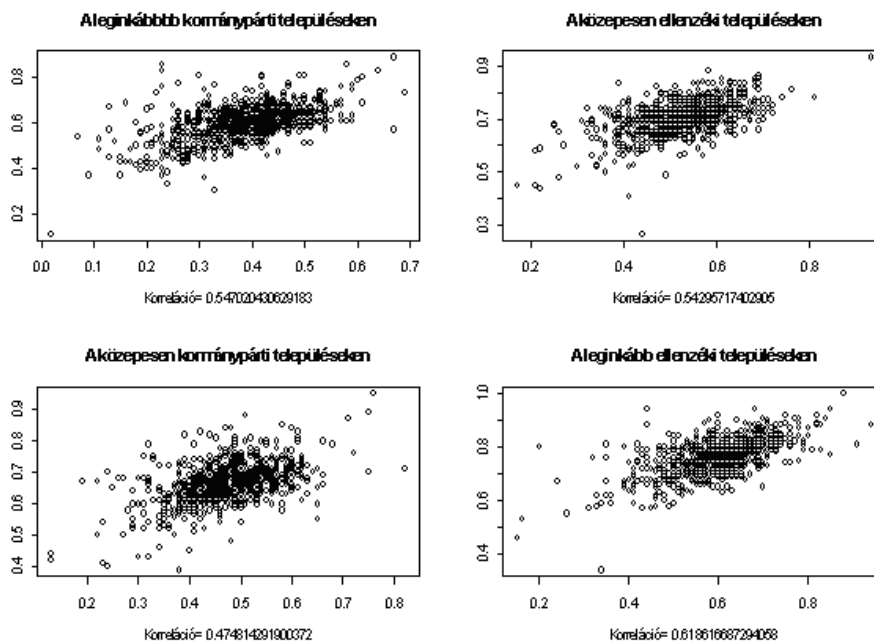
Megfogalmazódhat az a sejtésünk, hogy a szavazókörök összetétele esetleg nem azonos. Tehát van egy olyan kontextuális változónk, ami C-re és R-re is hat, és ennek a változónak az eloszlása változik a szavazókörönként. Az is előfordulhat, hogy a választók eloszlása a szavazókörökben R és C szerint teljesen véletlenszerű, és így az aggregációs torzítás véletlen hatása.

Egy külföldi megfigyelő számára úgy tűnhet, hogy a kettős állampolgárság és a kórházprivatizáció egymástól annyira távol eső kérdések, hogy a köztük jelentkező esetleges ökológiai kapcsolat kizárólag az aggregációs torzításnak tudható be. Külföldi megfigyelőnk meglepetéssel tapasztalta volna, hogy a népszavazást megelőző kampányban szinte kizárólag az igen-igen vagy a nem-nem mellett érveltek politikusaink. (Egyszer-egyszer elhangzott ugyan egy nem-igen is, de ez nem halatszott a nagy hangzavarban.) Ezzel az információval felvértezve úgy módosítaná az álláspontját, hogy az aggregációs torzításból a legnagyobb részt magyarázó kontextuális változó minden valószínűség szerint a pártszimpátia volt, de ezen túl valószínűleg egyéni szintű összefüggést is találhatunk.

Ha úgy gondoljuk, hogy a két választás közötti kapcsolat kizárólag a pártszimpátia okozta aggregációs torzítás műve, akkor azt várnánk, hogy a pártszimpátia szerint hasonló körzetekben független lesz a kettős állampolgárságra és a kórházprivatizációra

adott szavazatok eloszlása. (Ahogy a bevezetőben említett példában is eltűnik az aggregációs torzítás, ha a körzeteket csapadékmennyiség szerinti csoportokra bontjuk.)

Az Európa Parlamenti választások adataival kontrollálva a kettős népszavazás eredményeit, úgy tekinthetjük, hogy az igen-igen mellett a Fidesz, a nem-nem mellett az MSZP és az SZDSZ kampányolt.

4. ábra A 2004 decemberi kettős népszavazás eredményei az Európa Parlamenti választások adataival kontrollálva

Az eredmény az, hogy az Európa Parlamenti választások pártpreferenciái szerinti bontás nem változtatta meg a kapcsolat irányát, de az erősségét csökkentette. Tehát, bár a pártszimpátia okozott némi aggregációs torzítást, ezen túl is marad még összefüggés a kettős népszavazás két kérdése között.

KING MODELLJÉNEK ALKALMAZÁSA

Települési szintű becslés

Választási eredményeket általában nem lehet 2 x 2-es táblázatokkal leírni. Két választás között 4 év telik el, ennyi idő alatt egy választókörzet népességének legalább 10%-a elhalálozás, költözés miatt lecserélődik, a választási rész vevők is változnak. A

jelenség nem elhanyagolható, nem ugyanazok az emberek szavaznak a két alkalommal. Ezért választási eredményeket modellezni csak úgy lehet, ha a 2 x 2-es táblázathoz hozzáfűzünk még egy oszlopot és sort arra az esetre, ha a szavazó – bármilyen okból kifolyólag – távolmaradt. A kettős népszavazás esetében viszont a két szavazás egy időben folyt, és a szavazóköri adatok alapján kevés olyan ember volt, aki megjelent, de csak az egyik kérdésre adott le érvényes szavazatot – szavazókörönként 1-2 fő, azaz kb. a szavazók 0,5%-a. Ennyi ember miatt nem éri meg egy új kategóriát bevezetni, őket nyugodtan vehetjük úgy, mintha a többséggel szavaztak volna a másik kérdésben.

A települési szintre aggregált adatokból King programjának használatával készült becslések:

A becslés eredménye az, hogy azoknak, akik igennel szavaztak a kettős állampolgárságra, 96%-a kórházprivatizációra is igennel szavazott. A kettős állampolgárságra nemmel szavazóknak pedig kb. 60%-a a kórházprivatizációra is nemmel szavazott.

Az adataink szavazóköri szinten állnak rendelkezésre (szeretnénk azt hangsúlyozni, hogy a szavazóköri adatok is már aggregálás eredményei), mikor település vagy választókerület szintjén végzünk elemzéseket, gyakorta olyan következtetéseket vonhatunk le, melyek az aggregációs torzítás eredményei, azaz az adatokban lévő szórást és információt lényegében kiátlagolja. (Szeretnénk emlékeztetni a tanulmány elején ismertetett Simpson Paradoxonra.) Gyakorta az elemzők egyik legnehezebb feladata az, hogy eldöntse, hogy valójában a jelenség esetén aggregációs torzításról beszélhetünk, vagy van egyéb oka is a jelenségnek.

Érdekes néhány jellemző esetet konkrétan vizsgálunk. Három települést kiválasztva: Budapest II. kerületét, Debrecen és Pécs, vizsgáljuk meg a becsléseket ezekre a településekre. A települési szinten aggregált adatokból a becslés a következő lett:

9. táblázat Települési szinten aggregált becslés

	Kórházprivatizáció	Kettős állampolgárság	p0 (becslés)	p1 (becslés)
Budapest II. ker.	63%	63%	0,87	0,22
Debrecen	70%	56%	0,96	0,38
Pécs	59%	51%	0,93	0,24
Budapest II. (települési szintű becslés)				
	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem		
Kettős állampolgárság: Igen	az összes II. kerületi 55%-a	az összes II. kerületi 8%-a		63%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes II. kerületi 8%-a	az összes II. kerületi 29%-a		37%
	63%	37%		
Debrecen (települési szintű becslés)				
	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem		
Kettős állampolgárság: Igen	az összes debreceni 54%-a	az összes debreceni 2%-a		56%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes debreceni 17%-a	az összes debreceni 27%-a		44%
	70%	30%		

Pécs (települési szintű becslés)	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem	
Kettős állampolgárság: Igen	az összes pécsi 47%-a	az összes pécsi 4%-a	51%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes pécsi 12%-a	az összes pécsi 37%-a	49%
	59%	41%	

Szavazóköri szintű becslés

A szavazóköri szintű adatok több információt hordoznak, így elvárnánk, hogy pontosabb becslést adjanak, mint a települési szintre aggregált adatok. A modell becsléseit tovább rontja a települési szintre aggregált adatok esetében az, hogy a településen belüli eloszlást konstansnak vettük, és egy város szavazatainak az eloszlását ugyanolyan mértékben tettük függővé a szomszédos települések eredményeitől, mint az ország másik felében levőkéitől.

A három kiválasztott körzetben komoly eltérések jelentkeztek a szavazóköri és a települési szinten becsült eredmények között, ezzel is bizonyítva, hogy a települési szintre való aggregálás közben jelentős torzítások keletkeztek.

10. táblázat Szavazóköri szintű becslés

Budapest II.	p0	p1
Települési szintű becslés	0,87	0,22
Szavazóköri becslés átlaga	0,95	0,09

Budapest II. (települési szintű becslés)	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem	
Kettős állampolgárság: Igen	az összes II. kerületi 60%-a	az összes II. kerületi 3%-a	63%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes II. kerületi 3%-a	az összes II. kerületi 34%-a	37%
	63%	37%	100%

Debrecen	p0	p1
Települési szintű becslés	0,96	0,38
Szavazóköri becslés átlaga	0,8	0,6

Debrecen (települési szintű becslés)	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem	
Kettős állampolgárság: Igen	az összes debreceni 45%-a	az összes debreceni 11%-a	56%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes debreceni 26%-a	az összes debreceni 18%-a	44%
	70%	30%	100%

Pécs	p0	p1
Települési szintű becslés	0,93	0,24
Szavazóköri becslés átlaga	0,84	0,34

Pécs (települési szintű becslés)	Kórházprivatizáció: Igen	Kórházprivatizáció: Nem	
Kettős állampolgárság: Igen	az összes pécsi 43%-a	az összes pécsi 8%-a	51%
Kettős állampolgárság: Nem	az összes pécsi 17%-a	az összes pécsi 32%-a	49%
	59%	41%	100%

A három vizsgált körzetet összehasonlítva elmondható, hogy a szavazóköri szintű becslések szerint Budapest II. kerületében volt a legpolarizáltabb az eredmény, az összes szavazónak csupán 5%-a nem a nagy pártok kampányának megfelelően szavazott. (Igen-igen, illetve nem-nem.) A debrecenieknél és a pécsiekénél ez az arány 37 illetve 25% volt.

A két vidéki városban a szavazók közül jóval többen vették számításba külön-külön a népszavazás két kérdését, mint a Budapest II. kerületében élők, akik gyakorlatilag egy kormány és ellenzék közötti szavazásként értelmezték a kettős népszavazást. Ennek a jelenségnek a magyarázata részletes elemzést igényelne, melyre e cikkben nem vállalkozhatunk

EREDMÉNYIENK ÉS ÍGY KING MÓDSZERÉNEK KRITIKÁJA

King második és harmadik feltevése azt fogalmazza meg, hogy nincs „aggregációs hiba” és az adatok területi homogenitást mutatnak. Jól láthatóan mindkét feltevés nagyon erős (Cho 1998). Az első követelmény problematikus voltára az adatok elemzésének elején rámutattunk, a területi homogenitás feltevésével kapcsolatban pedig tekintsük a következő táblázatot. A táblázat adatai az országgyűlési választások adatainak területi inhomogenitását mutatják be tömböknként (Mészáros–Szakadát 2005). A táblázat adatai az egyes politikai tömbökre számított autokorrelációs mértékek.

11. táblázat Autokorrelációs mértékek a 176 választókerületre politikai blokkonként

Év	„Jobboldali” pártok				„Baloldali” pártok				Liberális pártok			
	Moran I	p	Geary c	p	Moran I	p	Geary c	p	Moran I	p	Geary c	p
1990	04,5	0,001	0,574	0,001	0,405	0,001	0,574	0,001	0,404	0,001	0,587	0,001
1994	0,419	0,001	0,551	0,001	0,419	0,001	0,551	0,001	0,293	0,001	0,685	0,001
1998	0,374	0,001	0,596	0,001	0,374	0,001	0,596	0,001	0,312	0,001	0,661	0,001
2002	0,451	0,001	0,528	0,001	0,451	0,001	0,528	0,001	0,327	0,001	0,639	0,001

Az adatok egyértelműen mutatják King módszere 3. feltevésének problematikuságát.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a az ökológiai probléma feltevések nélkül nem megoldható, általánosságban a feltevések alkalmazását gyakorlati vizsgálatnak kell az adott adathalmazon megelőznie. A módszer individuális mintából származó adatokkal javítható (Wakefield 2004), de ez már egy másik tanulmány tárgya lehet.

IRODALOM

- Achen, Ch.–Shively W.Ph. (1995): *Cross Level Inference*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Appleton, D.R.–French, J.M.–Vanderpump, M.P. (1996): Ignoring a covariate: An example of Simpson's Paradox. *American Statistician*, 50: 340–341.
- Cho, W.T. (1998): If the Assumption Fits... : A Comment on the King Ecological Inference Solution. *Political Analysis*, 7: 143–163.
- Fotheringham, A.S.–Wong, D.W.S. (1991): The Modifiable Areal Unit Problem in Multivariate Statistical Analysis. *Environment and Planning*, 23: 1025–1045.
- Duncan O.D.–Davis B. (1953): An Alternative to Ecological Correlation. *American Sociological Review*, 18: 665–666.
- Goodman, L. (1953): Ecological Regressions and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 18: 663–665.
- Goodman, L. (1959): Some Alternatives to Ecological Regression. *American Journal of Sociology*, 64: 610–624.
- Hox, J.J. (1994): *Applied Multilevel Analysis*. Amsterdam: TT-Publikaties.
- King, G. (1997): *A Solution to the Problem of Ecological Inference*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- King, G. (2000): Geography, Statistics, and Ecological Inference. *Annals of the Association of American Geographers*.
- King, G.–Rosen, O.–Tanner, M.A. (2004): *Ecological Inference*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- King, G. (é.n.): A Program for Ecological Inference.
- Mészáros J.–Szakadát I. (2005): *Magyarország Politikai Atlasza*.
- Robinson, W.S. (1950): Ecological Correlation and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 351–357.
- Simpson, E.H. (1951): The Interpretation of Interaction in Contingency Tables. *Journal of the Royal Statistical Society*, 13: 238–241.
- Wakefield, J. (2003): Ecological Inference in 2×2 . Tables. *Journal of the Royal Statistical Society*.

NÖVEKEDÉSI FÜGGVÉNYEK, TÁRSADALMI DIFFÚZIÓ, TÁRSADALMI VÁLTOZÁS*

FOKASZ Nikosz

egyetemi docens, ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézet
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: fokata.bt@chello.hu

Összefoglaló: Az infokommunikációs technológiák látványos elterjedése jóvoltából az innovációk diffúziójának vizsgálata az utóbbi évtized egyik legizgalmasabb társadalomtudományi kutatási témájává vált. A jelen tanulmányban először a növekedési függvények legalapvetőbb típusaival ismerkedünk meg, majd végigjárjuk a technológiai innovációk diffúziójának legkülönbébb területeire kiterjedő alkalmazásait. A tanulmány második felében bemutatjuk azokat a kísérleteket, amelyek a növekedési függvények alkalmazását, a logisztikus helyettesítési folyamatokon, és a gazdasági fejlődés hosszú hullámain keresztül a társadalmi változás legkülönbébb területeire terjesztik ki.

Kulcsszavak: logisztikus függvény, növekedési függvények, innovációk diffúziója, bi-logisztikus növekedés, logisztikus helyettesítési folyamatok

BEVEZETÉS

Társadalomelméleti relevancia és gyakorlati hasznosíthatóság. Sok évtizede már annak, hogy ez a kettősség az innovációk diffúziójának vizsgálatát az egyik legizgalmasabb társadalomtudományi kutatási téma rangjára emelte. Kétségtelen továbbá, hogy az infokommunikációs technológiák látványos elterjedése napjainkban, további lendületet adott ezen kutatói érdeklődésnek.

A szakirodalom nemcsak könyvtárnyi, hanem rendkívül szerteágazó is. Ennek ellenére a publikációk jelentős részében megfigyelhető bizonyos fokú módszertani és tematikai egyoldalúság. A diffúziós folyamatok időbeli dinamikájának leírásában például, igen gyakran magától értetődő természetességgel alkalmazzák az „S-görbét”. Szerepe ilyenkor nem is mindig empirikus, inkább csak ikonográfiai, szimbolikus. Ráadásul számos esetben egész egyszerűen a logisztikus függvény szinonimájaként kezelik. Pedig az irodalomból tulajdonképpen tudható, hogy egy diffúziós folyamat nem feltétlenül szolgáltató S-görbét, az pedig már igazán régóta ismert, hogy nem minden S-görbe feleltethető meg valamilyen logisztikus függvénynek.

Ami a kutatók témaválasztását illeti, abban jó ideje dominál a legkülönbébb technológiai innovációk diffúziójának gyakorlatorientált elemzése. Kevesen élnek azzal a lehetőséggel, hogy az úgynevezett növekedési függvények, ide sorolhatjuk a

* A tanulmány a TO43655 számú OTKA kutatás keretében készült.

logisztikus leképezést is, sokkal szélesebb körű, a technológiai, sőt a társadalmi diffúzió területén is messze túlmutató alkalmazásokra adnak módot.

A jelen tanulmány egyfajta szakirodalmi rekonstrukciónak tekinthető. Az első részben néhány bevezető jellegű, elemi példából kiindulva fokozatosan ismerkedünk meg a növekedési függvények legalapvetőbb típusaival. Arra törekedtem, hogy a matematikában viszonylag járatlanokat se riasszam el remélve, hogy a tanulmányban később megtalálható alkalmazások kellő motivációt szolgáltatnak a matematikai apparátus elsajátításához. A második részben ezen eszköztár alkalmazási lehetőségeit mutatom be a technológiai innovációk diffúziójának területén. Egy az elméleti továbblépést megalapozó harmadik rész után, a tanulmány záró részében a szakirodalmat követve fokozatosan elhagyjuk a technológiai, sőt a társadalmi diffúzió területét is, s bemutatjuk azokat a kísérleteket, amelyek a növekedési függvények alkalmazását a társadalmi változás elemzésének legkülönbözőbb területeire terjesztik ki.

NÖVEKEDÉSI FÜGGVÉNYEK

Korai kezdetek, a logisztikus leképezés

Ha minden hónapban fix összegű zsebpénzt adunk gyermekünknek, aki ezt gondosan félre is teszi, akkor megtakarítása egy idő után már igazán szép summát tehet ki. Megtakarításának havi gyarapodása azonban egyáltalán nem függ attól, hogy éppen sok vagy kevés pénze van-e. Félre tett pénze a folyamat kezdetén éppúgy, mint bármely későbbi szakaszában ugyanazzal az általunk biztosított fix összeggel, következőképpen *lineárisan* fog növekedni. Más a helyzet akkor, ha pénzünket, mondjuk valamilyen meghatározott összeget, tartósan egy bankban helyezzük el. A kamat révén ott a pénz, pénzt *fial* ezért a mindenkori növekmény függ attól, hogy mekkora a bankban éppen kamatozó, azaz ennyiben ott „szaporodó” pénz.

Általában is elmondható, hogy egy önreprodukciós folyamat esetében valamely „populáció” pillanatnyi növekménye függ valamiképp attól, hogy éppen mekkora a populáció pillanatnyi létszáma. Ez a gondolat már a társadalomtudományok terén is több mint kétszáz éves múltra tekint vissza. Malthus 1798-ban állt elő azzal az ötlettel, hogy az emberi populáció létszámában bekövetkező változás arányos a populáció mindenkori létszámával, azaz fennáll az

$$\dot{N} = rN \quad (1)$$

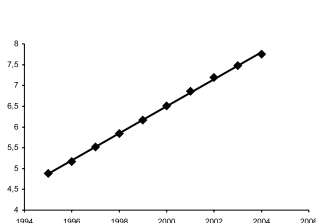
összefüggés. Ha r konstans, akkor a kérdéses emberi populáció

$$N(t) = N_0 e^{rt} \quad (2)$$

alakú *exponenciális* függvény szerint növekszik, s tulajdonképpen minden önreprodukciós folyamat ezt a szabályt igyekszik követni.

Már ameddig teheti. Az (1) szabály által leírt növekedési modell ugyanis leginkább olyan populációk esetében érvényesülhet, amelyek kellően nagy „térsekben” szaporodnak. Új, egyelőre tehát még üres terek napjainkban leginkább az infokommunikációs technológiák megszületése jóvoltából keletkeztek. Ennek megfe-

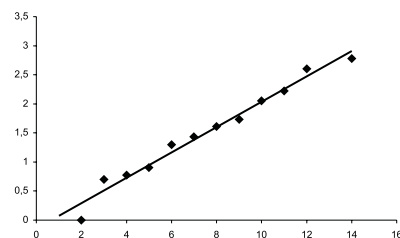
lelően exponenciális növekedés figyelhető meg a merevlemezek kapacitásának, a számítógép processzorok teljesítményének, illetve a hazai Internet felhasználók számának alakulásában (1–3. ábra).

1. ábra

Merevlemez kapacitás alakulása
a világban 1995–2004

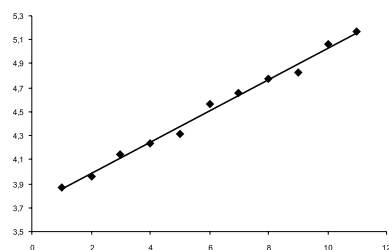
Forrás: Coffman 2001: logaritmikus skála.

2. ábra

Intel processzorok kapacitásának alakulása

Forrás: Coffman 2001: logaritmikus skála.

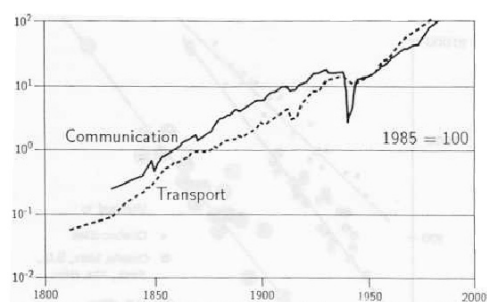

3. ábra

Szélessávú Internet előfizetések száma Magyarországon
2000 negyedik és 2003 második negyedéve között logaritmikus skála

Forrás: IHM

Napjainkban igen sok szó esik arról, hogy a kommunikációs technológiák fentebb illusztrált robbanásszerű elterjedése sok tekintetben kiválthatja, helyettesítheti az emberek fizikai mozgását. Hogy így lesz-e vagy sem az egyelőre nyitott kérdés. Ennek esélyét mindenesetre csökkenti az a rendkívül figyelemre méltó tény, hogy a közlekedési és kommunikációs teljesítmény az elmúlt mintegy másfél évszázadban egymással párhuzamosan, tehát egymást kiegészítve és nem helyettesítve rendkívül hasonló exponenciális növekedési pályát követett. Hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy a 4. ábra diagramjai nagy tehetetlenségű, következésképpen nehezen megváltoztatható társadalmi folyamatokra utalnak.

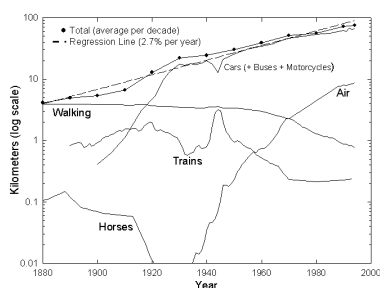

4. ábra

Az utaskilométerben mért közlekedési, és az üzenetek váltások
számával mért kommunikációs teljesítmény alakulása Franciaországban

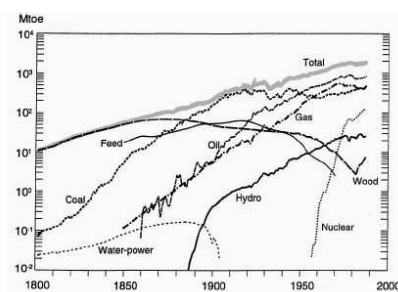
Forrás: Ausubel et. al. 1998.

Persze ahhoz, hogy az exponenciális növekedés ilyen hosszú időn keresztül fennmaradjon az kell, hogy a rendelkezésre álló tér rendkívül nagy legyen, vagy legalábbis menetközben bővüljön. Ez utóbbira mutat példát az 5. ábra, amelyen jól látható, hogy az új közlekedési eszközök egymást követő megjelenése hogyan növeli a közlekedés „terét”. Az új eszközöknek köszönhetően olyan utakra is elindulhatunk, amelyeket korábban egyáltalán nem tettünk volna meg, s ebből adódóan egy ember által naponta az összes lehetséges közlekedési eszközzel megtett teljes távolság, több mint száz éven keresztül figyelemre méltó stabilitással exponenciálisan növekedhetett. A 6. és 7. ábrák hasonló „térbővítő” mechanizmus létéről tanúskodnak a különböző energiaforrások felhasználása terén is.

5. ábra

A különböző közlekedési eszközökkel
naponta megtett, egy főre jutó utaskilométerek
száma az Egyesült Államokban

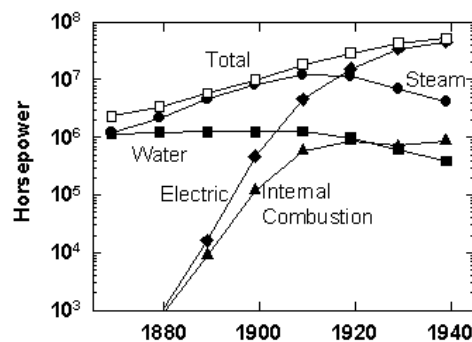

6. ábra

Elsődleges energiaforrások
felhasználása
az Egyesült Államokban

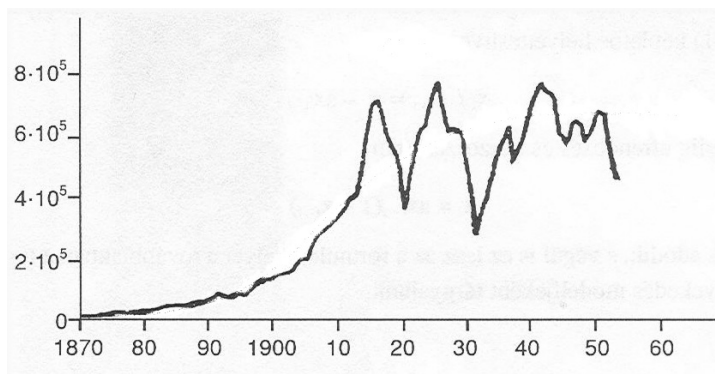
Akárhogy is, a tér lehet eleve nagy, még növekedhet is, igazán tartós exponenciális növekedés mellett azonban előbb-utóbb mindenképpen elfogy. Lényegében erre a forgatókönyvre építettek a Római Klub felkérésére 1972-ben írt jelentésükben Dennis Meadows és szerzőtársai, akik a régi malthusi állítást azzal egészítették ki, hogy saját belső tulajdonságai miatt az ipar is exponenciális növekedést követ. Könyvük harminc

évvel későbbi, átdogozott és bővített kiadásában már tényként kezelik, hogy a Föld, mint az emberi aktivitás tere szűk lett, a folyamat „*túllőtt*” a növekedés szükségképpen meglévő határain, így tovább nem folytatható. Hogy az ökológiai tér és a gazdasági aktivitás viszonya a jövőben miként alakulhat, bár sok jóval nem biztathatjuk magunkat, pontosan nem tudhatjuk. A 8. ábrán mindenesetre, egy nagyon egyszerű példa, a cinktermelés alakulásának segítségével illusztráljuk, hogy az erősödő külső kényszerek milyen szabálytalan visszaesésekkel, sőt válságokkal tarkított pályára kényszeríthetnek egy eredetileg exponenciálisnak indult növekedést.

7. ábra

Elektromos energiaforrások felhasználása az Egyesült Államokban

8. ábra

A túlfutás lehetséges forgatókönyve

Forrás: Price 1979

Hogy az exponenciális növekedés hosszabb távon folytathatatlan egyáltalán nem új felismerés. Voltak, akik ezt már a 19. században is tudták. Az igazi kérdés azonban az volt, hogyan lehet az exponenciális növekedés modelljét úgy módosítani, hogy abba már beépüljenek a növekedés határai. Francois Verhulst belga matematikus 1838 és

1847 között publikált három cikkében mutatta be később óriási karriert befutott megoldását (Cramer 2004).

Verhulst abból indulva ki, hogy minden stabil populáció rendelkezik egy rá jellemző K saturációs szinttel, egy $\left(1 - \frac{N}{K}\right)$ korrekciós taggal egészítette ki az exponenciális növekedés (1)-ben megadott modelljét:

$$\dot{N} = rN \left(1 - \frac{N}{K}\right) \quad (3)$$

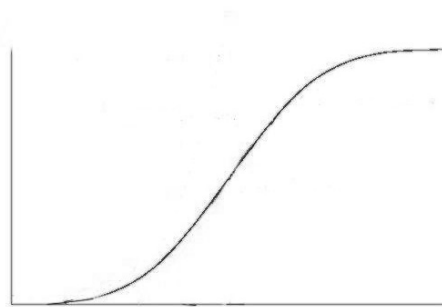
Verhulst a modellt már a legelső cikkében is konkrét alkalmazásokkal, Franciaország, Belgium és Oroszország népességére vonatkozó előrejelzésekkel tesztelte, 1845-ben publikált második cikkében pedig bevezette a ma már közismert *logisztikus* növekedés elnevezést is. A társadalomtudósok azonban hamar elfelejtették a modellt és megalkotóját is. A függvény a 19. század végén a kémikusoknak köszönhetően élt tovább autokatalitikus függvény néven. Mint ilyet fedezi fel újra 1920-ban a demográfia számára az amerikai R. Pearl és L.J. Reed. Verhulst nevét és elsőségét csak egy 1922-es következő cikkükben említik meg, s akkor is csak egy lábjegyzet erejéig. G. U. Yule az, aki 1925-ben feleleveníti a logisztikus növekedés elnevezést, s a modell végül is ezen a néven kezdi meg társadalomtudományi diadalmenetét.

A logisztikus leképezés matematikája

Mivel ez a siker egyáltalán nem független a modell és a belőle adódó függvény matematikájától, a továbbiakban ezt vesszük egy kicsit közelebbről szemügyre. A (3) modell megoldása az

$$N(t) = \frac{K}{1 + e^{-n-b}} \quad (4)$$

háromparaméteres függvény, amelynek grafikonja a mindenki által jól ismert szabályos S-görbe (9. ábra).

9. ábra
A logisztikus függvény

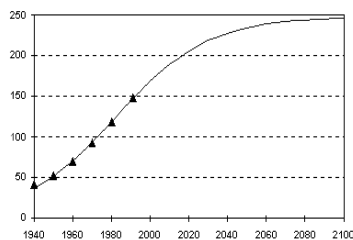
A (4) formulában az egyedüli újdonság a b paraméter lehet, amely egyfajta helyzet-paraméterként a függvénynek a t időtengely mentén való elhelyezkedését határozza meg. A fenti paraméterek azonban könnyen újakkal helyettesíthetők. Jelölje Δt azt az időtartamot, amely alatt a folyamat a saturáció 10%-át kitevő szintről 90%-ra jut, t_m pedig az inflexiós pont bekövetkezésének idejét. Ekkor fennállnak az

$$r = \frac{\ln 81}{\Delta t} \quad t_m = -\frac{b}{r} \quad (5)$$

összefüggések, vagyis a (4) formula az

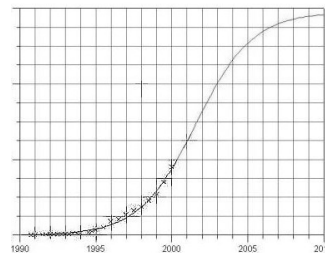
$$N(t) = \frac{K}{1 + e^{-\frac{\ln 81}{\Delta t}(t - t_m)}} \quad (6)$$

alakot ölti. Az új formula előnye, hogy a benne szereplő három paraméter könnyen értelmezhető, s hogy nagyságuk az adatokból már jóval a folyamat teljes lefutása előtt megsejthető. Emiatt lehet Brazília alig néhány népességi adatára vagy az Internet host-ok számának alakulására – annak ellenére, hogy a folyamatok még alig-alig jutottak túl a középpontjukon – olyan nagy biztonsággal logisztikus függvényt illeszteni (10–11. ábra).

10. ábra

Brazília népességének alakulása, millió fő
Forrás: Ferreira 1998.

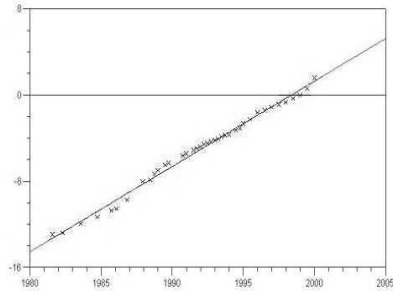
11. ábra

Az Internet host-ok számának alakulása,
Forrás: Santos–Devezas 1999.

Az empirikus alkalmazásokat egy egyszerű trükk, a logisztikus függvény linearizálása révén tovább könnyíthetjük. A Fisher-Pry transzformációként ismert eljárás lényege, hogy ha $F = \frac{N}{K}$, akkor fennáll az

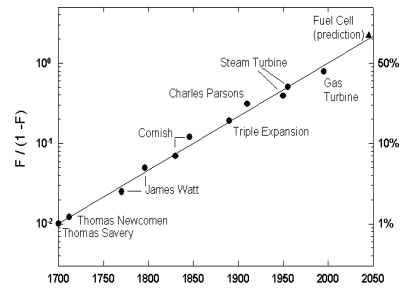
$$\ln \frac{F}{1-F} = rt + b \quad (7)$$

összefüggés, vagyis ha N logisztikus függvény akkor az $\frac{F}{1-F}$ kifejezést logaritmus skálán ábrázolva egyenest kell kapjunk. A módszer működését a 12–13. ábrákon illusztráljuk.

12. ábra

Az Internet host-ok számának alakulása,
Fischer-Pry transzformációval

13. ábra

A gőzgépek hatékonyságának
alakulása az USA-ban

Forrás: Ausubell et al. 1998.

A fentiekből látható, hogy a logisztikus függvény megejtően egyszerű, sőt elegáns formában oldja meg a valamilyen saturációhoz tartó folyamatok megragadásának problémáját. Éppen ez lehet azonban a hátránya is. A világ a tudósok szemében sokszor bizonyult alapvetően egyszerűnek, néha tán még elegánsnak is, de ugyan miért is lenne ez mindig így? Itt az ideje ezért, hogy olyan kísérletek után nézzünk, amelyek más úton közelítik meg a telítődési szinthez tartó növekedési folyamatok megragadásának kérdését.

Egyéb korai kísérletek

Időben kétségtelenül egy brit autodidakta biztosítási matematikus Benjamin Gompertz próbálkozása tekinthető a legelsőnek. A kiindulópont a malthusi (1) formulához kísértetiesen hasonló

$$\dot{N} = -rN \quad (8)$$

összefüggés, azzal a különbséggel, hogy az r paramétert ezúttal valamilyen, az egyes egyedek túlélését befolyásoló kockázati tényezőként, a „*halandóság erejeként*” interpretálhatjuk. Gompertz 1825-ben írt tanulmányában abból indult ki, hogy, az r az életkorral exponenciálisan nő, azaz

$$r = ke^{at} \quad (9)$$

Ezt behelyettesítve a (8) formulába,

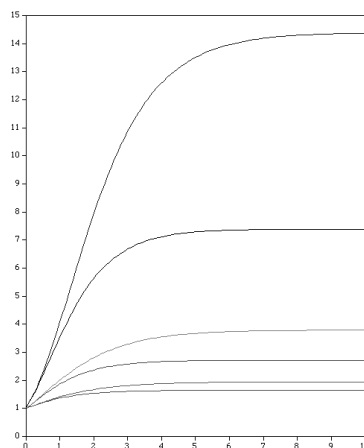
$$\dot{N} = -ke^{at} N \quad (10)$$

adódik, aminek megoldása az

$$N(t) = Ke^{-be^{-at}} \quad (11)$$

függvény lesz (Formoso 2005). Belátható, hogy a (11) formula révén is egy S-görbét formázó függvényhez jutottunk (14. ábra). A logisztikus függvénytől eltérően

azonban, ez a görbe nem szimmetrikus. Az inflexiós pontja előrébb van, s mintegy a saturáció egyharmadánál következik be.

14. ábra

A Gompertz függvény alakja különböző paraméterértékek mellett

Korai megalkotása ellenére a Gompertz-függvény társadalomtudományi alkalmazásai messze elmaradtak a logisztikus függvény mögött. Talán mert maga a görbe kevésbé elegáns, a matematika egy fokkal bonyolultabb, valamint a mögöttes mechanizmus társadalomtudományi interpretációja is nehezkesebb (Kozuko et al. 2003). Talán mert maga a görbe kevésbé elegáns, a matematika egy fokkal bonyolultabb, valamint a mögöttes mechanizmus társadalomtudományi interpretációja is nehezkesebb. Ezzel együtt a Gompertz-függvényt kiterjedten használják a demográfia folyamatok, különösen a termékenység vagy például a belső vándorlás korszpecifikus arányszámainak modellezésében (Valkovics 2000).

Az eddig megismertekkel ellentétben nincs közvetlen társadalomtudományi vonatkozása a következő S-görbe, az úgynevezett Bertalanffy-függvény megszületésének. Annak előrejelzésére alkották meg, hogy miként alakul a cápák testhossza az életkoruk függvényében (Bertalanffy 1938). Ha feltételezzük, hogy a születési illetve a K felnőtt testhossz közötti különbség időben exponenciálisan, cseng le, akkor a Bertalanffy-függvényre

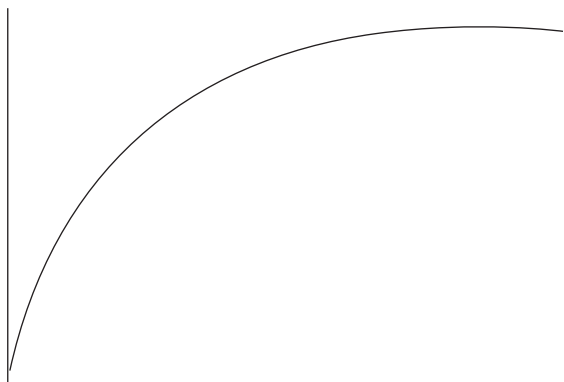
$$N(t) = K(1 - be^{-rt}) \quad (12)$$

adódik. A függvény alkalmazási területe igen széleskörű, születési körülményei azonban annyiban ma is hatnak, hogy különös előszeretettel alkalmazzák a populáció biológiában.

A Bertalanffy-függvény közvetítésével még speciálisabb növekedési függvényhez juthatunk el, ha feltételezzük, hogy a folyamat nulláról indul. Ekkor

$$N(t) = K(1 - e^{-rt}) \quad (13)$$

formula adódik. Ez is egy saturációs szinthez tartó, lassuló ütemű növekedési folyamat, de ezúttal nem S-görbe, mivel a függvénynek nincs inflexiós pontja (15. ábra).

15. ábra
Mitscherlich-függvény

A függvény grafikonja nem véletlenül emlékeztet a csökkenő hozamnövekedés törvényére. A Mitscherlich által fölállított összefüggést ma gyakran alkalmazzák az agrárgazdaságban annak leírására, hogy mekkora termésnövekedés érhető el valamely növekedési tényező, például műtrágya adagolásának növelésével.

Könnyen belátható, hogy a Bertalanffy- és Mitscherlich-féle függvényt az

$$\dot{N} = r(K - N) \quad (14)$$

differenciálegyenlet adja meg. Megjegyezzük, hogy ha nem a „testhossz”, hanem a „testtömeg” növekedési szabályát akarjuk előállítani, akkor (14) módosul, és a „tömeg a testhossz köbével arányos” szabály miatt az

$$\dot{N} = rN^{\frac{2}{3}} \left(1 - \left(\frac{N}{K} \right)^{\frac{1}{3}} \right) \quad (15)$$

alakot ölti.

Növekedési modellek

Miután már a negyedik növekedési függvényen is túljutottunk, érdemes egy kis rendet teremteni közöttük. A logisztikus modell

$$\dot{N} = rN \left(1 - \frac{N}{K} \right)$$

alakú differenciálegyenletének egy lehetséges általánosítása lehet az

$$\dot{N} = rN^{\alpha} \left(1 - \left(\frac{N}{K} \right)^{\beta} \right)^{\gamma} \quad (16)$$

formula. Ez persze így teljesen formális eljárás, aminek célszerűsége annál is inkább kétséges mivel tetszőleges pozitív α , β , γ értékre a fenti egyenletnek nincs is megoldása (Tsoularis et al.). Világos ugyanakkor, hogy ezúttal mégiscsak valamiféle általánosabb modellhez jutottunk el, hiszen (16)-ból könnyen visszakaphatjuk az exponenciális növekedés formuláját, valamint a logisztikus növekedés egyenletét. Ráadásul a (16) differenciálegyenlet lehetővé teszi, hogy újabb modelleket is legyárthassunk. Külön figyelmet érdemel (16)-nak az α , β , γ mellett előálló

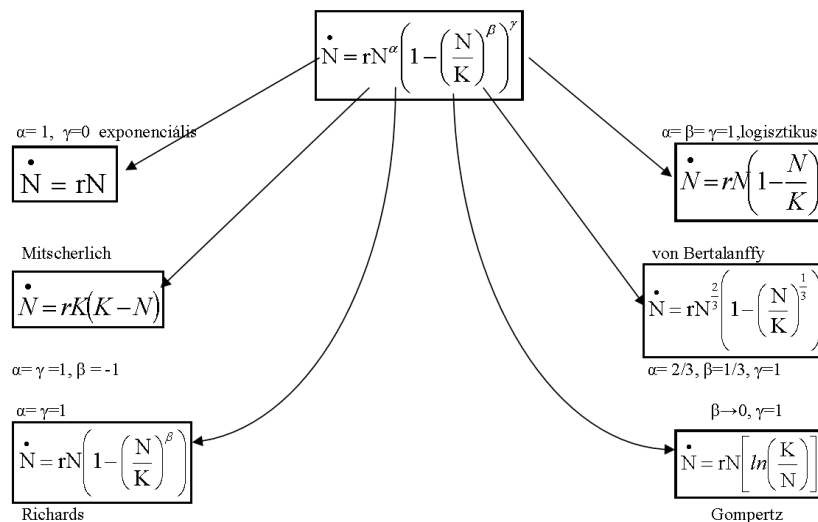
$$\dot{N} = rN \left(1 - \left(\frac{N}{K} \right)^{\beta} \right) \quad (17)$$

alakú speciális esete. Ennek a Richards által 1959-ben vizsgált modellnek a megoldása az

$$N(t) = H + \frac{A - H}{\left[1 + T e^{-r(t-t_m)} \right]^{\frac{1}{T}}} \quad (18)$$

függvény, egy olyan S-görbét határoz meg, amely pályáját a H alsó korlát és az A felső telítődési szint között futja be. Ezt az úgynevezett Richards-függvényt szokás általános logisztikus függvénynek is nevezni.

A fentiekben bemutatott eljárással még számos más modell is előállítható lenne. A legalapvetőbbeket azonban már így is „legyártottuk”, egymáshoz való viszonyukat pedig a 16. ábrában foglaljuk leltárszerűen össze.

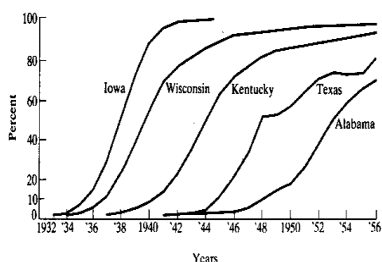
16. ábra Néhány növekedési modell, és az általános modell kapcsolata

TECHNOLÓGIAI INNOVÁCIÓK DIFFÚZIÓJA

Az eddig megismert mintegy féltucatnyi növekedési függvény alkalmazási területe a populációbiológiától, az orvostudományon, valamint a demográfián keresztül egészen a szociológiáig terjed. A logisztikus függvény monopol helyzete már a társadalomtudományi alkalmazásokban is megszűnt, hegemón pozícióját azonban továbbra is megtartotta. Mindez talán annak öröksége, hogy a technológiai innovációk diffúziójának kutatói, már a kezdeti próbálkozások során is megkülönböztetett figyelemmel tűntették ki a logisztikus függvényt (Nieto et al. 1998).

Korai előzmények

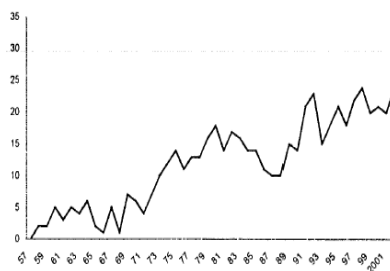
Az első valódi empirikus kutatások az agrárinnovációk terjedését elemezték. Úttörő jellegűnek tekinthető Ryan és Gross 1943-as kutatása a kukorica hibridek terjedéséről Iowa államban. Későbbi hatását tekintve azonban igazán korszakos jelentőségűnek Zvi Griliches egy 1957-ben hasonló témában írt műve bizonyult. A tanulmányából átvett és a 17. ábrán bemutatott szimmetrikus S-görbék azóta a logisztikus növekedés társadalomtudományi alkalmazásának szimbolikus ikonjaivá, maga az írás pedig állandó hivatkozási alappá vált. (18. ábra)

17. ábra

A hibrid kukorica termőterületének
százalékos részaránya
az USA különböző államaiban

Forrás: Zvi Griliches 1957.

18. ábra

Zvi Griliches tanulmányának idézettsége

Forrás: David 2003.

Néhány évvel később Mansfield (1961) már tizenkét ipari technológiai eljárás esetében vizsgálta meg, hogy azok miként terjednek az érintett vállalatok körében. A diffúziót egyfajta vállalatok közötti mintakövetési folyamatnak tekintette, s egy sor kísérletezés után a logisztikus függvénynél kötött ki, ahol magát az r paramétert imitációs rátaként interpretálta. Ezek a korai kutatások tehát az innovációk diffúziója terén mind valamiféle S-görbét detektáltak, s azt szinte automatikusan a logisztikus függvénnyel azonosították.

Mivel a korai kutatások közös előfeltevése volt, hogy az innovációk diffúziója nem csak kívánatos, hanem lehetőség szerint minél gyorsabbnak is kell lennie, az S-görbe felbukkanása némi gondot okozott. Egy ilyen görbe jelenléte ugyanis éppen a diffúzió terjedésének viszonylagos lassúságát illusztrálja. Azt a váratlan fejleményt, hogy a dolgok néha meglepően hosszú ideig tarthatnak, s hogy egy új technológiát megjelenésekor még azok között is meglepően kevesen fogadnak el, akiknek egyébként nyilvánvaló hasznuk származik belőle. Szembesülve ezzel a problémával, Rogers (1962) feltételezte, hogy az emberek „innovációra való hajlandósága” az emberi populációkban normális eloszlást követ. Erre alapozta híres és a hazai irodalomban egy kicsit túlértékelt kategorizálását a 2,5 százaléknyi újtóról, a 13,5 százaléknyra taksált korai adoptálókról, az egyaránt 34-34%-os csoportot alkotó korai illetve kései többségről, valamint a 16 százaléknyi lemaradóról.

Úgy vélem, célszerű óvatossággal kezelnünk elméletének ezt a részét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy koncepciója nem empirikus, hanem apriori jellegű. Először is az egyes kategóriákra adott fenti százalékok úgy álltak elő, hogy a standard normális eloszlás egyszeres illetve kétszeres szórásnyi távolságát tekintette a kategóriákat elválasztó küszöbnek. Nem magától értetődő, hogy miért kellene ennek éppen így lennie. Ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy az emberi populációban valamilyen szociológiaiailag releváns tulajdonság tényleg normális eloszlást követ. Elég, ha ez ügyben az úgynevezett skálamentes hálózatokra, és az azokat jellemző hatványfüggvény eloszlásra utalunk.

Rogers tipológiája mindenesetre egyféle magyarázatot adott az S-görbék felbukkanására. Nála ugyanis valamilyen S-görbe megjelenése abból fakad, hogy a populáció különböző kategóriái eltérő időpontokban adoptálják az új technológiát. Ha Rogersnek ezt a magyarázatát fenntartással fogadjuk, akkor továbbra is nyitott marad a kérdés, *hogy miért éppen S-görbe?* S ha netán tényleg az, akkor pontosan milyen is?

A diffúzió, mint információterjedési folyamat

A probléma tehát a következő. Ha egy új technológia adoptálása, más régebbi technológiák alkalmazásához viszonyítva nyilvánvaló relatív előnyökkel jár, mondjuk bizonyos vállalatok számára, akkor ezen a körön belül egyes vállalatok miért alkalmazzák jóval lassabban ezt a technológiát, mint mások?

Tán, mert nem tudnak róla! Világos, hogy az információ hiánya már önmagában is magyarázhatja az adoptálás elmaradását, ennyiben tehát ez a legegyszerűbb válasz a kérdésre. Ennél azonban egy lépéssel tovább mennénk. Feltesszük, hogy a potenciális felhasználók mindegyike azonnal adoptálja az új technológiát, amint hall felőle. A technológia diffúzió kérdését ettől a pillanattól kezdve információterjedési problémává alakítottuk át. Következésképpen most már csak az információterjedés mikéntjét vagy mikéntjeit kellene megértenünk (Geroski 2000).

Tömegkommunikációs információterjedés

Tegyük fel először, hogy az információ egy központi forrásból terjed, és hogy egy időegység alatt a K létszámú populáció α százalékát éri el. Világos, hogy ha $\alpha=1$, akkor az információáramlás azonnali lesz. Ha $\alpha<1$ akkor az információ terjedésére az

$$\dot{N} = \alpha(K - N) \quad (19)$$

differentiálegyenlet adódik, ami formailag tökéletesen megegyezik a (14) formulában megismert Mitscherlich-féle modellel.

Ezen a módon azonban valószínűleg inkább az innováció létezésére vonatkozó információ, mint maga az innováció terjedhet. Ráadásul az ilyen típusú információterjedésre alapozott diffúzió nyilvánvalóan nem S-görbét állít elő (lásd megint a 15. ábrát), márpedig empirikus vizsgálatok sokasága mutatta ki az S-görbék jelenlétét a diffúziós folyamatokban. Itt ezért még nem állhatunk meg, az információterjedésnek más útjait is fel kell tárnunk.

Személyközi kommunikációs információs folyamat

A diffúzió jellege szempontjából már Rogers is megkülönböztette a technológia hardver, illetve szoftver részét (Rogers 1994, 2002). Az új technológiát megtestesítő hardver *létezésére* vonatkozó információ valószínűleg jelentős részben tényleg úgy terjed, ahogy azt a (19) formula írta le. A technológia tényleges *alkalmazásához* szükséges információval azonban más a helyzet. Ennek jelentős része csak a használat során megszerezhető tudás, ami a legritkábban terjed műszaki leírások, vagy felhasználói kézikönyvek segítségével. „Minél bonyolultabb a gép és a technológia, minél nagyobb a technológia tudományos háttere és megalapozottsága, annál több a személyes, a szokászerű és az intuitív, tehát az írásban, utasításban nem rögzített elem is a munkafolyamatokban.” A gépek mellett hosszabb ideje dolgozó „munkás egész sor le nem írt trükköt, eljárást ismer, amelyek nélkül a gép biztonságos és gazdaságos működtetése lehetetlen. Ezeket a trükköket és eljárásokat a munkások szóban adják át egymásnak, vagy ellesik őket egymástól” (Kemény 1990).

Hasonlóképpen az innováció potenciális felhasználói számára az információ legfőbb forrása nem valamiféle központ, hanem a már megfelelő tapasztalatot felhalmozott korábbi felhasználó. James Coleman és társai (1966), akik az antibiotikumok terjedési folyamatait vizsgálva szintén S-görbére bukkantak, úgy találták, hogy a kereskedők és hirdetések hatása igencsak korlátozott az ismerős orvosok személyes tapasztalatához képest.

Az S-görbének megfelelő lassú indulás azzal is összefügghet, hogy egy innováció kezdetben ellentmondhat bizonyos bevett gyakorlatnak, szokásnak, társadalmi normának. A korai alkalmazók ezért akár deviánsnak is minősülhetnek. Az attitűdök megváltoztatásában illetve újak kialakításában azonban a személyközi kommunikáció jóval hatékonyabb, mint az egyetlen központból kiinduló információáramlás. Az innováció adoptálásával kapcsolatos döntés során ugyanis döntő lehet az információ releváns jellege, ami a forrás hitelességének kérdését veti fel.

Világos, hogy ennek a személyről személyre terjedő úgynevezett élőszavas diffúzióknak más lesz a dinamikája, mint az egyetlen központból terjedőnek. Legyen most β annak valószínűsége, hogy egy kurrens felhasználó kapcsolatba lép egy potenciális felhasználóval. Belátható, hogy kurrens felhasználók időbeli változása az

$$\dot{N} = \beta N(K - N)$$

szabályt követi, ahonnan K -t kiemelve

$$\dot{N} = \beta KN \left(1 - \frac{N}{K}\right)$$

majd $r = \beta K$ jelöléssel a jól ismert

$$\dot{N} = rN \left(1 - \frac{N}{K}\right) \quad (20)$$

logisztikus modellhez jutunk.

A személyközi kommunikáció révén rábukkantunk tehát a diffúzió olyan mechanizmusára, amely nem egyszerűen valamilyen S-görbét, hanem magát a logisztikus függvényt állítja elő. Az alkalmazott egyszerűsítő feltevések miatt ez persze még korántsem lehet e téren az utolsó szó, a pillanat mégis alkalmas arra, hogy ezen a ponton néhány konkrét diffúziós vizsgálatot is alaposabban szemügyre vehessünk.

Egy mai alkalmazás

Kézenfekvő, hogy figyelmünket érdemes a munka-, és hétköznapijainkat, magán-, és közsféránkat egyaránt átalakító információs technológiák diffúziójára irányítanunk. (Bewley et al. 2003) A legérdekesebb természetesen az Internet diffúziójának elemzése lenne, erre azonban az eszköz multifunkcionális, sokarcú jellege, tehát tulajdonképpen éppen kiemelkedő fontossága miatt pillanatnyilag nem érzem felkészültnek magam.

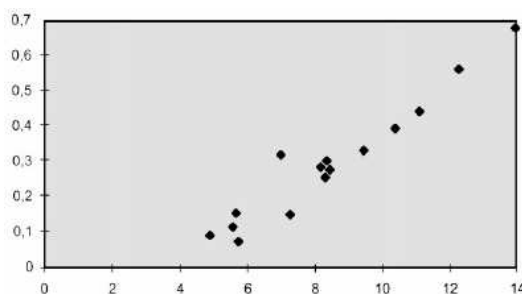
Mobil telekommunikációs szolgáltatások diffúziója

Jobban körülhatárolható, s ennyiben egyszerűbb feladatnak tűnik a mobil szolgáltatások terjedésének elemzése. Ismert, hogy a mobil diffúzió terén az OECD országok nagy részében olyan S-görbét találunk, amely egy lassú, és viszonylag hosszú bevezető szakasz után 1997 körül gyors növekedési, majd 2002 táján máris saturációs szakaszba lépett. Ezzel együtt az éllovas és a lemaradó országok között jelentős az eltérés. A mobil telefonok elterjedtsége Luxemburg és Tajvan esetében 2001-ben már 96%-os, míg az USA illetve Kanada esetében csupán 44% illetve 32%-os volt.

E különbségekkel is számot vető modellt tesztelt Gruber és Verboven (2001a) a mobil telekommunikációs szolgáltatások európai uniós diffúziójának elemzésére. Közismert, hogy a mobilszolgáltatások elterjedését a technológia első bevezetését követő további újítások, valamint állami szabályozási akciók egyaránt befolyásolták.

Gruberéknek a logisztikus modell segítségével sikerült tesztelniük az analóg/digitális technológiai váltásnak, illetve a sugárzási engedélyek kiadási időpontjának, s ezzel a piaci verseny kialakulásának a diffúzió sebességére gyakorolt hatását. Úgy találták, hogy a 15-ök esetében a diffúzió a lakosság 60%-nál fog stabilizálódni.

A technológiaváltás és az állami szabályozás hatásától megtisztított, s ennyiben autonóm diffúzió sebessége az inflexiós pontban jelentős, évi mintegy 15%-os növekedésnek felelt meg. A digitális technológiára való áttérésnek a diffúzió felgyorsításában játszott szerepe is igen jelentősnek mondható, bár az eredmények hirtelen ugrás létét nem erősítették meg. A második szolgáltató belépésével megkezdődő verseny hatása azonban több mint egy nagyságrenddel kisebb a korábban bemutatott tényezőkénél. Ez utóbbi eredmény összhangban van Parker és Römer (1997) kutatási eredményével, akik úgy találták, hogy a kialakult duopóliumoknak az USA esetében is csak kis hatásuk volt a diffúzió sebességére. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy minél később adoptált egy ország annál nagyobb diffúziósebességre volt képes (19. ábra). Ennyiben tehát megfigyelhető valamiféle utolérési, felzárkózási tendencia.

19. ábra

Diffúziós sebesség a belépési időpont függvényében

Forrás: GruberVerboven 2001b.

A logisztikus modell rugalmasságát jelzi, hogy a specifikáció megfelelő módosításával, az Európai Unióba legutóbb felvett közép-, és kelet-európai országok egészen sajátos körülményei között lezajlott mobiltelefon diffúzióra is alkalmazhatónak bizonyult (Gruber 2001).

A saturációs szintre ebben az esetben mindössze 17% adódott, ami sokkal alacsonyabb, mint a 15-ök esetében kapott 60%. Figyelemre méltó regionális sajátosság, hogy az Európai Unió régebbi tagjaitól eltérően ezekben az országokban a digitális technológiára való áttérés hatása nem bizonyult szignifikánsnak. A piaci szereplők számának alakulása, illetve a sugárzási engedélyek együttes kiadása azonban jelentős pozitív hatást fejtett ki. Egyáltalán nem meglepő, hogy a vezetékes telefonfővonalra való várakozás ideje pozitívan befolyásolta a diffúzió sebességét. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az egy főre jutó vezetékes telefonfővonalak számának hatása is pozitív, ami arra utal, hogy a tizenötökkel ellentétben az induláskor itt még nem helyettesítésről, hanem inkább kiegészítésről beszélhetünk. A kutatók várakozásával ellentétben az adott ország urbanizációs szintje, és a piacgazdaság kiépülésének foka nem játszott a diffúzióban szignifikáns szerepet. Ezen országok körében is megfigyel-

hető, a később indulókra jellemző utolérési tendencia. A felzárkózás idejére 15 év adódott. Tekintettel arra, hogy a diffúziós folyamat itt 1990-ben kezdődött, a konvergencia évének adódott 2005-ös év nagyon közel van a tizenötökre kapott 2006-os évhez. A két ország csoport diffúziója tehát lassan összehangolódik.

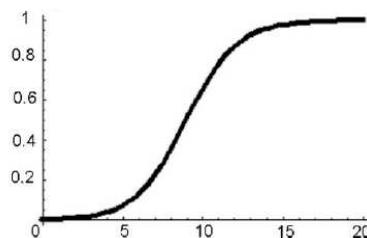
Kevert modell

Úgy tűnik minden okunk meglehet az elégedettségre. A személyközi, élőlászavas kommunikációt feltételező diffúziós modellel elméletileg megalapoztuk a logisztikus függvény használatát. Az így elővezetett matematikai eszköz segítségével pedig, figyelemre méltóan kifinomult alkalmazásokra voltunk képesek.

Csak hogy mindennek van egy alapvető gyengesége. Egy imitációs folyamat ugyanis csak akkor indulhat be, ha már van kitől tanulni! Kik lennének akkor az elsők? Talán a Rogers által emlegetett korai felhasználók. Nekik ugyanis nincs szükségük arra, hogy másoktól tanuljanak, vagy másoktól kapjanak kedvet a felhasználáshoz. Ez azt sugallja, hogy egy pontosabb modell legalább az újítók, és imitálók között különbséget kell, hogy tegyen. A korai felhasználókról például feltételezhetjük, hogy fogékonyabbak a központi forrásból érkező információra, mint a követő felhasználók. Frank M. Bass a tartós fogyasztási cikkek diffúziójára vonatkozó úgynevezett fertőzési modelljében már 1969-ben javasolta a Rogers féle elképzelés ilyen módosítását. Rogers kategóriáiból csak az újítókat őrizte meg, a többieket egyesítette az imitálók kategóriájába.

Az innovációt még nem alkalmazók tehát, két információforrással rendelkeznek. A központi forrásból érkező információ esetében az abszorpció ráta független a felhasználók aktuális számától, míg az élőlászavas információáramlás természetesen függ az aktuális felhasználók számától.

Jang, Show-Ling és munkatársai (Jang et al. 2005) egy ilyen kevert modell tesztelésére tettek kísérletet a 29 OECD ország, valamint Tajvan esetében az 1980 és 2001 közötti időszakban. Úgy találták, hogy a vizsgált harminc országban a központi forrás hatása nem szignifikáns, így a diffúzió döntően személyközi kommunikációs hálózaton keresztül zajlott. Kiderült az is, hogy az olyan társadalmi tényezők, mint a populáció sűrűség vagy az egy főre jutó GDP nem befolyásolják a diffúzió sebességét. Az összes ország átlagából adódó, s mintegy húsz évet átfogó S-görbe azt mutatta, hogy az első öt év tekinthető a lassú növekedésű bevezető szakasznak, ezután kezdődött a take-off, és a folyamat a tizenötödik év táján kezdte megközelíteni a saturációs szintet (20. ábra).

20. ábra Mobil diffúzió az OECD országokban és Tajvanon

Forrás: Jang et al. 2005.

Ha külön-külön is megvizsgáljuk a kérdéses országokban a diffúzió alakulását, akkor három alapvető típust figyelhetünk meg (21. ábra).

21. ábra

Mobil diffúzió az egyes ország-csoportokban

Forrás: Jang et al. 2005.

Teljes S-görbét mutatnak az észak-, nyugat valamint dél-európai országok, igaz a diffúzióban úttörő szerepet játszó észak-európai ország csoport esetében a diffúzió lényegesen lassúbb volt. A Kelet-Európai országok még a gyors növekedési szakaszban vannak, míg az Észak-Amerikai ország csoport kifejezetten alacsony penetrációt mutat.

TÁRSADALMI DIFFÚZIÓ

A továbbiakban megpróbálunk túllépni a technológiai innovációk diffúziójának elemzésén. Feloldunk ezért néhány eddig hallgatólagosan elfogadott korlátozó feltevést, s bemutatunk két új az eddigiektől bizonyos fokig eltérő elméleti megközelítést is.

A populáció jellege

Eddig a diffúzió szempontjából homogén, azaz olyan populáció létét feltételeztük, amelyben bármely egyed ugyanolyan eséllyel találkozhatott bármely másik egyeddel. Világos, hogy a valóságban ez egyáltalán nincs így. A diffúziót nyilvánvalóan erősen befolyásolja a network struktúra, ennek feltárása azonban messze meghaladja a tanulmány kereteit. Egy jóval egyszerűbb módon azonban mégiscsak megkíséreljük a populációs hatást valahogy megragadni.

Tegyük fel, hogy a teljes populáción belül két K_1 illetve K_2 létszámú alpopulációnk van. Ha ezek nincsenek semmilyen interakcióban egymással, akkor az innováció kurrens alkalmazóinak teljes létszáma két személyközi kommunikációs információterjedési folyamat összegeként áll elő. A kurrens alkalmazók időegységre eső megváltozására ezért az

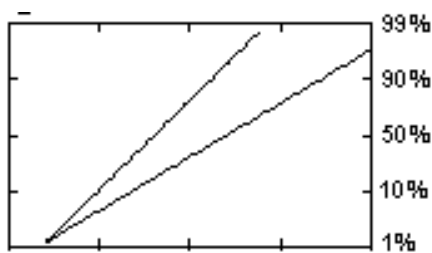
$$\dot{N} = [\beta_1 N_1 (K_1 - N_1) + \beta_2 N_2 (K_2 - N_2)] \quad (21)$$

egyenlet adódik. Ezt a formulát relatíve könnyű kiterjeszteni arra az esetre is, amikor van interakció a két populáció között. Tegyük fel, hogy az első populáció felhasználói η_{12} valószínűséggel találkoznak a második populáció potenciális felhasználóival, és η_{21} a valószínűsége a fordított találkozónak. Ekkor az

$$\dot{N} = [\beta_1 N_1 + \eta_{12} N_2 (K_1 - N_1) + \beta_2 N_2 + \eta_{21} N_1 (K_2 - N_2)] \quad (22)$$

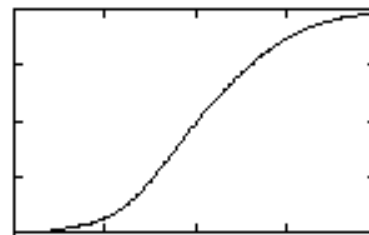
modell adódik.

Ebben a modellben igazán érdekes helyzet akkor áll elő, ha feltesszük, hogy az egyik alpopuláció korábban és gyorsabban adoptál, mint a másik, mert ekkor ez az alpopuláció az élőlészavas kommunikációt elkezdő második populáció számára információforrásként funkcionál. A diffúzió emiatt két olyan logisztikus növekedés eredője lesz, amelyek egyszerre indulnak, de amelyek közül az egyiknek a diffúziós ideje rövidebb, mint a másiké, gyorsabban éri el a saturációs szintjét (22. ábra). Az aggregált diffúziós görbe, egy többé-kevésbé gyors felfutással és hosszú telítődési szakasszal rendelkező *aszimmetrikus S-görbe* lesz (23. ábra).

22. ábra

Két egyszerre induló logisztikus növekedés (Fisher-Pry transzformáció)

23. ábra

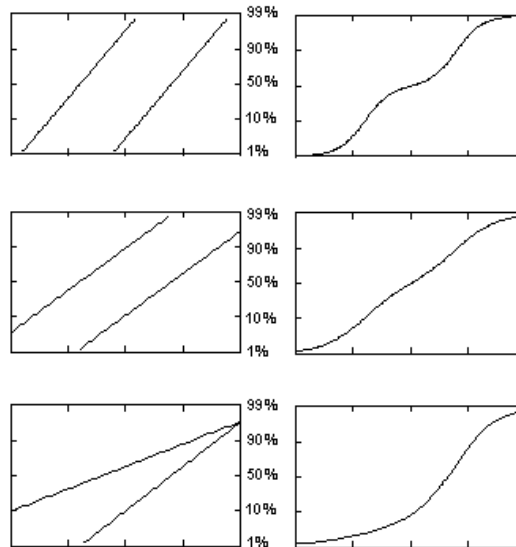
A 22. ábra két egyszerre induló logisztikus növekedésének eredője

A növekedés határai

A 22–23. ábrákkal olyan pulzáló folyamatra bukkantunk (Perrin 1994), amelyben egy növekedési folyamat bázisán egy újabb kezdődik. Ez az úgynevezett bi-logisztikus növekedés jelentősen kitágítja a logisztikus függvény alkalmazási körét.

Bi-logisztikus növekedés

Aszerint, hogy a növekedési időtartamok mennyire fedik át egymást, illetve, hogy a diffúziós sebességek miként viszonyulnak egymáshoz, a bi-logisztikus növekedés nagyon változatos formájú növekedési folyamatokat eredményezhet. Kiegészítendő a 22–23. ábrákon már látottakat, a 24. ábrán bemutatunk három további alaptípust.

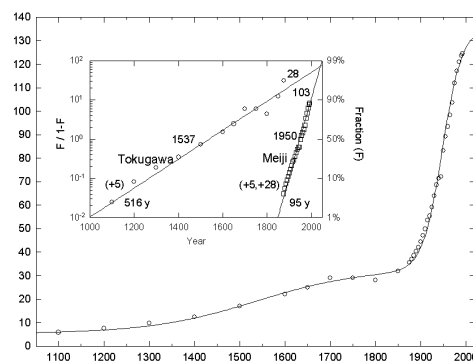

24. ábra

Variációk a bi-logisztikus növekedésre

Az itt ábrázolt utolsó típus mintegy megfordítása annak, amit a 22–23. ábrákon láthattunk. Itt is két egymást átfedő, s eltérő sebességű logisztikus növekedéssel van dolgunk, csak hogy ezúttal nem a kezdőpontok, hanem a végpontok esnek egybe. Rendkívül eltérő területekről, hozhatunk példákat ilyen típusú folyamatokra.

Japán népességének alakulását például az elmúlt évezredben egy a Tokugawák korszakához köthető csaknem nyolcszáz éves, valamint egy az 1868-as meiji-forradalomtól elinduló logisztikus növekedés formálta. Az egyiknek 1537-ben a másiknak 1950-ben volt az inflexiós pontja és láthatóan körülbelül egyszerre fogják elérni a saturációs szintjüket (25. ábra).

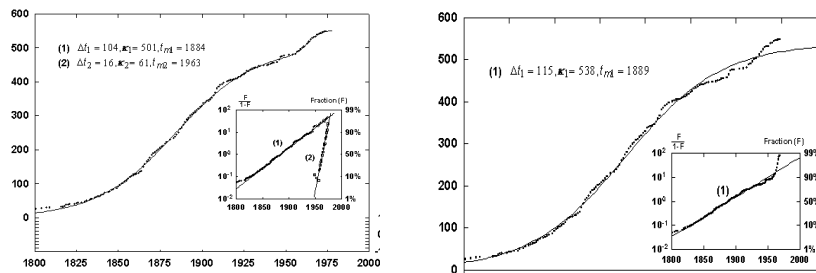

25. ábra

Japán népessége az 1100–1992 közti időszakban

Forrás: Marchetti et al. 1996.

Ugyanebben a típusba látszik tartozni az egyetemek számának alakulása az Egyesült Államokban. Mindez megerősíteni látszik azt, amit a hatvanas évek elején bekövetkezett új egyetemalapítási hullám beindulásáról eddig is tudni véltünk. Az összehasonlítás kedvéért bemutatjuk, hogy az egyszerű logisztikus függvény ebben az esetben láthatóan rosszabb illesztést ad (26. ábra).

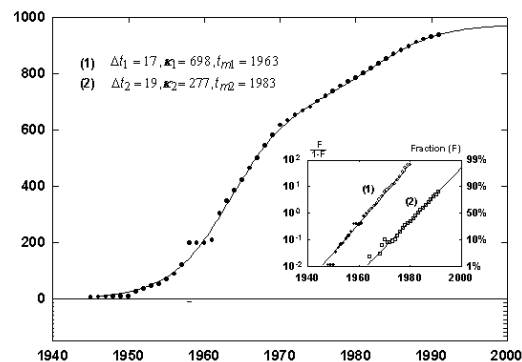

26. ábra

Egyetemek kumulatív száma az USA-ban
 bi-logisztikus illetve logisztikus illesztés

Forrás: Perrin 1994.

Érdekes, s a fentiekhez kissé eltérő bi-logisztikus növekedést mutat az Egyesült Államok nukleáris kísérleteinek alakulása (27. ábra). Az újdonság itt az, hogy a két folyamat kis késleltetéssel ugyan, de egymást jelentősen átfedve és lényegében azonos sebességgel haladt előre.

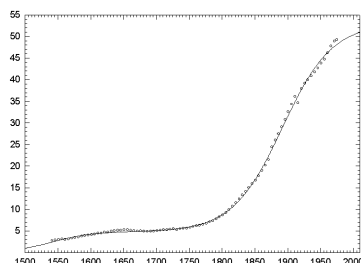

27. ábra

Nukleáris kísérletek száma az Egyesült Államokban

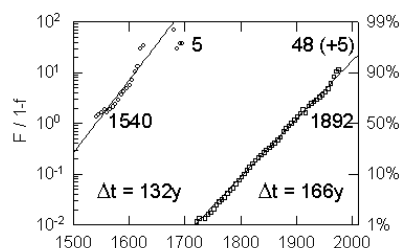
Forrás: Perrin 1994.

Az eddigiekhez is szokatlanabb, talán kétszer is nekifutó, s ezért aztán furcsán kigyózó S-görbét követ a 28. ábrán Anglia népességének alakulása.

28. ábra

Anglia népessége 1541–1975

29. ábra

Anglia népessége 1541–1975 (Fisher-Pry)

Forrás: Perrin 1994.

A jelenségre a 29. ábrán nyerhetünk magyarázatot, amelyből világosan kiderül, hogy két egymásra épülő, azonos sebességű, de ezúttal egymást követő, egymást át nem fedő logisztikus folyamattal van dolgunk.

Változó határok

A világ végső soron mégiscsak egyszerű lenne? A fentiek során világossá vált, hogy igen egyszerű esetekre igazán bonyolult növekedési mintázatokat is vissza tudunk vezetni. A bi-logisztikus növekedés fogalmának bevezetésével nyilvánvalóan sikerült átlépnünk azt a korlátot, amit a logisztikus függvény alkalmazásában a grafikon szimmetrikus jellege jelentett. Közben azonban akaratlanul átléptünk a K saturációs szint képviselte korlátot is. Egy adott logisztikus növekedésnek persze továbbra is rögzített marad a felső határa, a körülmények megváltozása azonban lehetővé teszi új, más logisztikus folyamatok, ezzel új határok megjelenését, s a régiek átlépését.

A fix határok problémáját azonban nem csak újabbak megjelenésével haladhatjuk meg. Elképzelhető, hogy valamilyen meghatározott szabály szerint maga a saturációs szint is változzék. Ebben az esetben a logisztikus leképezés formulájában szereplő K már nem fix paraméter, hanem állapotváltozó. Erre is állapotegyenletet kell ezért találnunk. A többféle lehetséges megoldás közül kettőt mutatunk be. Perrin S. Meyer és Jesse H. Ausubel (1999) a saturációs szintre is egy

$$\dot{K} = \alpha K \left(1 - \frac{K}{K_K} \right) \quad (23)$$

alakú logisztikus, ezzel szemben Thornley John H. M. és James France (2005) egy

$$\dot{K} = -D(K - N) \quad (24)$$

alakú exponenciálisan lecsengő növekedést javasoltak.

Újabb elméleti megközelítések

Eddigi elméleti megfontolásaink során feltételeztük, hogy a diffúziót valamiféle információterjedési folyamat vezérli. Ez gyakran így is van, de fontos különbséget tenni aközött, hogy hallottunk valamiről vagy, hogy aszerint is cselekszünk, amit hallottunk. Megérteni valamit vagy meggyőzve lenni valamiről nagyon eltérő állapotok lehetnek. Minél komolyabban vesszük ezeket a kérdéseket, annál messzebb kerülhetünk a szokásos fertőzési folyamatoktól. Mindez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a logisztikus függvényt is fel kellene adnunk. Sok más, az információáramlással nem feltétlenül kapcsolatba hozható modell is eredményezhet S-görbét. Az alábbiakban két lehetséges változatot mutatunk be.

Egyéni döntések

A fertőzési modellek, annak érdekében, hogy a diffúziót információterjedési folyamatként kezelhessék, elvonatkoztatnak az individuális szinttől. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy megbetegedni általában nem valamiféle tudatos döntés eredményeként szoktunk. Ezzel szemben egy innováció alkalmazása végső soron mindig az individuumok, a populáció egyedeinek szintjén meghozott adoptálási döntés eredménye.

Ha a diffúziós folyamatot egyéni döntésekre szeretnénk visszavezetni, akkor a legegyszerűbb azt feltételeznünk, hogy az egyedek különböznek egymástól valamilyen az adoptációs döntést befolyásoló jellegzetességben. Granovetter (1978) nyomán feltételezhetjük, hogy döntésük attól függ vajon ez a kérdéses jellemző meghalad-e vagy sem, egy bizonyos küszöbértéket. Világos, hogy bármilyen makro-dinamikának az egyéni döntésektől való függése aszerint alakul, hogy milyen ennek a jellemzőnek a populációbeli eloszlása. Ha normális eloszlású, a küszöbérték pedig időben állandó ütemben csökken, akkor az adoptálók számának időbeli alakulása S-görbét követ.

A küszöbérték, vagy más szóval *kritikus tömeg* megléte bármilyen innováció diffúzióját befolyásolhatja. Hatása azonban különösen erős lehet az úgynevezett *interaktív* innovációk esetében (Mahler–Rogers 1999). Jól ismert példa, hogy ha valaki a világon egyedül birtokol telefont, ez a kiválasztottság felemelő érzésével töltheti ugyan el, arra azonban amire a készüléket kitalálták, telefonálásra biztos, hogy nem használhatja. *Hálózati hatásról* beszélünk, ha egy jószág vagy szolgáltatás már önmagában a felhasználók számának növekedésétől értékesebbé válik alkalmazói számára. Egy ilyen innováció esetében fontos lehet, hogy éppen hányan használják. Ebből következik, hogy a kezdeti szakaszban a diffúzió rendkívül lassú. Világos azonban, hogy ugyanazok a tényezők, amelyek a kritikus tömeg elérése előtt lassítják, utána már gyorsítják a diffúzió sebességét. A hálózati hatás tehát erősen befolyásolja az S-görbe pontos alakját.

Populációsűrűség-függő modellek

Fertőzési-, illetve kritikustömeg-modellek. Ez a két alapvető modelles család nyújtott eddig elméleti hátteret az S-görbék bevezetéséhez. Legalábbis explicit módon. Impli-

cit módon ugyanis már a második fejezetben a logisztikus függvény bevezetése során is egy széles körben használatos elméleti elképzelésre támaszkodtunk. Azzal ugyanis, hogy a logisztikus függvényt valamely „szaporodási folyamat” rendelkezésére álló tér korlátozott jellegéből vezettük le, a logisztikus modellt a populáció ökológiában széles körben használatos *sűrűségfüggő* növekedési modellek egyikeként vezettük be (Vladar–Harold 2005).

Ezekben a modellekben valamely populáció létszámának növekedése a populáció-sűrűség függvényeként alakul. A modell matematikai formáját tekintve pontosan meg-egyezik az információterjedési modellel. Fontos különbség azonban, hogy itt a növekedés sebességét nem egy információterjedési folyamat, hanem a születési és halálozási rátákon keresztül a populációsűrűség szabályozza.

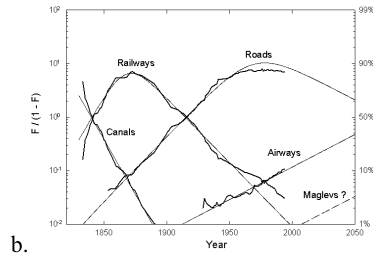
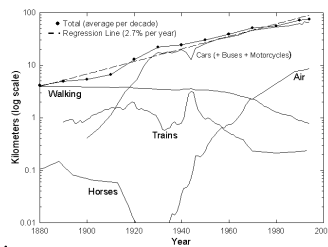
A sűrűségfüggő növekedési modelleknek figyelemre méltó kiterjesztését képviseli a szervezetökológiában megjelent új elképzelések (Hannan–Caroll 1992). Az elmélet a szervezetek szaporodási mechanizmusának megragadására két fogalommal, a versennyel és a legitimációval operál. Korlátozott erőforrások mellett a verseny mindig fellép. Másfelől a legitimáció az a folyamat, amelynek során egy új típusú szervezet elfogadást nyer, intézményesül. A legitimáció folyamatosan lebontja az új szervezetek előtt álló akadályokat, megemeli „születési rátáikat”, és javítja túlélési esélyeiket. Ezzel párhuzamosan azonban a szervezetek számának növekedésével erősödik az erőforrásokért folytatott verseny, ami a születési ráták csökkenését és a halálozási ráták növekedését eredményezheti. Heurisztikusan így belátható, hogy ezek a sűrűségfüggő növekedési modellek is valamiféle S-görbéhez vezetnek.

TÁRSADALMI DIFFÚZIÓ, TÁRSADALMI VÁLTOZÁS

Az utóbbi fejezetekben lassan, fokozatosan kezdtük elhagyni a *technológiai* innovációk terjedési folyamatainak vizsgálatát. Egy innováció ugyanis nyilvánvalóan nem csak valamilyen tárgyban megtestesülő technika, hanem gondolat, sőt cselekvés is lehet. Most tovább lépünk ezen az úton. Belátható, hogy a növekedési függvények a *társadalmi változás* megértésének is igen hatékony eszközt nyújthatják (Grübler et al. 1996, 1999). A magunk részéről ennek bizonyításához tanulmányunk befejező részében egy átfogó, de ami a konkrét példákat illeti mégiscsak *illusztratív* jellegű tábló bemutatásával kívánunk hozzájárulni. Ami most következik nem elemzés, inkább csak egyfajta képtár, amely, mint látni fogjuk döntően a logisztikus függvény változatos alkalmazási területein próbál végigkalauzolni bennünket.

Logisztikus helyettesítési folyamatok

A 30–32. ábrák baloldali részében szereplő diagramokat az 5–7. ábrákban már kö-zöltük. Akkor azt kívántuk bemutatni velük, hogy az egymást követő innovációs lökés-hullámok hatása miként képes fokozatosan úgy kitágítani a teret, hogy helyet csináljon egy állandó ütemű exponenciális növekedés számára.

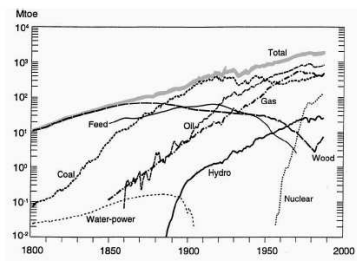

b.

30. ábra

Közlekedés: Exponenciális burkoló és logisztikus helyettesítés

Forrás: Ausubel et al. 1998.

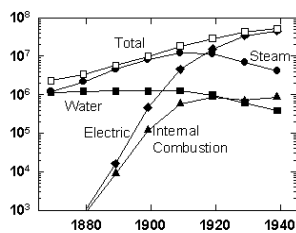

b.

31. ábra

Elsődleges energiaforrások: Exponenciális burkoló és logisztikus helyettesítés

Forrás: Grubler et al. 1999.

b.

32. ábra

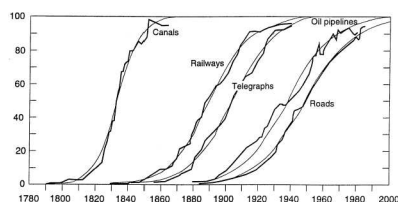
Elektromos energia források: Exponenciális burkoló és logisztikus helyettesítés

Forrás: Ausubel–Marchetti 1996.

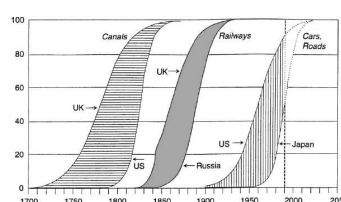
Az újdonságot ezúttal a fenti ábrák jobboldala képviseli. Ezekben ugyanazokat a folyamatokat ábrázoltuk, mint baloldalt, csak már nem abszolút számokban. A 30.b–32.b ábrákon az egyes közlekedési eszközöknek és energiaforrásoknak a teljes közlekedési- vagy energia-kínálathoz viszonyított *részesedését* vetettük alá a

Fisher-Pry transzformációnak. Mivel ebben az ábrázolásban az emelkedő illetve csökkenő egyenesek logisztikus növekedést, illetve logisztikus csökkenést képviselnek, az ábrákon látható változatos domborzat úgynevezett *logisztikus helyettesítési folyamatok* egymást átfedő, illetve követő sorozatát mutatja be (Marchetti–Nakicenovic 1979; Perrin et al. 1999). A 31.b ábrán például jól látható, hogy a szén valamikor a múlt század húszas éveiben, a kőolaj és a földgáz pedig, a hetvenes években jutott túl részese-dése csúcspontjára. Ezeknek a fordulópontoknak a huszadik század két legjelentősebb gazdasági válságával, valamint a Kondratiev-ciklusok fordulópontjaival való meglepő egybeesése azt sugallja, hogy a logisztikus helyettesítési folyamatok eredeti szempontokkal járulhatnak hozzá a „hosszú hullámok” megértéséhez.

A 33. ábrán a három legfontosabb közlekedési hálózat a csatornák, a vasút, és a szilárd burkolatú utak innovációs hullámainak időbeli alakulását ábrázoltuk, az Egyesült Államok esetében. Figyelemre méltó, hogy az innovációs hullámok a Kondratiev ciklusoknak megfelelő, mintegy félévszázados késleltetéssel követték egymást. Az előbbiekhöz hasonló S-görbékre, és szabályokra bukkanhatunk más országok esetében is, miközben néhány későn induló ország esetében e téren igen sikeres felzárkózás figyelhető meg (34. ábra).

33. ábra
Közlekedési infrastruktúrák
diffúziója az USA-ban
Forrás:Grübler et al. 1999.

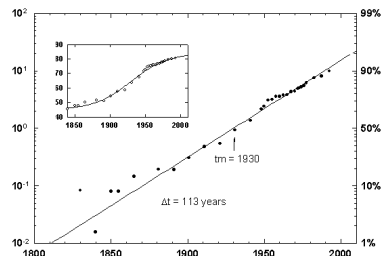
34. ábra
A későn indulók felzárkózása
Forrás:Grübler et al. 1999.

A kutatások a hosszú hullámok terén jelenleg is intenzíven folynak. Legutóbb például a Schumpeter-féle teremtő rombolás fogalmkörére és Marchetti illetve Nakicenovic empirikus munkáira (Marchetti 1986) támaszkodva álltak elő egy evolúciós gazdasági növekedési modellel (Silverberg–Lehnert 2003). Mindez azonban túlságosan is fontos témakör ahhoz, hogy akárcsak néhány mondat erejéig belevágjunk az elemzésébe, inkább maradunk a logisztikus növekedés alkalmazásainak általunk beígért illusztrálásánál.

Produktivitás mindenütt

Mivel, az emberi populáció dinamikájára vonatkozó példák az exponenciális és a logisztikus növekedés társadalomtudományi alkalmazásaiban történetileg is komoly

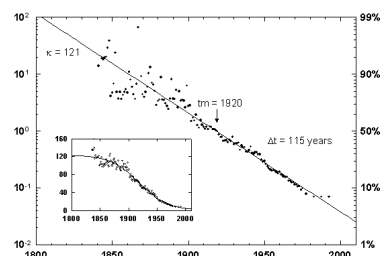
szerepet játszottak (Marchetti 1997a), érdemes ezeket most néhány újabb eredménnyel kiegészítenünk.

35. ábra

Norvégia, a születéskor várható
élettartam alakulása 1840–1990

Forrás: Marchetti et al 1996.

36. ábra

Norvégia, a csecsemőhalandóság
alakulása 1850–1990

Forrás: Marchetti et al 1996.

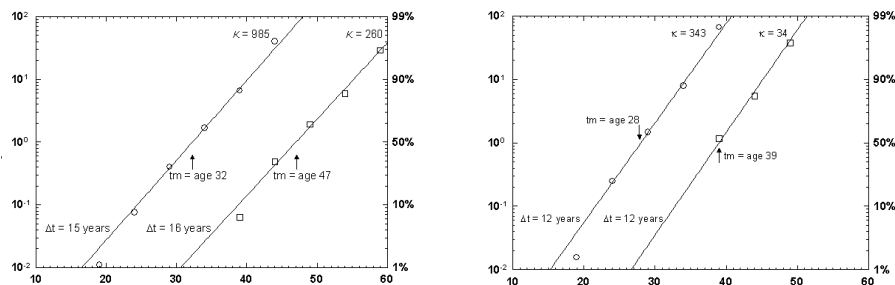
A 35. ábráról leolvasható, hogy a születéskor várható élettartam Norvégiában egy olyan 113 évig tartó logisztikus növekedést követett, amely 1930-ban jutott túl a középpontján, s amely napjainkra érkezett el a 84 éves saturációs szint közelébe. Az itt látható alkalmazás egyik figyelemre méltó tanulsága, hogy a logisztikus függvény pontos illesztéséhez a diagramot a függőleges tengely mentén 39 egységgel feljebb kellett tolni. Az ok nyilvánvaló. Ez a több mint százéves folyamat ugyanis nem a nulláról indult. A folyamat kezdetén, a 19. század első harmadában a születéskor várható élettartam Norvégiában 39 év volt, s a logisztikus növekedés jóvoltából ehhez adódott hozzá még további 45 év.

Demográfusok között általában közmegegyezés van a tekintetben, hogy a születéskor várható élettartamok számos országban megfigyelhető növekedése nagyrészt a csecsemőhalandóság tartós és jelentős csökkenésének köszönhető. A 36. ábra azt mutatja, hogy Norvégiában, ebben az esetben egy 115 éves logisztikus csökkenéssel van dolgunk, amely napjainkra szintén a saturációs szint közelébe érkezett.

Különösen érdekes eredményekre jutunk, ha a gyermekek számának alakulását, a szokástól eltérően nem az anya, hanem az apa életkora szerint vizsgáljuk. A 37. ábráról kiderül, hogy akár Egyiptomot, akár Kanadát vesszük szemügyre mindkét esetben nagyon hasonló bi-logisztikus növekedésre bukkanunk. Érteni véljük, hogy Egyiptomban a muzulmán férfiak csak egy bizonyos kor után engedhetik meg maguknak, hogy második feleséget hozzanak a házhoz, s a gyermekek második hulláma már ettől az új feleségtől származó gyermekeket jelenti. Rendkívül figyelemre méltó, hogy a többnejűség mellett, egy egészen más jogi intézmény a szabad válás lehetősége is teljesen hasonló demográfiai eredménnyel járhat. Feltételezhető ugyanis, hogy Kanadában a válás után újrահázasodó férfiak második feleségének gyermekvállalása eredményezi a produktivitás ott is megfigyelhető bi-logisztikus formáját.

A produktivitás és a logisztikus növekedés kapcsolatát egyébként Marchetti 2002-ben írt *Productivity versus Age* című művében már-már metafizikai szintre emelte. Mintegy száz oldalon keresztül Nobel díjas fizikusok, kémikusok, orvos biológusok

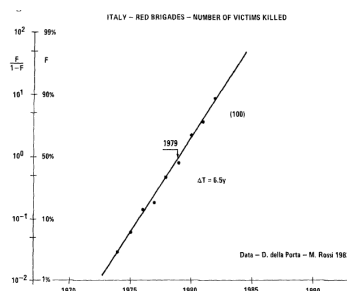
gusok, a legkülönbélebb filmrendezők és producerek, híres bűnözők illetve bűnszervezetek, futó- és dobóatléták valamint, zenészek, festők, írók sokaságának a – műveik kumulatív számán keresztül mért – teljesítményéről állítja, hogy logisztikus növekedés követ. Igazság szerint némely esetben Marchetti vizsgálódása inkább csak kvázi-empirikusnak vagy heurisztikusnak tekinthető. A rendelkezésére álló adatok száma nem ritkán nyugtalanítóan kevés. Sokszor teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az általunk megismert egyéb növekedési függvények sokkal jobb illeszkedést adhatnak. Minden esetben szinte apriori jelleggel ragaszkodik a logisztikus függvényhez. Diagramjai sokaságából mi most csak ízelítőként közöljük a terrorszervezetek „produktivitására” vonatkozókat, amelyekben az olaszországi Vörös Brigádok aktivitását logisztikus, az Izraelben elkövetett terrortámadások alakulását pedig, bi-logisztikus függvénnyel írta le (38–39. ábrák).

37. ábra

Gyermekek száma az apa életkora szerint Egyiptomban és Kanadában

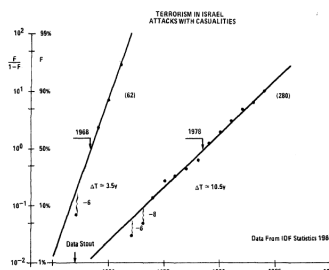
Forrás: Marchetti et al. 1996.

38. ábra

A Vörös Brigádok halálos áldozatainak száma

Forrás: Marchetti 2002.

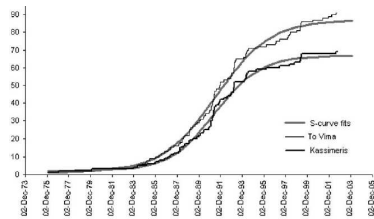
39. ábra

Terrortámadások száma Izraelben

Forrás: Marchetti 2002.

A fenti példák azonban átvezetnek bennünket egy a 2004-es athéni olimpia előkészületei idején a görög és a nemzetközi sajtóban is széles körben tárgyalt kérdéskör-

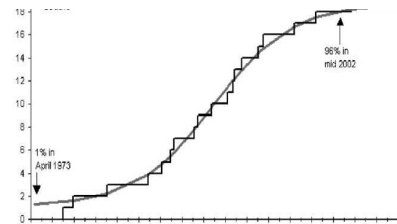
höz. Ismert, hogy Görögországban a hetvenes évek közepe óta létezett egy baloldali gyökerű, *November 17* nevű városi terrorszervezet, amelynek tagjait 2002 nyarán egy véletlen baleset játszotta a bűnüldöző szervek kezére. A terrorszervezet akcióit bemutató 40–41. ábrákról azonban világosan kiderül, hogy lebukásukig a szervezet aktivitása gyakorlatilag már véget is ért.

40. ábra

A November 17 terrorszervezet akcióinak száma
görög sajtótermékek tudósításai szerint

Forrás: Konstandopoulos–Modis 2003.

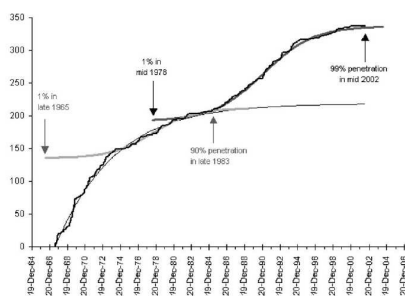

41. ábra

A November 17 terrorszervezet halálos áldozatokkal járó akciói különböző

Forrás: Konstandopoulos–Modis 2003.

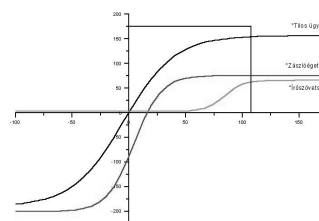
Konstandopoulos és Modis feltételezték, hogy az 1974-ben létrejött, baloldali színvonalú terrorszervezet tevékenységének múltbeli gyökerei az 1967–1974 között regnált jobboldali katonai diktatúra elleni városi gerilla akciókban lelhetők fel. Amikor ezeket az akciókat összekapcsolták a November 17 terrorszervezet tevékenységével, akkor az így meghosszabbított idősorra tri-logisztikus függvényt tudtak illeszteni (42. ábra). Ez érdekes, de semmiképpen sem szemléletformáló eredmény. Ennél sokkal figyelemre méltóbb, hogy az első terrorhullámot jelképező logisztikus függvény kezdetét a szerzők a rendelkezésre álló legelső adatokhoz képest is fél évszázaddal „visszatolták” a múltba. A vizsgált folyamat gyökereit végeredményben a görög kommunista mozgalom 1919 körüli formálódásában találták meg.

42. ábra

Városi gerilla akciók Görögországban

Forrás: Konstandopoulos–Modis 2003.

43. ábra

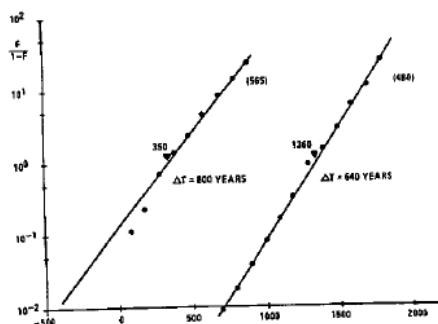
„Tilos ügy”, „Zászlóégetés”,
„Írószövetség” témák dinamikája
a Magyar Nemzetben, logisztikus illesztés

Forrás: Fokasz–Fokasz 2004.

Hasonlóval próbálkoztunk mi is a Tilos Rádió kapcsán kialakult botrányok (43. ábra), sajtódinamikájának elemzésekor (Fokasz et al. 2004). A 43. ábrán bejelölt téglalap tartalmazza az adott témában megjelent cikkek kumulatív számát. Látható, hogy ha ezekre az adatokra logisztikus függvényt próbálunk illeszteni, akkor a „Tilos ügy” illetve a „Zászlóégetés” ügy esetében mintegy száz nappal vissza kell tolnunk a múltba függvényünket.

Világos, hogy ez a „visszahátrálás” a múltba csak szigorú feltételek mellett alkalmazható. Egyrészt biztosak kell legyünk abban, hogy az adott kérdésben tényleg csak a logisztikus függvény jöhet szóba, másrészt meggyőző bizonyítékokat kell találnunk a vizsgált folyamat múltbeli gyökereire is. Addig a fentiek csak kutatási hipotézisnek tekinthetők.

Mint Marchetti eljárása is aki, egy két évezredes folyamat megragadására tett kísérletet azzal, hogy születési idejük szerint számba vette a katolikus egyházi szentek számának időbeli alakulását. A kumulatív adatokból összeállított idősorokban Marchetti egy nyolcszáz illetve egy hatszáz éves növekedési idejű logisztikus függvényből álló bi-logisztikus növekedést talált, de az első hullám illesztéséhez a logisztikus függvényt neki is mintegy ötszáz(!) évvel kellett a múltba visszatolnia (44. ábra). A szerző ennek – persze utólag – magyarázatát is adja, amennyiben egy akkor tevékenykedett Jehova Szolgái elnevezésű szektában Jézus szellemi elődeit is megtalálni vélte.

44. ábra

A katolikus egyház szentjeinek száma

Forrás: Marchetti 1994.

Nem tudom, hogy követhetjük-e szerzőnket ezen az úton. Itt ugyanis a logisztikus függvény iránti olyan feltétlen, szinte apriori bizalommal van dolgunk, amelyet csak nagyon nyomós érvek mellett lennének hajlandók elfogadni. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy lehet-e, vagy érdemes-e kétezer év bármiféle folyamatát néhány egyszerű függvénybe belesűriteni. A gond az, hogy e példa esetében nem igazán tudjuk eldönteni, hogy tényleg látunk, vagy csak módszerünk fénytörésében belelátunk a jelenségbe valamit?

Ez a kérdés azonban visszarepít bennünket tanulmányunk legalapvetőbb problémájához. – *Telítődési folyamat?* – *Igen.* – *S-görbe?* – *Talán.* – *Rendben, de akkor melyik!? Ez az ára annak, hogy a módszertani apparátus használatát a társadalmi változás újabb és újabb területeire igyekeztünk kiterjeszteni. A mobiltelefonok diffúziója, jó néhány demográfiai folyamat, az egyetemek vagy a nukleáris kísérletek számának alakulása, valamint az energiaforrások helyettesítési folyamatai esetében választ találunk a fenti kérdésekre. Az újabban bemutatott területek, ahogy más a tanulmányban helyszüke miatt nem tárgyalt esetek még további kutatást érdemelnek.*

IRODALOM

- Ausubel, J.H.–Marchetti C. (1996): Electron: Electrical System. *Daedalus*, 125(3): 139–169.
- Ausubel, J.H.–Marchetti, C.–Perrin, S.M. (1998): Toward Green Mobility: the Evolution of Transport. *European Review*, 6(2): 137156.
- Bass, M.F. (1969): A New Product Growth for Model Consumer Durables. *Management Science*, 15: January.
- Bertalanffy, L. von (1938. A Quantitative Theory Of Organic Growth (Inquiries on Growth Laws. II). *Human Biol.* 10: 181–213.
- Bewley, R.–Griffiths, W.E (2003): The Penetration Of Cds in the Sound Recording Market: Issues in Specification, Model Selection and Forecasting. *International Journal of Forecasting*, 19: 111–121.
- Coffman, K.G.–Odlyzko, A.M. (1998): The size and growth rate of the Internet. *First Monday*, 3: 10, Oct.
- Coleman, S.J.–Menzel, H.–Katz, E. (1966): *Medical Innovation: A Diffusion Study*. Indianapolis: Bobbs-Merill.
- Cramer, J.S. (2004): The Early Origins of the Logit Model. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 35: 613–626.
- David, P.A. (2003): Zvi Griliches on Diffusion, Lags and Productivity Growth Connecting the Dots. Conference on R&D, Education and Productivity Held in Memory of Zvi Griliches (1930-1999), 25–27th, August.
- Ferreira O.C. (1998): Futurology. *Economia & Energia*, 6. (12), <http://www.ecen.com/content/eee00/futurre.htm>.
- Fisher, J.C.–Pry, R.H. (1971): A Simple Substitution Model of Technological Change. *Technological Forecasting and Social Change*, 3: 75–88.
- Fokasz N.–Fokasz O. (2004): Hullámverés. Terjedési folyamatok a médiában. *Szociológia Szemle*, 4.
- Formoso, C. (2005): Hazard Rates from Competing/Repeated Risk Survival Analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 72(1): January.
- Geroski, P.A. (2000): Models of Technology Diffusion. *Research Policy*, 29: 603–625.
- Griliches, Z. (1957): Hybrid Corn: An Exploration in the Economics of Technological Change. *Econometrica*, 25: October.
- Grandcourt, E.M.–Abdessaam, T.Z.Al.–Francic, F.– Shamsi, AT.Al. (2005): Population Biology and Assessment of the Orange-Spotted Grouper. *Epinephelus Coioides* in the Southern Arabian Gulf. *Fisheries Research*, 74: 55–68.
- Granovetter, M. (1978): Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83:6, May, 1420–1443.
- Gruber, H.–Verboven, F. (2001a): The Diffusion of Mobile Telecommunications Services in The European Union. *European Economic Review*, 45: 577–588.

- Gruber, H.–Verboven, F. (2001b): The Evolution of Markets Under Entry and Standards Regulation – The Case of Global Mobile Telecommunications. *International Journal of Industrial Organization*, 19: 1189–1212.
- Gruber, H. (2001): Competition and Innovation. The Diffusion of Mobile Telecommunications in Central and Eastern Europe. *Information Economics and Policy*, 13: 19–34.
- Grübler, A.–Nakicenovic, N. (1996): Decarbonizing the Global Energy System. *Technological Forecasting and Social Change*, 53: 97–110.
- Grübler, A.–Nakicenovic, N.–Viktor, D.G. (1999): Dynamics of Energy Technologies and Global Change. *Energy Policy*, 27: 247–280.
- Hannan, M.–Caroll, G. (1992): *Dynamics of Organizational Populations*. Oxford: Oxford University Press.
- Jang, S.-L.–Dai S.-C.–Sung S. (2005): The Pattern and Externality Effect of Diffusion of Mobile Telecommunications: The Case of OECD and Taiwan. *Information Economics and Policy*, 17: 133–148.
- Kemény I. (1990): Munkakultúra és életforma. In Kemény I.: *Velük nevelkedett a gép*. Budapest: VITA.
- Konstandopoulos, A.G.–Modis, Th. (2003): Urban Guerilla Activities in Greece. *Technological Forecasting and Social Change*, 10 May.
- Kozuko, F.–Bajzer Z. (2003): Combining Gompertzian Growth and Cell Population Dynamics. *Mathematical Biosciences*, 185: 153–167.
- Lei, Y.C.–Zhang, S. Y. (2004): Features and Partial Derivatives of Bertalanffy-Richards Growth Model in Forestry. *Nonlinear Analysis: Modelling and Control*, 9(1): 65–73.
- Mahler, A.–Rogers, E.M. (1999): The Diffusion of Interactive Communication Innovations and the Critical Mass: The Adoption of Telecommunications Services By German Banks. *Telecommunication Policy*, 23: 719–740.
- Mansfield, E. (1961): Technical change and the rate of imitation. *Econometrica*, 29: October 14.
- Marchetti, C.–Nakicenovic, N. (1979): *The Dynamics of Energy Systems and the Logistic Substitution Model*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis.
- Marchetti, C.–Perrin, S.M.–Ausubel J.H. (1996): Human Population Dynamics Revisited with the Logistic Model: how much can be modeled and predicted? *Technological Forecasting and Social Change*, 52: 10–302.
- Marchetti, C. (1994): Anthropological Invariants is Travel Behavior. *Technological Forecasting and Social Change*, 47: 75–88.
- Marchetti, C. (1986): Fifty-year Pulsation in Human Affairs. Analysis of Some Physical Indicators. *Futures*, 17(3): 376–388.
- Marchetti, C. (1997a): Longevity and Life Expectancy. *Technological Forecasting and Social Change*, 55: 281–299.
- Marchetti, C. (1997b): Millenarian Cycles in the Dynamics of the Catholic Church. *Technological Forecasting and Social Change*, 55: 281–299.
- Marchetti, C. (2002): Productivity versus Age. Final Report for Richard Lounsbery Foundation, June.
- Nieto, M.–López, F.–Cruz, F. (1998): Performance Analysis of Technology Using S Curve Model: the Case of Digital Signal Processing (DSP) Technologies. *Technovation*, 18(6/7): 439–457.
- Perrin, S.M. (1994): Bi-Logistic Growth. *Technological Forecasting and Social Change*, 47: 89–102.
- Perrin, S.M.–Ausubel, J.H. (1999): Carrying Capacity. A Model with Logistically Varying Limits. *Technological Forecasting and Social Change*, 61(3): 209–214.

- Perrin, S.M.–Yung, J.W.–Ausubel, J.H. (1999): A Primer on Logistic Growth and Substitution: The Mathematics of the Loglet lab Software. *Technological Forecasting and Social Change*, 61(3): 247–271.
- Price, S. (1979): *Kis tudomány – Nagy tudomány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rogers, E.M. (1962): *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Rogers E.M. (1995): *Diffusion of Innovations*. 4th ed. New York: Free Press.
- Rogers E.M. (1994): Diffusion of Innovations and the Mega-Cities Project. The Mega-Cities Project Publication MCP-011.
- Rogers, E.M. (2002): Diffusion of Preventive Innovations. *Addictive Behaviors*, 27: 989–993.
- Ryan, B.–Gross, N.C. (1943): The Diffusion of Hybrid Seed Corn in two Iowa Communities. *Rural Sociology*, 8: 15–24.
- Santos H.–Devezas T. (1999): The Growth of the Internet. *Estiem Magazine*, 1.
- Silverberg, G.–Lehnert, D. (2003): Evolúciós káosz: növekedés és fluktuációk az „alkotó rombolás” Schumpeter-féle modelljében. In: Fokasz N. szerk.: *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest: Typotex.
- Thornley, J.H.M.–France, J. (2005): An Open-Ended Logistic-Based Growth Function. *Ecological Modelling*, 184: 257–261.
- Tsoularis, A.–Wallas, J. (2002): Analysis of Logistic Growth Models. *Mathematical Biosciences*, 179: 21–55.
- Valkovics, E. (2000): A Gompertz-függvény felhasználási lehetőségei a demográfiai modellezésben. *Statisztikai Szemle* 79(2).
- Vladar, D.E.–Harold, P. (2005): Density-Dependence as a Size-Independent Regulatory Mechanism. *Journal of Theoretical Biology*, May.

MŰHELY

„NEMEK KULTÚRÁJA” EGY ÖNKORMÁNYZATNÁL A szervezeti kultúra és a nemek közötti viszonyok összefüggései

VICSEK Lilla–NAGY Beáta

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: villa.vicsek@uni-corvinus.hu

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: beata.nagy@uni-corvinus.hu

Összefoglaló: Kutatásunk során a szervezeti kultúra nemekre vonatkozó szegmensét vizsgáltuk egy önkormányzatnál. A tanulmányban a hivatal dolgozói körében végzett fókusz-csoportos beszélgetések anyagát elemezzük. Elemzésünkben azt a kérdést járjuk körül, hogy egy olyan hazai szervezetben, ahol a beosztottak és a vezető pozíciót betöltők többsége nő, a „nemek kultúrája” milyen jellegzetességekkel bír. Vizsgáltuk, hogy ilyen összetétel esetén teljesül-e, hogy a szervezeti kultúra támogató a nők irányában és hogy hogyan viszonyulnak a kutatási alanyok a szervezet nő többségéhez és az esélyegyenlőség kérdésköréhez. A fókuszcsoportok segítségével mélyre hatoló, árnyalt és részletes leírást készíthettünk a nemek kultúrájáról.

Kulcsszavak: fókuszcsoport, társadalmi nem/gender, szervezeti kultúra

BEVEZETÉS

A munkaerőpiacot a nemek közötti vertikális és horizontális szegregáció jellemzi világszerte: a nők általában a hierarchia alacsonyabb fokain helyezkednek el, és többnyire kevésbé fizetett foglalkozási ágakban (Barron–Norris 1976; Frey 2002; Melkas–Anker 1997; Nagy 1997). Magyarországon is erőteljes a horizontális elkülönülés és csekély a nők aránya a felsőszintű vezetésben (Nagy 2001). Ez a nagymértékű szegregáció jelenti az egyik legnagyobb akadályát a nemek közötti esélyek kiegyenlítésének.

Egyes kutatások azt mutatták ki, hogy amennyiben a nők vezető beosztásban helyezkednek el, kis mértékű az előrejutásuk a még magasabb pozíciókba, a tekintélyük többnyire kisebb, mint a férfiaké, és gyakran nagy az ellenállás velük szemben (Carli–Eagly 1999). A horizontális szegregáció azt is eredményezi, hogy vannak nő többségű, vegyes és férfیتöbbségű szervezetek. Az egyes szervezeteknek eltérő lehet a

szervezeti kultúrája a nemekre vonatkozóan – részben a nemi aránynak is köszönhetően (Liebig 2000). A nemek aránya már önmagában véve is erőteljesen meghatározza a nemekkel szembeni elvárásokat és kompetenciájuk, hozzájárulásuk megítélését is (Kanter 1993). Felfogásunk szerint fontos a nemi dimenzió partikularitását is vizsgálni: hogyan függnek össze a nemek közötti viszonyok, a nemek kultúrája azokkal a tényezőkkel, amelyek az adott társadalmat, szervezetet, szituációt jellemzik.

A kérdés azért is figyelemre méltó, mert az elmúlt évtizedek magyarországi szociológiai vizsgálatai érdekes változásokra hívták fel a figyelmet. A nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények a rendszerváltozás kezdete óta egy sajátos ívet követnek (Tóth 1995; Blaskó 2005a). Reprezentatív kérdőíves felmérések kimutatták, hogy a kezdeti konzervativizálódás után, amelyben a férfiak jártak az élen, az 1994-es vizsgálatban a nők is a hagyományos attitűdöket hangoztatták legerőteljesebben a női munkavállalással kapcsolatban. Az 1994 és 2002 között eltelt időszakban azonban valamelyest modernizálódtak a vélemények, ugyanakkor még 2002-ben is dominált az a hagyományos nemi szerep felfogás, amely elsősorban a nőket kapcsolja a háztartási, családi teendőkhez. Míg a nők jóval több házimunkát végeztek, mint a férfiak, ezt többségében nem tartották igazságtalannak. A női munkavállalás optimális mértékének megítélése kapcsolatot mutatott azzal, hogy az értékelés tárgyát képező nő milyen életszakaszban volt: van-e gyereke, és, ha igen mennyi időse. Ha van olyan gyerek a családban, aki még nem jár iskolába, akkor a férfiak és nők elenyésző százaléka véli úgy, hogy teljes állásban dolgozzon a nő. De olyan esetben is, ahol van otthon lakó gyerek, és a legkisebb gyerek is már elkezdett iskolába járni, pusztán a válaszadók közel harmada ítélte úgy, hogy teljes állásban dolgozzon a nő (Blaskó 2005a, 2005b). Blaskó Zsuzsa kutatási eredményei alapján arra számít, hogy a nemi szerepek továbbra is közeledni fognak, a családalapítással kapcsolatos szokások változnak, a szocializmus kényszerített emancipációjának rossz emlékei távolodnak, és ez összességében a vélemények modernizálódását fogja magával hozni. Ennek a várakozásnak, ugyanakkor ellentmondanak azok az időmérleg-felvételből származó adatok, amelyek a 2000-es évben vizsgálták a keresőmunkára és a háztartási munkára fordított időt a foglalkoztatott pároknál az egymáshoz viszonyított társadalmi helyzet szerint. A nők által végzett háztartási munka mennyisége akkor sem volt lényegesen kisebb, ha foglalkozási státuszuk egyenlő vagy magasabb volt, mint férjük foglalkozási státusza (Bukodi 2005). Mindez arra utal, hogyha folytatódik is az a képzettségi szint emelkedésével együtt járó trend, hogy növekedik a nők foglalkozási státusza, ez nem fog szükségszerűen a családi szerepek kiegyenlítődésével, modernizálódásával járni, hanem könnyen előfordulhat, hogy a kettős terhek növekednek majd a nők esetében.

Az Európai Bizottság mindeközben egyre nagyobb hangsúlyt helyez a férfiak családon belüli szerepének növelésére. Míg a közpolitikák korábbi időszakában a nők munkaerő-piaci helyzetének javítása állt a figyelem középpontjában, addig az elmúlt években a férfiak otthoni szerepvállalásának témája is egyre nagyobb figyelmet kapott (EU 2004). Ezen közpolitikai elvek megvalósulása erősen függ a nemi szerepek nemzeti felfogásától és a kormányzati szándékoktól.

A mi vizsgálatunk más módszerekkel és részben más kérdésekre kereste a választ, azonban egyfajta kiegészítésül szolgálhat az idézett hazai reprezentatív adatfelvételeknek. Kutatásunk során a szervezeti kultúra nemekre vonatkozó szegmensét vizsgáltuk fókuszcsoporthoz módszerével egy önkormányzat dolgozói és a helyi

képviselőtestület bizottságvezetői körében. A csoportos beszélgetések lebonyolítására 2004 szeptemberében került sor. Jelen tanulmányban a hivatal dolgozói körében végzett csoportos beszélgetések anyagát fogjuk elemezni. Az önkormányzati dolgozók kapcsán az a kérdés foglalkoztatott minket, hogy egy olyan hazai szervezetben, ahol a beosztottak és a vezető pozíciót betöltők többsége nő, a „nemek kultúrája” milyen jellegzetességekkel bír. Vajon ilyen összetétel esetén teljesül-e, hogy a szervezeti kultúra támogató a nők irányában? Milyen álláspontok jelentkeznek a nemi szerepeket, a tipikus férfi és női tulajdonságokat illetően? Hogyan értékeli az önkormányzat dolgozóit, milyen sajátosságok következnek abból, hogy a szervezetben nő többség van? Hogyan viszonyulnak az esélyegyenlőség kérdésköréhez? A fókuszcsoportok segítségével mélyre hatoló, árnyalt és részletes leírást készíthettünk a vizsgált jelenségről.

A tanulmányban először bemutatunk néhány főbb, a témánk szempontjából releváns szociológiai írást, amelyek a szervezeti kultúrával és a nemek kultúrájával foglalkoznak, majd kutatásunk és eredményeink prezentációja következik.

SZERVEZETI KULTÚRA ÉS A NEMEK KULTÚRÁJA

A szervezeti kutatások az 1980-as évekre vezethetők vissza. Ekkor merült fel határozott kutatói igényként, hogy a szervezeteket összetartó erőket, kulturális elemeket feltárják. 1983-ban került publikálásra Smircich írása, amely a kultúraelmélet és a szervezetelmélet kapcsolódási pontjaira hívta fel a figyelmet (Smircich 1983). Kezdetektől igen szerteágazó definíciókat használtak a szervezeti kultúra leírására, attól függően, hogy az adott kutató milyen felfogást vallott a kultúráról illetve a szervezetről. Ez a sokféleség máig megmaradt, és tükröződik a szervezet-elméletben használatos tankönyvekben is (Bakacsi 1996; Borgulya–Barakonyi 2004). Az általunk elfogadott, és a különféle megközelítések közös halmazának tekinthető meghatározásban az értékek, normák, és szokások képezik a szervezeti kultúrát. Ezeket többnyire mindenki követi, aki a szervezet tagja. Formálásában nagy szerepe van az adott szervezet vezetőinek, akik tudatosan alakítják az összetevőket. Ezek alapján tudnak tájékozódni a szervezet tagjai, hogy mi minősül elfogadhatónak, sőt elvártnak. A normák és értékek egyrészt a közös múltból származnak, másrészt pedig a közös mindennapi tevékenységekből (Csepeli 2001). Más kutatói álláspontot is segítségül hívva a következő megfogalmazással élhetünk: „A szervezeti kultúráról elmondható, hogy a közös múlt és a közös hétköznapi gyakorlat talaján jönnek létre, hogy maguktól értetődőnek tűnnek, és hogy a tudat számára nehezen hozzáférhetőek, továbbá a szervezeten belüli cselekvések és a kommunikáció alapjait képezik” (Liebig 2000: 48–49).

A szervezeti kultúra jelentését a kutatók hosszú időn keresztül két eltérő elméleti megközelítésre építették. Az egyik értelmezés szerint a szervezeti kultúra olyan jellemző vagy változó, amellyel az adott szervezet rendelkezik. A másik megközelítés azonban a társadalmi interakciókra helyezi a hangsúlyt, amelyek során létrejön és alakul a szervezeti kultúra. Ez utóbbi, dinamikus szemlélet szerint tehát egyrészt a kultúra folyamatosan termelődik és újratermelődik, másrészt pedig egyszerre alakítója és eredménye a szervezeteken belül zajló emberi cselekvéseknek. (Smircich véleményét összefoglalja Wajcman 1998). A második koncepció tehát dinamikus, amely rámutat annak a fontosságára is, hogy a szervezet vezetői csupán korlátozott befolyással

bírnak a vállalati kultúra változtatására. Tanulmányunk során mi a szervezeti kultúra második megközelítését fogjuk felhasználni, erőteljesen építve arra, miként definiálódnak informálisan is a nemi szerepek és elvárások.

A szervezeti kultúrák egy adott szervezeten belül is sokfélék és egymással párhuzamosan léteznek lehetnek. Megfigyelhető a formális és a nem formális vállalati kultúra kettőssége, amely a nyelvben, a rituálékban és a kommunikációs stílusban egyaránt megnyilvánul. Kanter a *Men and Women of the Corporation* című klasszikus művében a hivatalos és a „folk” nyelv párhuzamos jelenlétére hívta fel a figyelmet (Kanter 1993). Ugyanakkor a nem hivatalos szervezeti kultúra sem egységes. A felső vezetés által osztott és hirdetett hivatalos szervezeti kultúra mellett számtalan szubkultúra létezhet. Ezek megléte és reprodukálása könnyen eredményezheti azt is, hogy a hivatalos szervezeti kultúra bizonyos munkavállalói csoportok aktív ellenállásába ütközik (Wajcman 1998).

A szervezeti kultúra egyrészt inkluzív, másrészt exkluzív. Inkluzív, mivel a szervezeti kohézió alapját képezi, ahol a közös szimbólumok és értelmezések formálják a csoporthoz tartozás és a stabilitás érzését. Exkluzív, mivel különböző szervezeti gyakorlatok révén egyértelmű határokat képez azokkal szemben, akik nem részei a szervezetnek. A szervezethez való tartozás és az oda nem tartozás határainak újratermelése dinamikus folyamat (Rutherford 2001).

A kizárás ugyanakkor nemcsak a szervezeten kívüli emberekkel szemben zajlik, hanem a szervezeten belül dolgozó, azonos szervezeti szinten, de eltérő társadalmi pozícióban lévő emberek között is. A weberi társadalmi kizárás koncepcióját alkalmazva ennek alapja lehet a patriarchális kizárási gyakorlat, amelynek során az egyik csoport monopolizálja a lehetőségeket és ezáltal kizárja a többieket a lehetőségekhez való hozzájutásból. „A korlátozás abban a formában szokott megtörténni, hogy a (tényleges és potenciális) konkurensok egy részét valamilyen kívülről megállapítható ismertetőjegyüket alapul véve – fajuk, nyelvük, felekezetük, térbeli és szociális értelemben vett eredetük, származásuk, lakóhelyük, stb. alapján – a többiek igyekeznek kizárni a versenyből” (Weber 1992: 38–39). Ez az idézet alátámasztja, hogy a nem egy jól működő kizárási dimenzió, hiszen kívülről jól látható és így egyértelműen elkülöníthető. A feminista megközelítések hangsúlyozzák a patriarchális kizárási gyakorlatok állandó és markáns jelenlétét a szervezeteken belül. Ezeket rögzíthetik a nyilvánvaló és egyértelmű szabályok, valamint a hétköznapi, informális, alig látható rutinok is. Ezek a rutinok különösen hatékonyan járulnak hozzá a nemek közötti határvonal kulturális reprodukálásához (Rutherford 2001).

A szervezeti kultúrák és a nemzeti kultúrák összekapcsolását végezte el klasszikus művében Geert Hofstede (2001). Az IBM leányvállalatainál végzett kutatásban 116 ezer dolgozó válasza alapján alkotta meg a nemzeti kultúrák tipológiáját. Az általa vizsgált egyik dimenzió a maszkulinitás-femininitás index volt, amely mentén a nemzeti kultúrákat elhelyezte. (További vizsgált dimenziói voltak: hatalmi távolság, bizonytalanságkerülés, individualizmus–kollektívizmus, majd a későbbiekben a hosszú távú orientáció.) Ugyanakkor ez a koncepció csak a különböző nemzeteket jellemezte, nem pedig az egyes szervezeteken belüli viszonyokat (lásd még: Hofstede 1997).

A szervezeti kultúrának temérdek megközelítése lehetséges. Jelen írásban a nemek közötti viszonyok aspektusát vesszük górcső alá, ami a nemek kultúrájának is részét képezi. A szervezetszociológiai elemzések száma jelentősen megnőtt az elmúlt idő-

szakban, és ezzel egy időben egyre fontosabb témává vált a nemek munkaerő-piaci helyzete. Kezdetben ezek az írások „elbeszéltek” egymás mellett: a szervezetkutatók elvétve foglalkoztak a nemek kérdéskörével, a nemek kutatói pedig kevés figyelmet fordítottak a szervezetek felé (Rutherford 2001; Wajcman 1998). Amennyiben előfordult, hogy a szervezetkutatók a két nem helyzetét is bevonták az elemzésbe, akkor elsősorban az eltérő szervezeti státushoz tartozó diffúz hatalmi pozíció került előtérbe, különös tekintettel a nők vezetővé válási esélyeire. Ez nem tekinthető véletlennek, hiszen a nők csekély jelenléte a vezetői, különösen a felső szintű vezetői pozíciókon belül mindenki számára egyértelmű, ismert, sőt elfogadott tény volt. Ezen írások kezdetben deskriptív szinten ismertették, pusztán leírták, ám nem megmagyarázták az egyenlőtlenségeket.

A szervezet és a nemek kutatásának második időszaka az 1980-as évektől kezdve azonban folyamatosan feltárta a társadalmi nemi egyenlőtlenségek újratermelődése mögött álló szervezeti, társadalmi és egyéni magyarázatokat, és komplex modellekbe helyezte azt. (Az elmúlt húsz év kutatásainak szisztematikus és részletes összefoglalása megtalálható például: Powell 1999. A téma továbbfejlődését gátló akadályokat és a társadalmi normarendszer, a nemileg átitatott mélyszerkezet, alap (*gendered substructure*) fontosságát pedig Acker (1990, 1998) tárta fel.)

A szervezeti kultúrát tárgyaló irodalmak a fenti eredmények ellenére is sokáig mellőzték elemzéseikből a nemi dimenziót. Mára ugyan már egyre több megközelítés érinti a nemek kérdéskörét a szervezeti kultúrával foglalkozó írások közül, a téma kutatása azonban nemzetközileg sem ért el akkora népszerűséget, mint a többi felsorolt terület. Ennek oka egyrészt a jelenség implicit volta lehet: minden szervezeti megnyilvánulásban jelen van, ám kevésbé derül ez ki, nem képezi a szervezet kodifikált szervezeti kultúrájának részét. A nemekre vonatkozó kultúra, legyen szó a szimbólumokról vagy a tárgyi aspektusokról, úgy beívódott a szervezetbe, hogy nem nélkülölnék (*ungendered*) tűnik. Másrészt több szervezetkutató is utal arra az általánosan elfogadott álláspontra, miszerint a szervezetekben férfi kultúra dominál, ugyanakkor ezt alig támasztották alá empirikus vizsgálatokkal (Wajcman 1998). További nyomós ok a nemek kultúrája vizsgálatának kisebb népszerűségére, hogy igen intenzív kvalitatív kutatást igényel, mert csak az képes a nemekhez kapcsolódó értékeket és normákat feltárni. A kutatással kapcsolatban felmerülő két nehézség azonban nem indokolhatja azt, hogy a kutatók lemondjanak a jelenség vizsgálatáról (Rutherford 2001).

Mit is jelent hát a nemek kultúrája a szervezetekben? „A ‘nemek kultúráját’ azokon a bizonyos értelemben ‘főlérendelt’ észlelési struktúrákon keresztül ragadhatjuk meg, amelyek a specifikus külső és belső feltételeket, az elvárásokat és a szervezeti hétköznapok által kialakult nézeteket összekapcsolják a nemek különbségeiről és nemek hierarchiájáról alkotott elképzelésekkel” (Liebig 2000: 49). A szervezetben jelentkező nemek kultúrája alatt a továbbiakban a szervezet tagjainak a nemekre vonatkozó különféle kollektív várakozásait, értelmezéseit és elvárásait értjük. Ennek részét képezik leíró normák: várakozások, hogy hogyan viselkednek az egyének, illetve parancsoló normák, amelyek elvárások azzal kapcsolatban, hogy hogyan kellene cselekedniük az egyéneknek (Carli–Eagly 1999). Társadalmainkban tehát folyamatosan létrejönnek, megfogalmazódnak bizonyos elvárások és várakozások egyrészt általában a nőkre és a férfiakra, másrészt konkrétan a szervezetben tevékenykedő nők és férfiak viselkedésére vonatkozóan. Miként az előbbieken már leírtuk, létezik egyfajta konszenzus a ku-

tatók között abban a tekintetben, hogy a szervezeti kultúra főleg férfias. Különösen könnyű erre példákat találni azokban a munkahelyi környezetekben, ahol már régebben is a férfiak domináltak és például a technológia használata során ők hozták létre a maszkulin kultúrát a munkájukban és a munkájukkal kapcsolatban. Ezekben a helyzetekben a nők kiszorulnak az üzemi kultúrából, mivel a feltételezések szerint az nem egyezik a nőkhez rendelt társadalmi szerepekkel. Noha a vezetői munka természete nem kívánja a fizikai erőt és a technológiai ismereteket, a (hegemón) maszkulinitás mítosza továbbra is dominál a középosztálybeli diplomások körében. Ez azt jelenti, hogy továbbra is fontos szerepet játszik a (fizikai) tettekésség, pedig a vezetői munkában kizárólag a szellemi képességeknek lenne létjogosultsága. Ezt a hozzáállást szemléletesen fejezi ki a következő angol nyelvű megfogalmazás: „...images of doing rather than thinking” (Wajcman 1998: 49). A fizikai erő implicit feltételek közé sorolása tartósan biztosíthatja a nők kizárását és természet adta alkalmatlanságát bizonyos területeken.

Cockburn (1991) különböző jellegű szervezeteket vizsgáló könyvében azt elemezte, hogy a férfiak milyen kizárási módokat találnak arra, hogy a nők szervezeteken belüli előrejutását és kompetenciáját megakadályozzák. A férfiak ellenállásának jeleit, erős előítéletet és ellentmondásos attitűdöt talált még azokban a szervezetekben is, amelyek esélyegyenlőségi programokat vezettek be a hátrányos helyzetű csoportok támogatására. A kutatás eredményeként azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a jelenség átfogó és mély: „Rendszerszerű jellege miatt a patriarchátus nem olyan dolog, amelyben a tagság szabadon választható. Egy nő akkor sem tud kilépni belőle, ha házasság vagy karrier útján eléri az elit státuszt” (Cockburn 1991: 8). Cockburn éppen ezért a nők útjában álló akadályok, valamint a rövid és hosszú távú teendők azonosítására törekedett.

A szervezetek méretük, tevékenységük, tulajdonosi hátterük és a nemek aránya alapján eltérő nemi kultúrát tudhatnak magukénak. Rutherford (2001: 373) például kilenc összetevőt vizsgált, amikor két vállalat nemekre vonatkozó szervezeti kultúráját elemezte: a szervezet háttere (történet, elhelyezkedés, stb.), fizikai elrendezés, nemi tudatosság, munkaideológia, időmenedzsment, vezetési stílus, informális szocializáció, szexualitás, végül nyelv és kommunikáció. A felsorolt tényezők mindegyike direkt és indirekt hatással van a nemekre. Tanulmányában e szempontok egyenkénti elemzésével kívánta feltárni, hogy milyen bonyolult akadályok állnak a női vezetők útjában. Liebig (2000) részletes tipológiát dolgozott ki a szervezetek nemi kultúrájára vonatkozóan. Svájci szolgáltató és ipari vállalatok középvezetőivel készített csoportos beszélgetések alapján négy típusba sorolta a megfigyelt vállalatok kultúrájának azon elemeit, amelyek a nemek közötti viszonyrendszerre vonatkoztak.¹

1 Liebig a 2000-ben megjelent cikkének tipológiáját azóta kiegészítette egy ötödik típussal, amely a társadalmi idealizmus elnevezést kapta, és a rendszer közepébe ékelődik be (Liebig 2003). Mivel Liebig újabb tipológiája csak konferencia-poszterként érhető el, és nincsen elegendő információ az új kategóriáról, az elemzésben sem fogunk kitérni rá.

1. táblázat A nemek kultúrájának vállalaton belüli tipológiája

Irányadó dimenziók	Típusok			
	<i>Férfias tradicionalizmus</i>	<i>Vállalati kollektívizmus</i>	<i>Normatív individualizmus</i>	<i>Pragmatikus utilitarizmus</i>
Nemek közötti viszonyrendszer a vállalaton belül	Homogenitás	Detematizált heterogenitás	Felértékelt diverzitás	Társadalmi sokszínűség és variabilitás
Vállalaton belüli nemekre vonatkozó rend és a külvilág kapcsolata	bent = kint	bent ? kint	bent kint	bent + kint
Nemek közötti esélyegyenlőség	a nők (jogtalan) privilegizálása	vállalaton kívüli probléma	személyes probléma	a vállalat felelőssége

Forrás: Liebig 2000: 50

Liebig a nemek kultúrájának első három típusát ipari vállalatok középszintű vezetőivel folytatott beszélgetéseken tapasztalta, az utolsó típus csak egyes szolgáltató vállalatoknál jelentkezett. A szerző a csoportos beszélgetések alapján alkotta meg a típusokat, tehát ezek nem ideáltípusok, hanem a konkrét gyakorlatban megfigyelt szervezetek egyes jellemzőinek tipizálásai. (Ugyanakkor ezek a típusok eltérő kontextusban másféle formákat is ölthetnek. Az elmúlt évek vállalati kutatásaiban azt tapasztaltuk, hogy sokszor keverednek ezek a típusok, jellemzően a vállalati kollektívizmus és a normatív individualizmus, akár egyetlen válaszadó véleményében is, lásd például Nagy 2004.)

A „férfias tradicionalizmus” a kutató eredményei szerint olyan vállalatokat jellemmez, amelyek hagyományosan férfi többségűek. Liebig egy gépipari céget hoz fel példaként. Ebben a vállalatban a nőkkel való együttműködés nehézségeit hangsúlyozza a férfi többség. A vállalaton belüli és kívüli világot nem kezelik eltérően a nemi viszonyok szempontjából: mindkét területtel kapcsolatban a tradicionális felfogás dominál, amely lényegében a hegemon maszkulinitás elfogadásán alapul. A nemek közötti viszony erőteljes átszexualizálása határozza meg a férfiak narratíváit. Ezzel szemben a nők arra törekednek, hogy „nemtelenné” váljanak (*undoing gender*), és feloldják az átszexualizált értelmezési keretet. A vállalaton belüli esélyegyenlőség előmozdításának kérdését és kezelését nem támogatja a férfiközeg sem a saját vállalat, sem más szervezetek esetében, mivel úgy tekint rá mint jogtalan, illegitim kiváltságra.

A nemek közötti különbségek és egyenlőtlenségek detematizálása és erőteljes homogenizálás jellemzi a „vállalati kollektívizmus” kultúráját, amelyet Liebig többek között elektronikai és ruhaipari vállalatoknál figyelt meg. A vállalatokban bár inkább férfiak töltötték be vezetői pozíciót, női vezetők is voltak. A beszélgetések során mind a férfi, mind a női középvezetők hangoztatták, hogy náluk a nemek kérdésköre „nem téma” és látnivaló volt, hogy ez mint zavaró kérdés jelenik meg számukra, amely falakat emelhet a férfi és női munkavállalók közé. Ebben a típusban a vállalati és a külső világot másként látják a résztvevők: egyrészt a vállalaton belüli nőket elkülönítik a vállalaton kívüliektől – kivételnek, másnak látják a vállalatban dolgozó nőket, akiket úgy neveznek, hogy „a mi lányaink”. A vállalati nőket érettnnek, androgünnek fogják fel. Másrészt a vállalaton belüli és kívüli gyakorlatot is megkülönböztetik: a női vezetők úgy értékelik, hogy a vállalaton belül nem éri őket hátrányos megkülönböztetés, míg azon kívül igen. A nemek egyenlőtlensége tehát a vállalaton kívüli világban léte-

zik. Ebben a kultúrában elutasítják az esélyegyenlőség érdekében hozott vállalati intézkedéseket, a kvótarendszert, mivel úgy vélik a vállalatnak nem szükséges tennie semmit az esélyegyenlőség biztosítása érdekében, mivel nincsen ilyen probléma.

A „normatív individualizmus” kultúráját Liebig alacsony hatalmi távolságú, multikulturális informatikai vállalatoknál figyelte meg. Ebben a kultúrában a sokszínűség, sokféleség felértékelődik. A dolgozók úgy vélik, hogy vállalati világuk, amelyet antibürokratikus, rugalmas és dinamikus munkastílus jellemez, szemben áll a vállalatok többségének kultúrájával. A társadalmi környezet tradicionális véleménye szerintük hátráltatja a vállalat munkáját, amelyet „modern, haladó felfogás” jellemez. Ebben a kultúrában a teljesítmény és a vállalkozó szellem számít értékesnek: a dolgozók szerint mindenki sikeres lehet, ha e két tulajdonsággal rendelkezik. Kulcsmondata ennek a kultúrának az, hogy „mindenki a maga szerencsésének kovácsa”. Az intenzív munkaerőkölcsöt erőteljesen interiorizálják a vállalat dolgozói, és ez több esetben is önkizsákmányoláshoz vezethet. A szabadságot individualista, nem pedig társadalmi szemszögből fogják fel, ami oda vezet, hogy nem veszik észre, hogy nem tud mindenki egyformán élni a szabadság adta lehetőségekkel. Így merülhet fel kérdésként a nőkre háruló kettős szerep és az egyéni teljesítményvágy közötti feszültség.

Ezzel szemben a „pragmatikus utilitarizmus” kultúrájában a vállalatra úgy tekintenek mint a társadalmi feltételek részére. A nemek közötti viszonyokról való gondolkodás egyik társadalmi tényezője az a szervezet, amelyben az egyének dolgoznak. Éppen ezért nemcsak a külvilág, hanem a vállalat felelősségének is minősül a nemek közötti esélyegyenlőség biztosítása. A nemek kérdéskörét a sokszínűség és variabilitás szemszögéből látják, amelynek során elutasítják a dichotóm szemléletet. „Szeretném fenntartani magamnak a jogot, hogy akár sokkal keményebb is lehetek, mint egy férfi” – jelezte igényét egy női vezető. A beszélgetések során nem került sor a külvilág és a vállalat belüli rendszer szembeállítására, ugyanígy nem található meg a magánélet és a munkahelyi élet szembeállítása. Ennek kiindulópontja az, hogy a növekvő munkahelyi lehetőségek nagy hatással vannak ugyan a nők előrejutási lehetőségeire, ugyanakkor mindkét nem esetében befolyásolják az otthoni, családi tevékenységekben való részvétel lehetőségét. A női munkaerő sikeres integrálása a vállalat gazdasági sikerét is eredményezi.

A KUTATÁSRÓL

A kutatás során a szervezeti kultúra nemekre vonatkozó szegmensét vizsgáltuk egy budapesti önkormányzatnál. A kutatás a *LIBRA 2003 (Programme Relating to the Community Framework Strategy on Gender Equality* részét képező) európai projekt keretében zajlott. A kutatás a szervezeti kultúra mellett az egyes önkormányzatok más, a nemek esélyegyenlőségéhez kapcsolódó jellemzőit is vizsgálta. Magyarországon a fókuszcsoporthoz vizsgálaton túl többek között kérdőíves felmérésre, szakértői interjúkra és intézményi adatok elemzésére is sor került.² A vizsgálatban tehát mód nyílt

2 A program magyarországi partnere a Budapesti Szociális Forrásközpont és a Budapesti Corvinus Egyetem volt. A projektet Nagy Beáta vezette. A program célja a nemek esélyegyenlőségének az elősegítése volt. A kutatás dokumentációja, részletei és kérdőívei megtalálhatók a következő honlapon: http://gender.bkae.hu/k_libra_projekt.php, illetve elérhetőek a kutatási jelentések is (Baumann 2005).

arra, hogy a kvantitatív és a kvalitatív módszereket együttesen alkalmazzuk. A kutatás mindvégig kötetlen, barátságos légkörben zajlott, bár folyamatosan szembesülnünk kellett azzal a hozzáállással, hogy a válaszadók feleslegesnek találták a témáról való beszélgetést, mivel úgy vélték, hogy az esélyegyenlőség nem problematikus terület. (Ezáltal máris talákoztunk bizonyos előjelekkel a „vállalati kollektívizmus” dominanciájára vonatkozóan.)

A kutatás párhuzamosan zajlott a polgármesteri hivatalban és az önkormányzat képviselőtestületénél. Eredményeinket nagyban befolyásolják a vizsgált helyi szervezetek sajátosságai, valamint az, hogy ezek szervezeti kultúrájukat tekintve jelentősen különbözhetnek egy profitorientált vállalatétól. Az önkormányzatban olyan mértékű a nőtöbbség, hogy egyes osztályain nem is dolgoznak férfiak. Az önkormányzati vezetők nagyobb része is nő, sőt maga a polgármester is (a jegyző ugyanakkor férfi). Ezzel szemben a képviselőtestületet túlnyomórészt férfiak alkotják, és még jobban érvényesül a férfi túlsúly a bizottságvezetők esetében. Mindkét vizsgált szervezetben 20:80 százalék volt a nemek szerinti megoszlás, csak az egyik esetben a férfiak, a másik esetben a nők javára.

2004 szeptemberében négy fókuszcsoporthoz beszélgetésre került sor önkormányzati dolgozókkal. Ugyanebben a hónapban került sor egy, a bizottságvezetők közül álló csoportra. A képviselőtestületre vonatkozó eredményeket ebben a tanulmányban nem fogjuk felhasználni egyrészt a két szervezet eltérő jellege, másrészt a terjedelmi korlátok miatt. Ugyancsak egy következő írásban fogjuk részletesen elemezni a hivatali női vezetők megítélésének kérdését, mivel ez hozzájárulhat a női vezetők útjában álló strukturális és kulturális akadályok pontosabb megismeréséhez.

A fókuszcsoporthoz egyfajta csoportos interjú, vagy talán még találébb, ha csoportos beszélgetésként definiáljuk. Ezek a csoportos interjúk fókuszáltak abban az értelemben, hogy valamilyen kollektív tevékenységre irányulnak, vagy legalábbis a résztvevők egy témára koncentrálnak (Barbour–Kitzinger 1999). A fókuszcsoporthoz leggyakrabban 6–12 főből állnak, és viszonylag üres teremben zajlanak, hogy ne legyen semmi, ami elvonja a figyelmet. A fókuszcsoporthoz az úgynevezett moderátor vezet, aki biztosítja, hogy a csoporttagok a témára összpontosítsanak, felteszi a főbb kérdéseket, s ha szükséges a résztvevők között interaktívvá teszi a beszélgetést. Mindenesetre a fókuszcsoporthoz minimális kritériuma, hogy a résztvevők hallgatóságot jelentsenek egymás számára (Kitzinger 1994).

Egyes fókuszcsoporthoz szakértők felhívják a figyelmet a csoport-kontextus figyelembevételének a fontosságára a fókuszcsoporthoz adatok elemzésekor (Kitzinger 1994). Az eddig publikált fókuszcsoporthoz elemzésekben ténylegesen csak elhanyagolható számban hivatkoznak a csoportthatásokra és egyéb kontextuális tényezőkre. Eddig még nem dolgoztak ki pontos módszert a fókuszcsoporthoz kontextusának beépítésére az elemzésbe. Egyikünk kutatásai elemzéséhez kialakított és alkalmazott egy olyan új, fókuszcsoporthoz elemzési módszert, amely figyelembe veszi a csoportos jelleget és az egyes beszélgetések konkrét szituációját (Vicsek 2006). A mostani kutatás során ezt az elemzési sémát alkalmaztuk. A módszer lényege, hogy a fókuszcsoporthoz egyes szituációs tényezőit is bevonja az elemzésbe. A szituáció jellemzőihez tartoznak az interakciós tényezők, a hangulat, a személyes jellemzők és a csoportösszetétel, a környezet, az időtényezők, a tartalom, és a megfigyelés ténye, a toborzás módja.

Az elemzés a csoportos interjúk átiratán és a beszélgetések után készített jegyzeteinken alapul. A szövegeket kódolás alapján elemeztük. Az analízis elkészítéséhez kvalitatív adatelemző szoftver segítségét is igénybe vettük (NVivo).

A CSOPORTÖSSZETÉTEL ÉS SZITUÁCIÓS TÉNYEZŐK

A kutatás keretében négy fókuszcsoportos beszélgetésre került sor a vizsgált önkormányzatnál: két női beosztotti csoportra, egy férfi beosztotti csoportra, és egy férfiakat és nőket vegyesen tartalmazó, önkormányzati irodavezetőkkel álló csoportra.

A beosztotti csoportok hat–hét főből álltak. A résztvevők többségében a negyvenes–ötvenes éveikben jártak, illetve volt néhány fiatalabb kutatási alany is. Ezeknek a csoportoknak a tagjai az önkormányzat különböző osztályain dolgoztak. Feladatkörükből adódóan mindegyikük kapcsolatba került ügyfelekkel.

Az irodavezetői csoportnak nyolc résztvevője volt: három férfi és öt nő. Többségük negyven–ötven év körüli volt, egy férfi és egy nő volt fiatalabb. Egy személy kivételével mindannyian fehérgalléros munkát irányítottak. A vezetők mindegyike régebb óta dolgozott az önkormányzatnál (7–29 év között szóródott, hogy mennyi ideje állnak alkalmazásban a szervezetnél). Többségük vezetővé válása előtt is az önkormányzatnál dolgozott.

Korábbi kutatások kimutatták, hogy a csoportok nemi összetétele befolyásolja, hogy mi hangzik el az egyes beszélgetéseken (Aries 1976). A csak nőkből/férfiakból, illetve a vegyesen férfiakkól és nőkből álló csoportoknak is megvannak az előnyeik, hátrányaik, más jellegű információkat tudhatunk meg belőlük. Különös jelentősége lehet a csoportok nemi összetételének egy olyan téma esetén, amely pont a nemek kérdését vizsgálja. Feltételezésünk szerint a másik nemre vonatkozó negatív vélemények inkább felszínre tudnak jutni egy nemileg homogén csoportban. A férfiakkól álló beosztotti csoportban például nagyon panaszkodtak a női dolgozókra, ezeknek a véleményeknek egy része szinte biztos, hogy nem jelent volna meg egy olyan beszélgetés során, ahol női dolgozók is jelen vannak. Az irodavezetői csoportban a férfiak részéről megjelentek ugyan negatív vélekedések a nőkre vonatkozóan, ugyanakkor elképzelhető, hogy még több ilyen véleményt hallottunk volna, hogyha csak férfiakkól áll a csoport. Mindenesetre az is sokat elárul a nemek közötti viszonyokról a szervezetben, hogy egy ilyen vegyes összetételű csoportban milyen állításokat vállalnak fel a beszélgetőpartnerek. A csoportok moderátora is nő volt: ez is befolyásolhatta az eredményeket (a férfi csoportban, amikor a nőket jellemezték például többször is mondtak ilyesmit „Ti”, „bennetek” stb. a moderátorhoz címezve).

A beszélgetés félig-strukturált vezérfonal alapján történt. Az elején azt az információt adtuk a résztvevőknek, hogy a kutatás témája a munkavállalás és a családi élet összeegyeztetése, illetve, hogy milyen egy olyan szervezetben dolgozni, amely nő-többségű.³ Nem közöltük velük, hogy az esélyegyenlőség, illetve esélyegyenlőségi intézkedések megítélése is fő témája lesz a beszélgetésnek, mert úgy véltük, hogy ez hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy kevésbé vállalják esetleges nőellenes nézeteiket a

3 Mivel a jelen tanulmányban a szervezeti kultúrára összpontosítunk, nem elemezzük a család és munka összeegyeztetésével kapcsolatos véleményeket, bár egy-két helyen utalunk rá.

beszélgetésnek azon a pontján, amikor még nem merült fel az esélyegyenlőség témaköre.

Az eredményeket befolyásoló további tényező a toborzás módja, a csoportok helyszíne. A kutatási alanyokat a jegyző kérte fel, hogy vegyenek részt a csoportban. Egy-egy csoportra tíz főt kért fel, de nem mindenki jött el. A fókuszcsoportok helyszíne a jegyzői tanácsterem volt: tehát egy olyan formális helyszín, mely saját munkahelyükön található, amely pedig a témáját alkotta a csoportos interjúnak. Feltételezhető, hogy más toborzási mód és más helyszín esetén felszabadultabbak lettek volna a résztvevők.

A csoportok résztvevőit olyan kollégák alkották, akikkel a csoportos interjú után is egy szervezetben kell dolgozniuk. Az ismerősökkel folytatott csoportos interjúk egyik hátrányaként azt szokták említeni, hogy a jelenlevők mondandóját befolyásolhatja az a tény, hogy attól tartanak a csoportos beszélgetés után szankcionálják, ha valami „rosszat”, a többségi véleménytől eltérőt mondanak. Azt is gondolhatják az egyes résztvevők, hogy előbb-utóbb elterjed az egész szervezetben, ami a fókuszcsoporton elhangzott. Ugyanakkor, mivel itt a szervezeti kultúrát vizsgáljuk, épp az lehet az érdekes, hogy más kollégák előtt milyen nézőpontokat fejtenek ki nyíltan az emberek. Fontos jellemzője még az ismerősökből álló fókuszcsoportoknak – azon túl, hogy nagy a csoporttagok szankcionálási képessége –, hogy a résztvevők olyan korábbi kapcsolati viszonyokat hoznak a csoportba, amiről a kutató többnyire nem rendelkezik információval. Előfordulhatnak olyan utalások is, amelyet a kutató nem ért meg vagy félreért, mert nem rendelkezik azokkal a háttér-információkkal a csoport tagjainak korábbi történetével kapcsolatban, ami szükséges lenne a megértéshez. Ezt mindenképp figyelembe kell venni az eredmények értelmezésénél.

A vizsgálat során hangsúlyoztuk függetlenségünket az önkormányzat szervezetétől és felhívtuk figyelmüket arra, hogy a beszélgetésben résztvevők számára garantált az anonimitás, publikációinkban még a keresztnevüket is meg fogjuk változtatni, és nem fogjuk leírni, hogy melyik önkormányzatról van szó. Reméltük, hogy ezek hatására nem érzik, hogy szépíteniük kell válaszaikat úgy, hogy ne mutassanak be negatív képet az önkormányzatról. További befolyásoló tényező lehetett számukra, hogy a fókuszcsoportról videofelvétel készült. Ezzel kapcsolatban felhívtuk a figyelmüket arra, hogy a felvételt kizárólag a kutatók láthatják, és pusztán azért van rá szükség, hogy jól elkülöníthető legyen, ami az egyes felszólalókhöz tartozik, beazonosítható legyen, hogy egy dolog pusztán egy ember véleménye-e vagy a csoporté.⁴

A toborzási mód és a formális helyszín ellenére a hangulat a férfi beosztotti csoportban és az irodavezetői csoportban oldott volt. Ezzel szemben az első női fókuszcsoportban nem igazán nyíltak meg a résztvevők. A kevésbé oldott légkört okozhatta ez utóbbi esetben az is, hogy mint később megtudtuk, viszonylag fontos megbeszélés miatt a csoport közben el kellett mennie három embernek, illetve, mint később kiderült az egyik résztvevőnek nem is lett volna helye az adott csoportban, mivel csoportvezető volt. A feloldódást gátolhatta az is, hogy kevésbé ismerték egymást, mint például a vezetői csoport résztvevői, illetve, hogy nem érezték kényelmesen magukat a témával kapcsolatban. Az első női beosztotti csoport mindössze egy órán át tartott, nehezen és keveset beszéltek a kérdésekhez kapcsolódóan. Eredetileg csak egy női fókuszcsoport-

4 Természetesen a videofelvételek a metakommunikációról is fontos információkkal szolgálhatnak.

tot terveztünk, de az előbbi okok miatt úgy döntöttünk, megkérjük a jegyzőt, hogy szervezzenek meg még egy csoportot. Úgy tűnt, hogy a jegyző nyomatékosabban kérte fel az esetleges résztvevőket, hogy mindenképp jöjjenek el, mert a korábbi csoportos beszélgetések során mindig kevesebben jelentek meg, mint ahány embert előzőleg megkértek. Ennél a csoportnál viszont eljöttek mindannyian. Ebben a második női csoportban felszabadultabbak voltak a beszélgetőpartnerek, mint az első csoportban, de közel sem voltak annyira oldottak, mint a vezetői és a férfi beosztotti csoportokban résztvevők. A frissítők közül alig fogyasztottak, néha volt egy-egy mosolygás, időnként azonban elég csendesek voltak, nem igazán lelkesedtek a témáért.

A téma nem váltott ki nagy konfliktusokat a csoportokban: amennyiben eltérő vélemények jelentek meg a csoportban, nem támadták a másik nézet képviselőit.

TIPIKUSNAK TARTOTT FÉRFI ÉS NŐI TULAJDONSÁGOK

A beszélgetések során kíváncsiak voltunk arra, hogy a résztvevők mit tartanak tipikus férfi és női tulajdonságoknak, illetve, hogy mit gondolnak ezek jelentkeznek-e és ha igen hogyan az önkormányzat dolgozói körében. Több módon vizsgáltuk a kérdést. Egyrészt megkértük őket, hogy sorolják fel a tipikus női és férfi tulajdonságokat, majd egy tulajdonságokat tartalmazó listával is szembesítettük őket, és megkértük, hogy azokra is reagáljanak. Ezzel a vizsgálati móddal azokat a véleményeket tudjuk vizsgálni, amelyek előre kialakítottak, könnyen előhívhatóak, tehát, a résztvevő reflexív tudással rendelkezik a saját beállítódásáról a nemek kérdésével kapcsolatban. Ugyanakkor elképzelhető, hogy valaki nem tudja ilyen általánosságban megfogalmazni saját maga számára a tipikus férfi és női jellemzőket, de egyes konkrét szituációban mégis rendelkezik bizonyos várakozásokkal arról, hogyan fog viselkedni egy férfi vagy egy nő. Ráadásul, még ha rendelkezik is általános véleménnyel a két nem tipikus tulajdonságairól a résztvevő, előfordulhat, hogy ezt az álláspontját a csoportos beszélgetés során nem vállalja: például azt feltételezi, hogy kutató őt maradinak tartaná kijelentése miatt, vagy egy olyan csoportban, ahol jelen vannak a másik nem képviselői is (mint az önkormányzati irodavezetői csoport) nem akarja megbántani a másik nem tagjait. Ezen kívül a beszélgetések során más kérdések kapcsán, konkrét szituációk elmesélésekor is felmerültek még utalások más tipikus férfi és női tulajdonságokra.

A női beosztotti csoportokban volt, aki tudott mondani tipikus férfi és női tulajdonságokat, volt, aki nem, hanem azt mondta, hogy már felbomlottak a hagyományos férfi-női szerepek. Többször hangsúlyozták, hogy bizonyos jellemzők inkább egyéniségfüggők. Ugyanakkor sokan említettek tipikus férfi és női tulajdonságokat, de sok esetben nem tudtak konszenzusra jutni, hogy személyiségfüggő vagy nemspecifikus jellemző-e. Előfordult, hogy ugyanazt az tulajdonságot az egyik női résztvevő tipikus férfi, míg egy másik női csoporttag női, vagy pedig személyiségfüggő tulajdonságként határozta meg. Felmerült, hogy a férfiak keményebbek, agresszívak, érzelmeiket inkább visszafojtják, hevesebbek, műszaki érzékük jobb, nagyobb az elkötelezettségük a munka és karrier iránt, kevésbé határozottabban viselkednek krízishelyzetben, inkább jellemzi őket a logikus gondolkodás. Tipikus női tulajdonságként említették például a megfontoltságot, empátiát, kitartást, alaposágot, tűrőképességet, képességet arra, hogy egyszerre több dologra odafigyeljenek, és a má-

sokra odafigyelést, az otthonteremtést. Főként a második női csoportban említettek sok pozitív női tulajdonságot. Nem alakult ki konszenzus a csoportokban többek között a munka iránti elkötelezettség, az otthonteremtés, a krízishelyzetben való viselkedés, és a logikus gondolkodás tekintetében, de volt, aki az agresszivitást sem sorolta a tipikus mai férfi tulajdonságok közé:

„Kornélia: – Tehát, amit tipikus férfi tulajdonságnak vesznek, az nyilván agresszívabb, keményebb, dol...-

Eszter: – De ez csak addig van, bocsánat, hogy belevágok, amíg az ember nem tapasztal agresszív nőket. Hát nem tudom, én, sőt, a fiatalok között is nem kevés agresszívat látok. Láttam már ilyent.

Kornélia: – Igen.

Moderátor: - Jó, tehát ezért mondtad éppen, hogy fölborultak a dolgok.

Eszter: – Igen. És biztos, hogy a körülöttünk lévő sodródás, ez a fölfokozott életritmus, és mindenféle az okozója. Úgyhogy... régebben a férfiakra mondtuk, hogy agresszív. ”

Az első női csoportban többen is azt az álláspontot képviselték, hogy a hagyományos szerepek felbomlóban vannak és emiatt megváltoztak a férfi és női tulajdonságok, és már nem lehet ezeket úgy elkülöníteni, mint régen. Ezt többek között a nők munkavégzésére vezették vissza.

Néhol ellentmondást lehetett megfigyelni aközött, amit az általános részben mondtak a tipikus férfi és női tulajdonságokról, illetve azok hiányáról – és aközött, amiket más időpontban mondtak a beszélgetések során. Ilyen ellentmondás volt például, hogy amikor a tipikus férfi és női tulajdonságokra kérdeztünk rá, azt mondták, hogy nincs különbség karriervágy tekintetében a férfiak és nők között. Ezzel szemben a beszélgetés egy másik pontján azt mondták, hogy többek között azért van kevés férfi az önkormányzatnál, mert itt kisebb a karrierlehetőség és ezért kevésbé jönnek ide férfiak. Emellett az nem merült fel, hogy a nők azért lennének itt, mert máshol nincsen lehetőségük. A későbbiek során hangsúlyosabban jelentkeztek olyan negatív tulajdonságok, amiket a nőkhöz kapcsoltak a kérdeztettek, olyasmi például, hogy „köztudott”, hogy a nők sértődősebbek, pletykásabbak (erről lásd később az elemzésben).

A férfi csoportban először viccelődéssel reagáltak a tipikus férfi és női tulajdonságokat firtató kérdésre, amely során a férfiakat értékelték pozitívabban („okosabbak vagyunk, meg szebbek”), és a női agyat „fárasztónak” titulálták. Könnyen beszéltek a férfiak és nők közötti különbségekről, sok mondanivalójuk volt erre vonatkozóan. (Érdekes volt, hogy többnyire a női, és nem a férfi tulajdonságokról beszéltek.) Főként negatív női tulajdonságokat említettek, ezekben sokkal könnyebben egyetértettek, mint a női csoport résztvevői a tipikus tulajdonságokról. Még olyan negatív jellemzőket is a nőkhöz kapcsoltak, amelyek a tradicionális sztereotípiákban talán inkább a férfiakhoz kapcsolódnak: azt említették, hogy nehezebb meggyőzni a nőket és nehezebben fogadják a kritikát, az ’egyetnemértést’ kifejező véleményeket:

„Moderátor: – Jó, de akkor nyilván, valamit értetek ez alatt, hogy női agy, és akkor milyen a női gondolkodás?

Áron: – Nagyon fárasztó. Bocs. (mindenki nevet)

Moderátor: – Én mondtam, hogy legyetek őszinték, ha szerintetek fárasztó, akkor mondjátok azt. Jó nem. Tudom, hogy...

Imre: – Én azt hiszem, hogy egy normális nő, tehát egy átlagos normális női agynál, az van, hogy nem tudod megfogni. Tehát, egyszerűen valamilyen témában, nem is vitatkoztok, csak meg kéne beszélni, tuti, hogy mindent megtesz azért és általában sikerül is, hogy ha nem is győztesen, de egyenrangúan jöjjön ki, akkor is hogyha abszolút látszik, hogy totál hibás benne, de azt, azt úgy nem. Huszonhatféle kerülő úton, de ki tudja kerülni azt, hogy tulajdonképpen azért mégse ő a hibás. Nem azért, mert szándékosan rá akarom bízonyítani, csak szeretném beláttatni, hogy esetleg nem biztos, hogy úgy van. ”

Bár a kérdés általánosságban a férfiakra és a nőkre vonatkozott, többen rögtön a saját munkahelyi tapasztalataikat hozták be a férfi és a női agy különbségének az érzéltetésére. Áron szerint a férfiak diplomatikusabbak, és a női vezetőknek nem lehet egyből megmondani, ha nincs igazuk:

„Áron: – Férfiaggal kell, hogy gondolkodjunk, mert ritkán szúr le a főnök-asszonyom, és tegnap mikor behivatott és nagy szőnyeg rángatás volt, és mindenre azt mondtam neki, tök baromságokra, tehát nem volt igaz, hogy Réka, igazad van. Elnézést kérek, igazad van. És láttam, hogy kezd megnyugodni.. Na mondom ez tök jó. Eltelt két nap, megyek be, látom, hogy a Réka jó hangulatba van, na most akkor elmondom neked, hogy abszolút nem volt igazad, ezér, meg ezér, meg ezér, de ha akkor nekiszegezem ezeket a dolgokat, akkor biztos, hogy vagy kirúgott volna, vagy akármilyen történhetett volna, és akkor elkezdett nevetni, mert egyébként egy vidám csaj, és akkor azt mondja, hogy látod ez a férfiagy, meg a nőiagy között a különbség.

Moderátor: – Hogy?

Áron: – A diplomatikusság.”

Antal szintén az önkormányzatról említett példát, ami alapján szerinte a nők szélsőségesek: véleménye szerint hol „pitiáner” dolgokon vitatkoznak, hol pedig úgy dolgoznak együtt, „mint a kisangyalok”. A férfiakat racionálisabbnak látták, a nőkről úgy vélték, hogy inkább döntenek az érzelmeik alapján. Kifejtették, hogy, míg a férfiak „gyorsan lerendezik” a konfliktusokat a nők inkább haragtartóak és „esetleg kifelé úgy néz ki hogy már nincsen harag, de azért még szépen adagolnak egymásnak”. Volt aki bosszúállónak nevezte a nőket – bár ezzel volt, aki nem értett egyet és arra finomította, hogy a nők „szurkálnak”. A hosszú távú előrejelzést a férfiakhoz kapcsolták és genetikai okokra vezették vissza:

„Imre: – Szerintem a hosszú távú előrejelzés tipikusan férfi dolog szerintem, a nőknek a ma meg a holnap van esetleg, de a holnapután, az már nagyon messze van.

Vilmos: – Szerintem ez is, pont ezen gondolkodtam, ez a hosszú távú gondolkodás szerintem ez is genetikusan determinált dolog lehet, hiszen az ősembe-reknél is a nők dolga volt a bogyógyűjtés, a napi túlélés, napi betevő, a

férfiaknak meg a hadakozás, a vadászat, a hosszabbtávú túlélés. Tehát ez abból is fakadhat.”

A sok negatív női tulajdonság után néhány pozitív női tulajdonságot is említettek, mint például a nagyobb tűrőképesség:

„Imre: – A nőké szerintem a munka iránti nagyfokú elkötelezettség, a normális, folyamatosan végzendő munka, az is női tulajdonság, én azt hiszem legalábbis, hogy a férfiaknak a többsége, abban a munkában érzi elkötelezve magát, amit szívesen csinál, tehát amiről érzi, hogy az övé. Ő most tevékeny, abban teljes elkötelezettsége van, de engem beültetnének egy pénztárba, azon gondolkoznék, hogy hogy tudnék onnan előbbre jutni.”

A csoport résztvevői arról is vitatkoztak, hogy függ-e vajon az emberek nemétől, hogy kinek a számára fontosabb az otthon. Felmerült ezzel kapcsolatban még az is, hogy sok nő a karrier iránti elkötelezettség miatt nem végzi azt, amit pedig szerintük fontos lenne: az otthonteremtést.

Az irodavezetői csoportban a férfiakhoz kapcsolták a szabadságvágyat, a család-fenntartó szerepet, a vezető szerepet és a dominanciát. A női tipikus tulajdonságok között említették az empátiát, érzelmességet, konfliktuskerülést, a rugalmasságot, türelmességet és az agresszivitás egy a férfiakétól eltérő típusát:

„Réka: – De viszont egyet ne felejtsünk el, hogy mi nők nagyon tudunk kedvesen agresszívek lenni. Tehát nem veszed észre, mert olyan piszok nagy körítéssel teszed le, és akkor először nagyon megvisel.

Béla: – És kénytelen vagyok elviselni, /nevetve, / s még csak nem is mondhatok semmit.”

Ugyanakkor a csoportban hangsúlyos volt, hogy a nők munkába állásával több hagyományos szerep, amit korábban a férfiakhoz volt kapcsolható, megváltozott:

„Réka: – Például a hosszú távú előre látás, tervezői képesség az ugye általában azt mondtuk, hogy a férfiakra volt a jellemző, mert a nők otthon voltak a családnál nem kellett hosszán előre tervezni, de ez megváltozott.”

A jelent illetően a munka iránti elkötelezettség szempontjából Réka nem tett különbséget a két nem között.

Mindegyik csoportban megjelent, hogy a férfiak és nők hagyományos szerepei változóban vannak. Egyes csoportokban csak tényként közölték ezt, anélkül, hogy álláspontjukat is kifejtették volna, több csoportban ugyanakkor megjelentek vélemények is a tendenciával kapcsolatban. Ezekben a véleményekben amellet álltak ki, hogy az lenne az ideális, ha a férfiak családfenntartó szerepe megvalósulna: a nőknek nem kellene dolgozniuk, hanem foglalkozhassanak a családi teendőkkel. Az nem merült fel egyik csoportban sem, hogy esetleg a férfi szeretne otthon maradni. A férfi csoportban többen azt az álláspontot képviselték, hogy a nőknek ne kelljen dolgozniuk, bár végül fi-

nomították ezt annyival, hogy az a nő ne dolgozzon, aki nem akar. Az irodavezetői csoportban is megjelentek hasonló nézetek, még a női vezetők részéről is.

AZ ÖNKORMÁNYZATI MŰKÖDÉS NŐTÖBBSÉGBŐL KÖVETKEZŐ JELLEMZŐI

Amikor azt firtattuk, hogy az önkormányzati férfiak és nők mennyire felelnek meg a tipikusnak tartott tulajdonságoknak, az derült ki a női csoportokban, hogy többen úgy vélték, hogy az önkormányzatban dolgozó férfiak nem férfiasak. Ezt részben arra vezették vissza, hogy mivel itt dolgoznak, ezért nem is lehetnek karrieristák, ambiciózusak, hiszen véleményük szerint nem igazán van előrelépési lehetőség és a fizetés is alacsony.

„Júlia: – Ha bizonyos sémákban gondolkodnánk, ezek az itteni férfiakkal nem igazán találunk meg azt a sémát, mert ha megkérdezed, hogy milyen egy férfi, akkor azt elmondják, de nálunk /az önkormányzatnál/ ez nem igaz.

Éva: – Nőiesebbek.

Júlia: – Nőiesebbek, ha krízishelyzet van, akkor inkább támogatják a többieket.

...

Moderátor: – Többiek hogy látják?

Tilda: – Pont a munka iránti elkötelezettségnél gondoltam arra, hogy hoppá most nem csak az itteni férfiakkal gondoljak, hanem így általánosságban.

Moderátor: – Te hogy tennél ilyen különbséget, ha az itteni férfiak és a nem itt dolgozók között?

Tilda: – Nem olyan dominánsak az itteni férfiak, pláne aki nem irodavezető.”

[második női csoport⁵]

Mindkét női csoportban megjelent az a motívum, hogy az önkormányzatnál a férfiak „elnőiesedtek”, nem felelnek meg a sémáknak. Úgy vélték nem jellemzik őket olyan általuk tipikusnak tekintett férfi tulajdonságok, mint például a keménység, határozottság. Az is felmerült, hogy a női dolgozók is felvettek bizonyos férfias jellemzőket, de ez kevésbé volt hangsúlyos vélemény, mint a férfi dolgozókra vonatkozó megállapítások. A férfias jellemző nem abból következett, hogy a nők az önkormányzatnál dolgoznak, hanem ahhoz a megkérdozettek által hangoztatott trendhez illeszkedett, hogy a hagyományos szerepek felborultak a nők munkába állása miatt. Ettől eltérően a férfiak esetében abból vezették le az említett jellemzőket, hogy a férfiak az „elnőiesedett” önkormányzatnál dolgoznak. Az irodavezetői és a férfi csoportban ugyanakkor a versenyszférával összehasonlítva nőiesnek ítélték meg az önkormányzatnál dolgozó nőket, a női vezetőket is, .

Több férfi résztvevő is reflektált arra, hogy úgy érzi megváltozott a női környezet hatására. A férfi csoportban a nőkhöz kapcsolták a hisztizést. Ugyanakkor az egyik

5 Az idézetek alatt csak azokban az esetekben tüntetjük fel, hogy melyik csoportból származnak, ha a főszövegből ez nem egyértelmű.

résztvevő azt mondta, hogy ő a csoport egy másik férfi résztvevőjét, Antalt, látta már hisztizni. Ezt Antal arra vezette vissza, hogy sok nő veszi körül, ezért megváltozott:

„Áron: – Láttalak már Téged is hisztizni. (nevetés)

Antal: – igen, igen, igen, de ez abból fakad, hogy már én is el vagyok kényeztetve. ”

Az önkormányzatnál dolgozó irodavezető férfiak között is volt, aki úgy érezte „el-nőiesedett” és ezt a szervezet nő többségére vezette vissza:

„Krisztián: – És mondjuk ez a szerencséje a hivatalnak, hogy viszonylag nyugodt a légkör. Tehát én ezt mondom erre. Mi is, hogy itt vagyunk férfiak, már egy kicsit elnőiesedtünk, hogy úgy mondjam.

Szilvia: – Persze, hát változik az ember.

Moderátor: – Mit értesz az alatt, Krisztián, hogy elnőiesedtetek? [nevetés a nők körében]

Krisztián: – Hát hogy korábban, amikor én ide kerültem, én is nagyon konfliktus, tehát én is nagyon belementem a konfliktusokba. Én szinte belementem a konfliktusokba, hogy majd én megmutatom.”

A fókuszcsoportos beszélgetések során azt is vizsgáltuk, hogy a résztvevők hogy érzik, mennyiben más egy nő többségű szervezetben dolgozni és mit gondolnak mi változna, ha több férfi dolgozna a szervezetben. Ennél a kérdéskörnél újra információkat kaptunk arra vonatkozóan is, hogy milyen várakozások jelentkeznek általában a nőkkel és a férfiakkal szemben.

Az első női csoportban nem mondtak arra vonatkozó véleményeket, hogy miben más egy dominánsan nőkből álló szervezetben dolgozni. Többen megjegyezték, hogy nincs összehasonlítási alapjuk, mert mindig is olyan helyen dolgoztak, ahol nő többség volt, így nem tudnak erről véleményt mondani. Ilona szerint az önkormányzat olyan mintha egy nagy család lenne. Ágota, akinek ez volt az első munkahelye azt mondta, hogy eredetileg ő azt várta volna, hogy a nők „személyeskedők” lesznek, de aztán ezt nem tapasztalta. Kornéliának is voltak elvárásai az alapján, amit a szervezeten kívüli kapcsolataitól hallott, hogy milyenek lesznek a női vezetők. Hallott olyasmiket, hogy a női vezetők rosszabbak, de ő ezt nem tapasztalta. Mindez azt mutatja, hogy amikor egy nő többségű szervezetben elkezdnek dolgozni az emberek, már sok negatív sztereotípiával rendelkeznek a női kollégákra, főnökökre vonatkozóan.

A második női csoportban először azt mondta az egyik résztvevő, hogy „köztudott”, hogy ahol több nő dolgozó van, ott több a sértődés, de azt állította, hogy ez az önkormányzatnál nincs így. Ugyanakkor később a beszélgetésben felmerült, hogy egyesek úgy vélik az önkormányzatnál is teljesül ez. Azt is kifejtették, hogy lehet, hogy a nők könnyebben „összezőrdülnek” egymással, de szerintük mélyebb magánéleti dolgokról beszélgetnek, amikből a férfiak valamelyest kimaradnak.

„Moderátor: – Miben lenne más, vagy milyen lenne, hogyha több férfi dolgozna itt?

Éva: – Jobban kiegyensúlyozottabb lenne a hangulat is, mert ez egy méreg, hogy csak nők vagy nagyon sok nő.

Mariann: – Ellensúlyozná a mindennapokat.

Éva: – Ellensúlyozná, tehát másképp beszél, mint akkor hogyha van férfitársaság is. Elfajul sokszor a nőkkel.

Moderátor: – Na, de ez alatt mit értesz, hogy elfajul?

Éva: – Hát, hát ugye, millió félék vagyunk, valahogy jobban tart a sértődés esetleg, egyéni dolog. Mert van, aki 5 percenként felfújja magát, és van, aki ha van kollega, ha nincs, akkor is. Ez megint egy emberi dolog.

Mariann: – Minthogy megvan annak az előnye, hogyha nők vannak együtt, és mindent ki tudnak tárgyalni, ugye a nap végéig mind a nyolc órájában, ugyanúgy megvan a hátránya is, mert lehet, hogy nem is kellene annyit tárgyalni, és akkor, ha férfi van ott, akkor nem tenné meg.”

A férfi csoportban sok mondanivaló volt azzal kapcsolatban, hogy milyen számukra nőtöbbségű szervezetben dolgozni. Érzelmileg intenzív volt a légkör, a résztvevőknek erős véleményük volt és ezt mindenképpen el akarták mondani. Egyes résztvevők sokat panaszkodtak a női dolgozókra és a velük való viszonyukra. A csoportban a női munkavállalókkal kapcsolatban dominánsan negatív jellemzőket említettek. Arról beszéltek, hogy a nők gyakran hisztérikusak, féltékenyek egymásra, nem szeretik egymást és könnyen összevesznek egymással, hangulatuk befolyásolja őket, kihasználják a férfi dolgozókat. Úgy érezték, hogy itt a férfiak egy kisebbség, akiknek alkalmazkodniuk kell a nőkhöz – és ennek nem örültek. Ugyanakkor többen arról számoltak be, hogy ők nem érzik úgy, hogy kihasználnák őket a női dolgozók, jó a viszonyuk velük, de úgy érzik a női dolgozóknak egymással sok vitájuk van. Többen utána kifejtették, hogy szerintük „világjelenség” az, hogy a nők között több a konfliktus és hogy a férfiak ebből kimaradnak. Amikor megkérdeztük, hogy mi az előnye annak, hogy olyan szervezetben dolgoznak, ahol sok nő van, először nagy csend fogadta a kérdést, majd valaki megjegyezte: esztétikai előnye van. A férfi dolgozók egy része sérelmezte, hogy a női dolgozók bizonyos feladatokat – ami nem szerepel a feladatköri leírásukban, például a cipekedést –, velük végeztetnek el.

„Moderátor: – És ha esetleg olyan helyen, olyan osztályon dolgoztok, ahol sok a nő, ami elég általános az önkormányzatnál.

Áron: – Az nem jó. (Mindenki hangosan nevet.)

Moderátor: – Mert?

Áron: – Hogy mondjam, nagyon hisztisek a nők, legalábbis itt nálunk. Az én irodámban, vagyis ahol én dolgozom, ott is én vagyok az egyedüli férfi, és meg is próbálnak kihasználni.

...

Antal: – Van amikor tényleg nagyon rendesek az egy szál férfihez, de többször van az, hogy énnekem kell lenni toleránsnak.

(Mindenki egyszerre indulatosan beszél.) ...

Vilmos: – Igen, igen. Azért hadd mondjak, ne csak kritikákat mondjunk....

Férfiak és nők között konfliktusok nem szoktak lenni, sőt úgy ki vagyunk mi szolgálva, hogy asztalhoz hozzák a kávé, meg ilyen kedvességek. Ami van

konfliktus, az inkább a nők között, és mi úgy fiuk elvagyunk, és kimaradunk ezekből. Vitatkozzanak egymással.

...

Imre: – Ez világjelenség... Én még nem voltam olyan helyen ahol ne ezt láttam volna. A hölgyek nehezebben találják meg egymás között a hangot, aztán később helyreáll a kapcsolatuk. Valahogy ez szerintem ez genetikai dolog. Minden hölgy szeret birtokolni.

Sebestyén: – Feltételek egymásra.

Imre: – Családanya, család, ez van ugye genetikailag bennetek, és ez valahogy...

Amikor megkérdeztük, hogy miben változna a szervezet, ha több férfi dolgozna benne, akkor az irodavezetői csoportban egyes női résztvevők azt mondták, hogy „egészségesebb”, illetve „színesebb” lenne a szervezet. Egy másik női vezető arról számolt be, hogy szerinté jó a hangulat a szervezeten belül. A férfi résztvevők közül volt, aki azt vetette fel, hogy nőne a szakmai harcok viták mértéke, aminek ő nem örülne. Ezzel szemben az egyik női résztvevő inkább a női dolgozók között meglévő konfliktusokat hangsúlyozta, azt hangoztatva, hogy a férfi dolgozók ebből kimaradnak. Sőt ő az ellentétes álláspontot képviselte: épp egy férfi dolgozó lehet olyan hatással az osztály működésére, hogy a nők körében is lecsökkenek a viták:

„Tünde: – Tehát nekem sokáig csak női beosztottjaim voltak. És a furkálódások megvoltak. Most pedig csak egy szem férfi van, de nincs furkálódás. Tehát ezeket a furkálódásokat olyan szinten poénra vette, hogy a másik szégyellte a harmadikat fújni. Tehát ezek teljesen megszűntek az irodába, pedig csak egy szem van belőle, de annyira lesnek, hogy egymásra mit mondanak, tehát olyan szinten kezelte őket, hogy utána már nem mondta, mert utána már szégyellte mondani, tehát gúnyt űzött belőle /mondja nevetve/ hogy így mondjam.”

Az egyik férfi irodavezető felvetette, hogyha több férfi lenne az önkormányzatnál megváltozna, jobb lenne a humor. A nők meglepődtek ezek a kijelentésén.

A NŐTÖBBSÉG FELTÉTELEZETT OKAI

Mindegyik csoport résztvevői szerint az a szervezet nő többségének egyik alapvető oka, hogy alacsony a fizetés. Úgy vélték a férfiakkal szemben az az elvárás él a társadalomban, hogy ők keressenek többet, ők legyenek a családfenntartók – és ezzel a szereppel nem összeegyeztethető az önkormányzati munka. A női csoportokban megfogalmaztak egy másik okot is, miszerint nincs karrierlehetőség az önkormányzatnál: ez utal az önkormányzati állások alacsony presztízsére. Az irodavezető csoportban ki is mondták, hogy alacsony a presztízse a hivatali munkának:

„Béla: – Hát ez mindenhol, tehát hogy mindenhol van borulás ez itt is, megvan és tetszik vagy nem tetszik, szerintem nincs akkora presztízse a hivatali munkának, mert egy férfi szerephez hozzátartozik, hogy jól kereső, szabad, Krisztián: – Mint a madár.”

További okként merült fel, hogy a nők számára családi teendők miatt fontosabb a fix, kiszámítható munkaidő.

„Kornélia: – Meg az előrejutás szempontjából. Mondjuk, egy férfinak általában ambiciózus Azért egy nőnek azért csak, ugye, az a, nem az a dolga, de hát, azért úgy alakul, ugye, minden nőnek, akárhogy ágál ellene, hogy hazamegy, főz, gyereket nevel, mos, minden, és egy férfinak, ugye, rugalmasabb munkaidő jobban beleillik az életvitelébe, mint egy nőnek.”
[első női beosztotti csoport]

A nők egyes pozitív tulajdonságait is említették több csoportban, mint ami azt okozhatja, hogy a nők alkalmasabbak az önkormányzati állásokra. A második női csoportban például azt mondták, hogy a nők jobbak az aprólékos munkában, jobban bírják az egyhelyben ülést, nagyobb a türelmességük, illetve nagyobb az empatikus képességük. A férfi csoportban is az alacsony fizetéseken túl azt hangsúlyozták, hogy az adminisztratív papírmunkára alkalmasabbak a nők:

„Moderátor: – És mit gondoltok, hogy ez miért van ennyire elnőiesedve?
Gergő: – Fizetések miatt elsősorban.
Moderátor: – Ühüm.
Imre: – Hát meg talán az adminisztrációt jobban bírják a hölgyek, hát én... szóval én hatszáz millió dolgot megcsinálok nagyon szívesen, csak két mondatot ne kelljen leírni, ami itt ugye azért nem megy, mert muszáj írnom elég sokat. Megcsinálok, mert kell, de ha választhatnék, inkább csak cselekednék. Akkor valakinek odaadom és írja meg.”

A második női beosztotti csoportban az a szempont is felmerült az elnőiesedés okaként, hogy a köztudatban az emberek az önkormányzati munkát a nőkhöz kapcsolják:

„Moderátor: – Még lehet valami más ok, hogy miért dolgozik, miért nem dolgozik itt több férfi?
Júlia: - Hát, szerintem ez van a köztudatba, hogy ez egy női dolog, mint az iskola vagy az óvoda. Az óvóbácsi, Schwarzeneggeren kívül nem is tudok óvóbácsit, ugye.
[Nevetés.]
Júlia: – Úgyhogy szerintem ez már egy kicsit a tudatba is beleépült, ez a dolog, és...”

A férfiak nagyobb szabadságigényével is magyarázták az önkormányzati nőtöbbséget.

Az irodavezetői csoportban azt mondták, hogy a férfi irodavezetők alacsony száma az önkormányzatnál arra is visszavezethető, hogy eleve kevés a férfi az önkormányzatnál, aminek a gyökerei viszont abban rejlenek, hogy nincs elég presztízse a hivatali munkának és nem nyújt elég szabadságot. Az alacsony fizetést is okként nevezték meg. Felmerült az is, hogy eleve több nőnek van olyan iskolai végzettsége, ami az önkormányzati irodavezető munkára alkalmassá teszi. Nehézsége a munkának, hogy nagy a nyomás arra vonatkozóan, hogy a felsővezetés felé, és egyidejűleg az ügyfelek felé is megfeleljenek. Úgy vélték, a nők jobban bírják ezt a nyomást, így a férfiak kevésbé törekednek irodavezetői pozíció elnyerésére.

KOMMUNIKÁCIÓ AZ ÖNKORMÁNYZATON BELÜL

A beszélgetések során az önkormányzat dolgozói közötti kommunikáció módjait, témáit is vizsgáltuk, illetve azt is, hogy mennyiben képezik részét a szervezeti kultúrának a nemi sztereotípiákat tartalmazó kijelentések.

A szervezeten belül a tegeződés dominál. Az egy szinten álló beosztottak esetén a nők automatikusan tegeződnek egymással, ugyanúgy a férfi beosztottak is egymással. A férfiak és nők közötti kommunikációs formák nem ennyire egyértelműek a beosztottak körében: előfordul magázódás és tegeződés is. Van olyan női kolléga, aki az összes (nem vezető beosztású) férfi dolgozóval tegeződik, és van olyan férfi munkavállaló is, aki az összes (vele egy hierarchikus szinten álló) női dolgozóval tegeződik. Ugyanakkor a többség az ellenkező nem képviselőjének egy részével tegeződik, egy részével magázódik. Az, hogy mi határozza meg, hogy egy kapcsolatban tegeződés vagy magázódás lesz-e a két nem képviselői között nem teljesen egyértelmű szabályok alapján dől el: a döntő szempont, hogy egy irodán belül dolgoznak-e. Egy irodán belül ugyanis tegeződnek egymással a férfi és a női kollégák is, a magázódás inkább más osztályok dolgozóival fordul elő, többnyire olyanokkal, akikkel csekély szintű a munkakapcsolat. Befolyásolja a magázódást még az is, hogy milyen korú dolgozókról van szó, valamint az illemszabályok is. A női és a férfi beosztotti csoportrésztvevők többsége úgy vélte, hogy az illem azt kívánja, hogy a női dolgozó döntse el, hogy egy férfi–női viszonyban magázódás vagy tegeződés legyen: a nő az, aki felajánlhatja a tegeződést.

„Sebestyén: – Szerintem a férfiak egymás közt általában tegeződnek, csak a két nem egymással szemben nem...”

Vilmos: – Irodán belül természetesen mindenki mindenkivel tegeződik. Nálunk meg egy kicsit az is különleges helyzet, hogy mi kint vagyunk úgy a másik részlegen, tehát viszonylag keveset találkozunk egymással és ritkábban jön össze közöttünk munkakapcsolat. Ott már van olyan, hogy magázódok hölgyekkel, nem vagyunk olyan napi kapcsolatban, meg hát idősebb is.

Sebestyén: – Ha napi kapcsolatba nem vagytok, de sokszor találkozol vele, akkor előbb-utóbb kialakul, hogy tegeződjünk már.

Vilmos: – Hát jó, de igazából az ő részéről kell, hogy kialakuljon, mert ő a hölgy, neki kell kezdeményezni a tegezést.”

[férfi beosztotti csoport]

A férfi dolgozók többsége megvárja, hogy a női dolgozó kezdeményezze a tegeződést. Egyikük, Áron beszélt csak arról, hogy ő maga is szokott kezdeményezni tegeződést:

„Áron: Szóltak nekem az okmányirodába, hogy jöttek ilyen idősebb hölgyek és én egyből letegeztem őket. És akkor mi van, simán visszategez és kész.

Nem?

Sebestyén: – Úgy van, bár hozzáteszem én nem tegezek le senkit.

Áron: – Én már a koromnál fogva is letegezhetek bárkit.

Sebestyén: – Hát azért bárkit nem. ”

[férfi beosztotti csoport]

A beosztotti csoportok tagjai arról számoltak be, hogy a vezetők egy részével tegeződnek, egy részével magázódnak. A vezetőkkel a tegeződést és a magázódást általában az ismeretség befolyásolja: a saját iroda vezetőjével és azokkal a vezetőkkel, akiket jobban ismernek, tegeződnek a dolgozók. Egyeseknél különbség van aközött, ahogy a férfi és a női vezetőkkel kommunikálnak: egyik női csoporttag például azt mondta, hogy ő a női vezetőkkel tegeződik, a férfi vezetőkkel magázódik. Volt férfi dolgozó, aki a női vezetőkkel magázódik, hacsak nem ismeri őket jobban, és a férfi vezetőkkel pedig tegeződik: a férfi vezető tegezte őt le.

Az irodavezetők egymással tegeződnek, kivéve a gondnokságért felelős Tamást: vele volt, aki eredetileg magázódott. A női irodavezetők arról számoltak be, hogy akiket ismernek, és nem vezetői szintű dolgozók, azokkal tegeződnek. Abban az esetben, ha nem ismerik korábban személyesen az illetőt, akkor a nemétől függ, hogy tegeződnek vagy magázódnak vele: a nem ismerős férfi dolgozókkal magázódnak, míg a női dolgozókkal spontánul tegeződnek.

A köszönéssel kapcsolatban az egyik női dolgozó azt panaszolta el, hogy azt figyelte meg, hogy egyes férfi dolgozók nem köszönnek neki:

„Mariann: – Énnálam egy érdekes dolog, ami így a férfi és női kapcsolatba így jelentkezik, az a tapasztalatom, hogy a főnökök nem restek arra, ha napjában kétszer-háromszor is találkozom velük, aranyosan, kedvesen, akár tegező viszonyal, vagy ha nem, akkor annak megfelelő udvariassággal köszönni, de a velem egy szinten lévő /férfi/ kollegák, azok elfelejtettek, hogy köszönjenek vagy az ajtóba együtt összemegyünk, hogy most ki menjen be előbb, az biztos, hogy a férfi nyomul be.”

A férfi csoportban hallhattuk erről a jelenségről a másik szemszögből: Imre beszámolt arról, hogy ő egyes női dolgozóknak nem szokott köszönni. Ezt ő a női dolgozók viselkedésére vezeti vissza:

„Imre: És bocsánat, név nélkül természetesen van egy jó pár hölgy a hivatalba aki olyan magasan hordja az orrát, hogy ha akarnék köszönni sem tudnám megtenni, mert nem érne föl a hangom a füléig. Nem köszönök. Elmegyünk egymás mellett rendszeresen a folyosón, nézünk mintha nem tudom én kik lennénk, pedig tudom, hogy egyébként kicsoda, azt is tudom, hogy

hol dolgoznak, de ha te úgy akarod, akkor legyen úgy. Nem vezetőkről van szó.”

Tehát egyes férfi és női dolgozók között létezik kommunikációs félreértés, amely akár egy mélyebb ellentétre is utalhat.

A beosztotti csoportok résztvevőitől azt is megkérdeztük, hogy más témákról szoktak-e beszélgetni a férfi, mint a nő kollégákkal. Volt olyan női csoporttag, aki nem is nagyon beszél férfi kollégával, mivel az ő osztályán csak nők dolgoznak. A kutatási alanyok szerint sok mindenről lehet beszélgetni mindkét nem képviselőivel, ugyanakkor többen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy úgy érzik vannak témák, amiket jobb csak a saját nem képviselőivel megbeszélni. Felmerült még az is, hogy inkább a nők hajlamosak a „pletykálkodásra”.

„Moderátor: ... és nem lehet azt mondani, hogy, mondjuk, vannak más témák, más stílus, ahogy a férfiak együtt beszélgetnek, és mondjuk, a nők külön, vagy nincs ilyen különbség?

Ilona: Biztos, hogy van más stílus, de ők /a férfiak/ azt az utcán végzik el, tehát amikor kint vannak helyszínen. Aztán jövet-menet ők egymással milyen hang..., hangot engednek meg, azt mi nem tudjuk, ugye. Nyilvánvaló, hogy nem ugyanazt, amit itt bent.

Moderátor: De itt mire gondolsz?

Ilona: Hát, ha két fiú beszélget, biztos másként beszélget, mint ha egy férfi és egy nő egymással. Hát nyilvánvaló, egészen más. (nevet) Más a téma, feltételezem. Az mellett, hogy ha éppen, ugye, kötetlenül beszélgetnek, akkor nem a munkát fogják megbeszélni.”

A fenti idézetben szereplő Ilona egy olyan csoportban dolgozik, ahol sok a férfi, és az ő csoportjában gyakori, hogy külső helyszínre kell menniük, és ilyenkor előfordul, hogy csak férfiak mennek együtt.

A férfi csoportban például a sportot említették, mint olyan témát, amiről a nőkkel kevésbé lehet beszélgetni. Bár volt, aki azt mondta, hogy vannak nők, akikkel erről is szoktak beszélgetni. Az is felmerült, hogy a nők többet szeretnek „pletykálni” bizonyos dolgokról:

„Antal: – Ma például nagyon jó esemény volt, hát esemény....ma már reggel az összes nő ott csevelezett bent az okmányirodában, hogy itt volt ez a szerencsétlen, nem tudom láttátok-e. Szerencsétlen, és hát teljesen felbolydult az okmányiroda. Volt téma, hogy akkor ki látta, mi látta, miért, hogyan meddig.

Imre: – Mi nem láttuk.

Antal: – Valaki meghalt itt az italbolt előtt, és le volt takarva. Korán reggel volt.”

[férfi beosztotti fókuszcsoport]

Ugyanakkor, szervezeten belül például ebédkor vagy egyéb alkalmakkor nem nemek szerint különülnek el, hanem inkább az egyes irodákban dolgozók ülnek le együtt. Ilyenkor sok témát kitárgyalnak.

Vizsgáltuk azt is, hogy az önkormányzaton belüli hétköznapi kommunikációban hogyan jelennek meg a nemi sztereotípiák. Ezen belül elsősorban az anyós-, a szőke nők, illetve egyéb nemi sztereotípiákat tartalmazó viccekre fókuszáltunk, hiszen ez is sokat elárulhat a szervezeti kultúráról. A beszámolók alapján a szervezetben szoktak szőke nők viccek lenni és ezeket a férfiak és nők is szokták mesélni. A mód, ahogy beszéltek a szőke nők viccekről egyértelműen azt jelezte, hogy a szervezeti kultúra nyilvánosan elfogadott részeit képezik.

„Moderátor: Milyen jellegű viccek szoktak lenni? Szoktak-e olyan viccek lenni, mondjuk, nemekkel kapcsolatos viccek? Gondolok itt az anyósviccekre, vagy szőke viccekre...”

Kriszta: Igen.

Moderátor: És mondjuk, ezt a nők és férfiak is ugyanúgy mesélik?

Kriszta: Persze! Vegyesen, persze!”

[első női beosztotti csoport]

A férfi beosztotti csoport végén az egyik férfi dolgozó, Áron, el is mesélt egy szőke nő viccet, ami egyfelől szexuális utalást tartalmaz, másfelől a szőke nők inkompetenciáját feszegeti:

„Áron: Még végszóként meg szeretném kérdezni, hogy tudjátok-e hogy mit csinál a szőke nő egy bezárt szobába, két golyóval? Az egyiket elrontja, a másikat elveszti.”

A csoporttagok jól mulattak a viccen.

PREFERENCIÁK A KOLLÉGÁKRA VONATKOZÓAN

Megkérdeztük, hogy mennyire szívesen dolgoznak a résztvevők nőkkel és férfiakkal. Az első női csoport résztvevői azt mondták, hogy ők ugyanolyan szívesen dolgoznak mindkét nem képviselőivel:

„Moderátor: Aha. És mondjuk, hogyha egy szinten dolgoztok valakivel, tehát nem főnökök, akkor is mindegy, hogy férfival vagy nővel dolgoztok együtt?”

Márta: Teljesen mindegy.

Eszter: Teljesen mindegy.

Ilona: Ilyen is, olyan is van. Teljesen mindegy.

Eszter: ... csapatjátékos vagy sem.

Márta: Igen.

Ilona: Tud-e beilleszkedni vagy sem.

Moderátor: És ilyen különbséget nem tapasztaltatok, tehát hogy valaki kevésbé... És ugyanakkor gondoljátok úgy, hogy terhelhetőség szempontjából van-e különbség a..., mondjuk, férfi és női kollégák között, tehát hogy ki mennyire terhelhető.

Márta: Ezt mindenkinél egyéni. ”

A második női beosztotti csoportban is többen mondták, hogy mindegy számukra, hogy férfi vagy nő a kolléga. Ugyanakkor, Júlia azt mondta ő szívesebben dolgozik férfiaktól körülvéve, mert akkor őt a férfiak „kényeztetik”, és nem sértődnek meg, ha elmondja a baját. Ezek után Éva arról beszélt, hogy a női kollégák inkább sértődősek. Ezekért a nézeteikért a többi résztvevő nem támadta őket.

A férfi csoportban többen azt hangsúlyozták, hogy mindegy, hogy férfi vagy női a kollégájuk, személyiségfüggő, hogy kikkel szeretnek együtt dolgozni. Ugyanakkor tovább folytatták a női kollégák negatív bemutatását. Egyikük elmesélte, hogyan érte el, hogy legyen a munkahelyén egy külön szobája:

„Moderátor: És mondjuk, ha nem főnöki szinten nézzük, hanem egyszintű kollégákat, akkor is mindegy, hogy nő, vagy férfi akár most itt arra is gondolva, hogy ki mennyire terhelhető, megbízható, vagy ilyesmi, akkor is mindegy, hogy férfi, vagy női kolléga?

Gergő: Személytől függ teljesen, az egyéniségtől.

Áron: Most én elmondok egy titkot..... Én két csajjal dolgoztam együtt, és az irodát átalakították, és akkor hogy ki hova kerüljön, én mondtam a főnök asszonyomnak, hogy mert volt egy olyan iroda ahol, ami egyszemélyes. Mondtam, hogy megkérlek, add ezt nekem, és ő azt mondta, hogy nem, a csapat együtt legyen, majd úgy alakítjuk ki, hogy két három ember legyen az irodában. Én fűztem, hogy jobb lenne azért, hogyha én egyedül lennék, és akkor egyszer csak bejött az egyik kolleganő, hisztizett és azt mondta, hogy ezek mindig kinyitják az ablakot, én meg fázom. Én ránéztem a Klárira, rám nézett, és azt mondja, oké tiéd a szoba. Úgyhogy, ennyi. [Gyér nevetgélés.]

Moderátor: És hogyha mondjuk férfiakkal lennél egy szobába?

Áron: - Az, az biztos, hogy más. Az egészen más dolog. ”

Azokban az esetekben, ahol a női csoportban és a férfi csoportban is úgy reagáltak a preferenciára vonatkozó kérdésre, hogy bár azt mondták, mindegy milyen nemű a kolléga, de közvetlenül ezután a női kollégák negatív jellemzésébe kezdtek, elképzelhető, hogy akár a szervezeti kultúra miatt, akár a kutató felé úgy érezték, hogy nem vállalható fel nyíltan egy negatív preferencia a nőkkel szemben. Esetleg még maguk számára sem ismerik el negatív hozzáállásukat általánosságban. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy több csoportban is ezután a női dolgozók negatív jellemzőit hangsúlyozták.

Az irodavezetői csoportban, a konzervatív nézetekkel rendelkező Krisztián, amikor egy másik résztvevő kérdezte, hogy mi a véleménye férfi vagy női vezetővel szeret-e dolgozni, erre végül azt válaszolta, hogy jobban szeret nőkkel dolgozni, mert a nők nem annyira kegyetlenül támadják őt szakmai vitákban, illetve inkább tisztelik. Itt igazából azonos szinten álló kollégákról beszélt, és kikerülte azt a kérdést, hogy női fő-

nőkhöz hogyan viszonyulna. Az is egy elképzelhető értelmezése az általa elmondottaknak, hogy bár a nők szakmai kompetenciáját egyes esetekben ő nem ismeri el, ennek ellenére nőkkel szeret jobban dolgozni, mert kevésbé támadják őt. Krisztián volt az, aki más helyütt a csoport során kifejtette, hogy problémának tartja, hogy egyre több női vezető lesz, mivel úgy érzi ez azzal magyarázható, hogy a nők inkább jók az adatok „magolásában”, mint a férfiak.

„Krisztián: Hát én tényleg úgy vagyok, hogy mondjam, tehát más szakterületről nem ismerem a férfiakat, annyira orvossal, vagy ügyvéddel nincs úgy kapcsolat, de az építész szakmában, vagy az urbanisták világában, hát nagyon irtják egymást a férfiak, tehát jobban, mint ha ott mondjuk egy nő, lenne. Tervtanácsokon például kegyetlenül tudnak beszólni. Sokszor az ember lelki világába is belemászó módon.

Béla: Megalázóan.

Krisztián: Megalázóan, igen így van, tehát megalázó módon lehúzni, hogy mínuszadik szinten van a terve, de közben nem is olyan rossz az a terv, mondott az valamit, csak. A nők általában nem ezt teszik, tehát én már számtalan ilyen tervtanácscon voltam, és a nők nem akarják a másikat begyűrni, mit tudom én hova. A szőnyeg alá. És én emiatt a női kollegákat jobban el tudom fogadni, mint a férfi kollegákat, mert úgy érzem, hogy ő belőlük, egyfajta tisztelet jobban árad, mint mondjuk egy férfitől, áradna felém én úgy érzem.”

A beosztottak szempontjából azt mondták az irodavezetők, hogy egyaránt szívesen dolgoznak mindkét nem képviselőivel.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS AZ ESÉLYEGYENLŐSÉGI INTÉZKEDÉSEK MEGÍTÉLÉSE

Amikor a nemek közötti eltérő vezetési esélyek témakörét hoztuk be a beszélgetésbe, akkor az országos szintre kérdezve azt találtuk, hogy a második női csoport kivételével egyik csoportban sem hangsúlyozták a férfiak és nők közötti különbségeket a vezetői pozíciókat illetően, és nem beszéltek erről úgy, mintha ez probléma lenne. Inkább azt emelték ki, hogy egyre több és több női menedzser van. Amikor az első női csoportban rákérdeztünk arra, hogy férfi vagy női vezető van-e több, elismerték, hogy több a férfi vezető, de ezt nem tekintették problémának. A férfi csoportban és az irodavezetői csoportban pedig azt mondták, hogy szerintük csak az országos szintű és a politikai vezetők között van kevesebb nő, illetve azokban a vezetői pozíciókban, amik „reflektorfényben állnak”. A férfi csoportban kifejtették, hogy aki akar, az a nemétől függetlenül vezető lehet:

„Antal: Visszatérve énszerintem, lehet, hogy sokszor nem mondok jót, de szerintem egy nőnek ma, ahogy mondják a médiában, hogy egy nőnek pfi mennyit kell küzdeni meg kajtatni azért, hogy vezető lehessen, ez nem igaz. Egy férfinak ugyanannyit kell, nincs itt különbség, nő vagy férfi, nem azt né-

zik ma már, hogy te most nő vagy, vagy férfi vagy, egy multinál, vagy egy ilyen hivatalba, hanem a teljesítményt nézik. Ha nincsen meg a háttere, meg a tapasztalata, akkor nem lesz belőle vezető. Ha megvan a tapasztalata, megvan a végzettsége, megvan tudása, akkor tökmindegy, hogy nő, vagy férfi, nem kell neki küzdenie, vagy küzdenie kell ugyanannyit. Tehát nincs az, hogyamit mondanak, hogy egy nőnek sokkal többet kell küzdeni. Imre: Jobban elismerik most már a hölgyeket, mint korábban.”

Ugyanakkor a beszélgetés egy korábbi részében azt mondták, hogy a címdalakra kerülő női vezető „nem is tudna ilyen karriert, olyan magas szintű karriert elérni, ha családja van.”

A második női csoportban ezzel szemben beszéltek arról, hogy hátrányos megkülönböztetés éri a nőket:

„Moderátor: Akkor megint egy kicsit általánosabb kérdést szeretnék föltenni, hogy mit gondoltok, hogy milyenek a férfiak és nők esélyei a vezető beosztásokra ma Magyarországon? Ugye itt az önkormányzat az egy dolog, hogy sok a női vezető, de az országban azonosak az esélyek? Mi a nemek aránya az utóbbi évben? Nyilván nem szakértői véleményre vagyok kíváncsi.

Gyöngyvér: Inkább a férfi, szerintem. Pláne, hogyha egy nő fiatalabb, akkor azt már csak azért sem veszik szívesebben, mondjuk más a szakmai végzettsége, tapasztalata miatt, de hogyha fiatalabb, akkor nincsen még családja, nyilván szeretne majd, akkor kisgyerek lesz, akkor sok a gond vele majd, szerintem ez azért még mindig nagyon sokat befolyásol.

Éva: Szerintem sokan vannak, nők többször, hogy ő igenis alkalmas rá, szerintem egy férfinak sokszor elég az, hogy ő férfi, és kész, nem kell bizonyítani.

Moderátor: Többiek hogy látják?

Júlia: Reménytelen, hogy egy nő eleget tegyen egy vezetői beosztásra, tehát ott meghirdetnek egy állást, és jelentkezik egy nő, meg egy férfi, akkor biztos, hogy a férfit fogják fölvenni... Hát, meg kell nézni a statisztikát, hogy általában az van, hogy van egy főnök, és akkor körülötte nők az alkalmazottak.”

Az is felmerült, hogy a nők leterheltebbek amiatt, hogy ők végzik a családi teendőket:

„Mariann: Eleve neki kell már egy családot irányítani, családot, neki lépést kell ugyanakkor tartani, hogy mindig iskolázott legyen, ugye szakmailag, a munkahelyén mindig meg kell felelni, tehát egy nőnek sokkal több helyen kell megfelelni.”

Az első női csoportban a nemek közötti különbségek helyett inkább a korosztályi differenciákra helyezték a hangsúlyt: az idősek nehéz munkavállalási lehetőségeit említették. Spontánul nem említették a nemek közötti egyenlőtlenségeket e tekintetben, csak amikor a moderátor megkérdezte, hogy a kor dimenzió összefügg-e a nemmel. Ekkor felmerült, hogy idős nőknek, illetve, a fiatal nőknek, akik még szülés előtt állnak nehéz lehet munkát találniuk.

Amikor megkérdeztük, hogy nemükből adódóan szenvedtek-e hátrányt akár férfiak, akár nők az előrejutásukat, a jutalmazásukat illetően az önkormányzatnál, az összes csoportban egyöntetűen elutasították a feltevést. A második női csoportban aztán később említettek egy esetet, amikor nem vettek fel egy férfi dolgozót az egyik csoportba, amelyik csupa női dolgozóból állt, mert úgy érezték, hogy ő „kilógna” onnan:

„Mariann: - Minthogy megvan annak az előnye, hogyha nők vannak együtt, és mindent ki tudnak tárgyalni, ugye a nap végéig mind a nyolc órájában, ugyanúgy megvan a hátránya is, mert lehet, hogy nem is kellene annyit tárgyalni, és akkor, ha férfi van ott, akkor nem tenné meg... Habár nálunk volt olyan, hogy akartak felvenni valakit, és dönteni kellett egy fiú és egy lány között. És megkérdezett a főnökünk bennünket, hogy mi hogy gondoljuk, de ő előre mondta, hogy ő úgy gondolta, hogy azért nem kéne fiú, mert itt egy fiú előtt, hogy fogjuk az eddigi minden napjainkat úgy csinálni. Na most ez egy olyan, mialatt ezen gondolkodtunk, fölvelték lányt, és érdekes dolog volt, hogy a fiút is végül egy másik csoportba vették fel, és nagyon sokáig haragudott ránk, hogy mi nem fogadtuk be.”
[második női csoport]

Az irodavezetői csoportban pedig említettek egy esetet, amikor férfi dolgozót szándékozott felvenni a női irodavezető, mert úgy gondolta, hogy végrehajtónak férfi kellene, de végül női dolgozót vett fel, akit úgy értékelt, hogy ő tud megfelelően „kemény” lenni az adott szituációkban:

„Csilla: Én kerestem úgy dolgozót, hogy férfit akarok fölvenni minden áron és nem sikerült, mert amilyen férfiak jelentkeztek, azok nem feleltek meg.
Moderátor: És miért akartál férfit felvenni.
Hajnalka: Végrehajtó kellett, aki kimegy és őrá öntik a pisis bilit.
Tünde: Tehát erősebb munkatársat akartál fölvenni.
Hajnalka: Hát a szokásnak megfelelően, ha egy férfira ránéznek, hogy jött végrehajtani, az mégis más, mint, ha kimegy egy kedves nő.... És nőt vettem fel, egy nagyon kedves 29 éves törékeny kedves nőt vettem fel.
Tünde: Hát a jó szándék sugárzik róla, hát úgy néz ki, mint egy végrehajtó?
Réka: A jószág sugárzik róla.
Hajnalka: Hát tud ám kemény is lenni. „

Egyik csoport résztvevői sem tudtak arról, hogy férfiak és nők közötti azonos besorolásban fizetési különbségek lennének Magyarországon.

Megkérdeztük azt is, hogy szükség lenne-e a nők érdekében valamilyen országos intézkedésre, illetve az önkormányzatnál változtatásra. Az első női csoportban leginkább azt hangsúlyozták, hogyha lenne is ilyen program, az úgysem működne, mert nem tartanák be, kijátszanák az emberek. Emiatt nem is igazán tudták elképzelni, hogy milyen intézkedés merülhetne fel. De nem is érezték szükségesnek sem országos, sem önkormányzati szinten. A második női csoportban is arról beszéltek, hogy nem kellene kezdeményezés, mert úgysem működne. A beszélgetés legfőképp a körül forgott, hogy nem működne az intézkedés. A résztvevők itt sem tudták elképzelni milyen intézkedés-

sek lehetnének. Miután a moderátor mondott példát, ketten is azt mondták, hogy ezek jók lennének. Azonban a csoport többsége itt is azt hangsúlyozta, hogy nem kell beavatkozni, mert alulról, spontán kell működnie a dolgoknak, nem felső beavatkozással. A férfi csoportban a résztvevők sérelmezték a kérdést:

„Moderátor: És tényleg akkor gondolatok-e, hogy bármilyen intézkedésre szükség lenne, ami elősegítené, mondjuk a nők szempontját javítaná, mondjuk a munkavállalás szempontjából?

Sebestyén: Ez rossz megközelítés.

Más: - Nem (kellene ilyen).

Sebestyén: De már a kérdésbe is benne van, hogy a nők helyzetét.

Moderátor: Utána meg akarom kérdezni, hogy a férfiak helyzetét, nem feledkezem meg rólatok, csak először gondoltam, hogy....

Sebestyén: Nem, ez /a kérdés így/ mármajdnem diszkriminatív.”

Ami érdekes, hogy a diszkrimináció szót a fókuszcsoportban csak ekkor egyszer használták, és ekkor is arra értve, hogy diszkriminatív feltenni olyan kérdést, ami csak a nők helyzetének javítására vonatkozik. Majd azt mondták, hogy nem kellene semmilyen intézkedés sem országos, sem önkormányzati szinten, mivel aki vezető akar lenni, az ma is megteheti nemtől függetlenül. Később aztán megjegyezték, hogy az fontos intézkedés lenne, hogy lehetővé tegyék, hogy azok a nők, akik szeretnének otthon maradni a munka helyett, megtehessék. Ehhez az kellene, hogy a férfiak eleget keressenek. Ámbár az Európai Unió irányelveiben egyre nagyobb hangsúlyt fektet a férfiak családon belüli szerepére, az az igény csoportjaink során fel sem merült, hogy a férfi maradhasson otthon:

„Imre: Ha a férfi dolgozik egyedül, akkor el tudja tartani a családját, ha a hölgy akar dolgozni, akkor dolgozzon, de ne legyen rákényszerítve, mert mi most sajnos rá vagyunk kényszerítve, hogy a családból két fő dolgozzon, mert egy keresetből nem lehet megélni.

Antal: Az a furcsa nekem, például, én ezt látom, mert a testvéremnek a férje, a sógorom, aki egy multinacionális cégnek a vezérigazgatója, az dolgozik látástól mikulásig, a testvérem, ő egy családanya, törődik a gyerekekkel, a házzal, meg a mindennel, tehát ő egy tipikusakit úgy szoktak beállítani, hogy az amerikai meg nyugat-német családanya, ott a férfi dolgozik, a nő nem de viszont egy ilyen szinten, ezt kéne valahogy elérni, hogy egy hivatali szinten is olyan fizetést vigyünk haza, hogy az anyuka otthon üljön.”

A vezetői csoportban is először azt mondták, hogy nincs szükség sem országos, sem önkormányzati szinten intézkedésre, egyrészt amiatt, mert nem működne, másrészt, mert igazságtalan lenne a férfiakkal szemben:

„Moderátor: És kellene olyan intézkedést hozni, ami elősegítené, hogy több nő kerüljön ilyen vezetői beosztásba, vagy erre nincs szükség, tehát a jog vonatkozásában.

Csilla: Félek, hogyha valamit erőszakolunk, akkor az mindig valahogy a visszáján sül el.

Szilvia: Egyébkén az uniós csatlakozás kapcsán már annyira jól favorizált ez a terület is, hogy nem lehet megkülönböztetni, most ez mindre vonatkozik...

Hajnalka: Csak az is megkülönböztethető lehet, hogy ha azt mondom, hogyha ugyanolyan eséllyel indul egy férfi, mint egy nő, ugyanazoknak a szakmai kritériumoknak eleget tesz, akkor a nőt kell felvenni. Tehát ez is egyfajta megkülönböztetés lenne akkor. Tehát azért mondom, hogy jogszabályilag ez nehezen megfogható.”

Azután ebben a csoportban is azt hangsúlyozták, hogy fontos intézkedés lenne, ha a nők választhatnák az otthonmaradást a munka helyett. Még a női vezetők is ezt hangsúlyozták:

„Réka: Én, ha változtathatnék, én olyat változtatnék ezen a világon, hogy a nőknek legyen meg a lehetősége, hogy ne dolgozzanak, mert már ma, meg már hosszú éve megy az a lehetőség, mert egy férfi nem tartana el egy családot, még akkor is, ha fölbomlik miatta a házassága, mert nem képes.

Tünde: Mert egy lábon nem áll meg a család. Kész. Még két lábon is nehezen áll meg.

Hajnalka: Én nagyon szívesen lettem volna családanya, tehát nem adatott meg ez a lehetőség. Ez nem tudom, hogy fog-e változni ilyen irányba a világ, de nem vettem ezt így észre.”

Az egyik férfi vezető éppen azt látta problémának, hogy szerinte egyre több és több női vezető lesz a jövőben. Ezt arra vezette vissza, hogy úgy látja, hogy az egyetemeken nem a kreativitást értékelik, ami szerinte fontos lenne, hanem a lexikális adatokat akarják visszahallani, és erre a férfiak kevésbé képesek:

„Krisztián: Nekem az a véleményem, és ez határozott vélemény, hogy a jövő azt fogja hozni akarva-akaratlanul, mivel, hogy a képzésben, hogy a nők nagyon sok előnyt szereztek, hogy meg fog fordulni a trend, és több nő lesz vezetői beosztásban, mint férfi. Mert az összes beosztás, hogy így fogalmazzak, megkívánja a végzettséget, és a férfiaknak nem lesz meg az a szükséges végzettsége.”

Ezután arra a moderátori kérdésre, hogy szerinte inkább a férfiak érdekében lenne-e szükség intézkedésre, igenlő választ adott. Fontos jellemzője még a vezetői csoportnak, hogy a jelenlevők közül senki sem támadta meg Krisztiánt ezért a kijelentése miatt.

A csoportok résztvevői nem értették, hogy az önkormányzatnál miért merül fel egyáltalán a nők helyzetének a kérdése. Pedig a beszélgetésekből az is kiderült, hogy a kutatási alanyok közül a nőkre hárulnak a főbb családi teendők. A női résztvevők korábban arról is beszámoltak, előfordult már, hogy szabadságukat kellett felhasználniuk családi ügyek intézésére. A fizetett szabadságot (nem hivatalosan – a szabályok meg-

kerülésével) órákra felosztják: és így akár csak néhány órányi fizetett szabadságot használnak fel, amennyiben szükségük van rá. Gyakran a hivatalos szabályzat ellenében intézhetőek el a családi ügyek, például a beléptetési – kiléptetési kártyarendszer megkerülésével. Kiderült, hogy a szervezetben nincs olyan hivatalos szabályozás, vagy lefektetett irányelv, ami rugalmassá tenné a munkaidőt, garantálná a családi teendők és a szervezeti munka összeegyeztetésének elősegítését. Nem is hangzott el olyan vágy, hogy jó lenne, ha bármi formalizálva lenne a rugalmassággal kapcsolatban. A vezetők jóindulatán múlik, hogy valakit elengednek-e – bár ez a jóindulat többnyire elnyerhető. A munka és a családi élet összeegyeztethetőségére vonatkozó elégedettség feltehetőleg arra is visszavezethető, hogy az önkormányzati dolgozók egyik összehasonlítási alapja a vállalati szféra: úgy látják, hogy ott sokkal kisebb a lehetőség az ilyen rugalmasságra.

A kérdésvázlatban szerepelt olyan kérdés is, hogy milyen intézkedést tartanának jónak a munka és a családi élet jobb összeegyeztetésének elősegítésére. A második női csoportban és a vezetői csoportban is ekkor a részmunkaidő lehetősége merült fel. Ami érdekes, hogy az első női csoportban úgy vélték, hogy a részmunkaidő nem megoldható a foglalkozási teendők miatt. A részmunkaidőn kívül más lehetséges intézkedést nem tudtak elképzelni. A részmunkaidőt a nőkhöz kapcsolódóan említették a vezetői csoportban is:

„Moderátor: És még valamilyen egyéb intézkedéseket el tudnátok képzelni annak érdekében, hogy valaki maradhasson otthon, hogyha akar, ami megkönnyíti mondjuk a családi és munkateendők összeegyeztetését?

Réka: Amiről nem csak beszélni kell, a részmunkaidőről, meg a csökkentett munkaidőről.

Béla: Ez így van.

Hajnalka: Tehát hogy én azt mondhassam, hogy nekem az az ideális, hogy 7-től 12-ig dolgoznék és utána hazamehetnék, de akkor annak az a feltétele, hogy a férjem annyit keressen, hogy ez a jövedelem különbség ez meglegyen.”

ÖSSZEGZÉS

Ha összegezzük eredményeinket, akkor Liebig dimenzióira is építve egy, az általa megkülönböztetett profiloktól eltérő típus képe bontakozik ki.

A nemek közötti viszonyrendszer dimenziójáról a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések alapján az derült ki, hogy a szervezet kultúrájában az a nézet jelentkezik, hogy az önkormányzatnál dolgozó férfiak nem férfiasak: „elnőiesedtek”, nem felelnek meg a sémának. A csoportos interjúk résztvevői úgy vélték, hogy ezeket a férfiakat már önmagában az a tény a „nőiességhez” kapcsolja, hogy az önkormányzatnál dolgoznak. Magát az önkormányzati munkát ugyanis a nőkhöz társították: úgy értékelték, hogy az olyan tulajdonságokat igényel, amelyek a nőket jellemzik inkább (például nagyobb türelmésség, kisebb szabadságigény) és az alacsony fizetés és presztízs is a nőkkel szemben támasztott társadalmi elvárásokhoz illeszkedik szerintük. Az is felmerült, hogy a női dolgozók is felvettek bizonyos férfias jellemzőket, de ez kevésbé volt hang-

súlyos szempont, mint a férfi dolgozók elnőiesedése. Továbbá az általuk férfiasnak tartott jellemző a nők esetében nem abból következett, hogy önkormányzatnál dolgoznak, hanem ahhoz a résztvevők által említett trendhez illeszkedett, hogy a hagyományos szerepek felborultak a nők munkába állása miatt. Ezzel szemben a férfiak esetében magából az önkormányzati szervezeti kultúrából vezették le az elnőiesedést. Ugyanakkor a fókuszcsoportok résztvevői a versenyszférával összehasonlítva nőiesnek ítélték meg az önkormányzatnál dolgozó nőket, a női vezetőket is. Összességében tehát erőteljes homogenizációt lehet megfigyelni, mégpedig fordított módon, mint azt Liebig megfigyelte. Az önkormányzati kultúra a férfiakat elnőiesedettnek sorolta be, ezáltal a valós heterogenitást detematizálták, miként az a beszélgetések során is nyilvánvalóvá vált. A detematizálás egyenes következménye, hogy a nemek viszonyára vonatkozó kérdés zavarólag hat a szervezet tagjaira.

A nemek közötti viszonyrendszer egyik eleme a szervezetbeli kommunikáció. A kommunikációs minták heterogének: befolyásolja őket, hogy milyen neműek beszélgetnek egymással. A kutatási alanyok arról számoltak be, hogy az egy szinten álló beosztottak közül az azonos neműek tegeződnek egymással. A férfi és a nő beosztottak egymás közötti kommunikációs formái viszont nem ennyire egyértelműek: előfordul magázódás és tegeződés is. A résztvevők a vezetők egy részével tegeződnek, egy részével magázódnak. Többeknél felmerült, hogy a tegezés-magázódás eldöntésében az is szempont, hogy milyen nemű a vezető. A nemi sztereotípiákat tartalmazó viccek megítélését is vizsgáltuk és azt találtuk, hogy ezek a viccek jelentkeznek a szervezeti kultúrában és annak nyilvánosan elfogadott részét képezik.

A külvilág-szervezetbeli világ összehasonlításánál többen hangsúlyozták, hogy mennyiben működik másként egy nőtöbbségű szervezet, mint egy nem ilyen szervezet, csoportosulás. A férfi csoportban a nőtöbbség tényét negatívan értékelték, negatívan jellemezték női kollégáikat, a nőtöbbség szinte egyetlen előnyének az „esztétikai” szempontokat tartották. A női csoportokban nem mindenki fejtett ki olyan véleményt, hogy jelentősen különbözne bármiben is, ha valaki nőtöbbségű szervezetben dolgozik. Ugyanakkor felmerültek náluk is különféle negatív vélemények, például, hogy nőtöbbségű szervezetekben több a konfliktus, és ez egyesek szerint az önkormányzatnál is teljesül, mindamellett hogy a nők mélyebb magánéleti dolgaikról is beszélgetnek egymással. Azonban az irodavezetői csoportban volt olyan férfi résztvevő, aki azt is említette, hogy a nők kevésbé támadóak és kompetitívek szakmai kérdésben. Ennek pozitív értéket tulajdonított. Ez az álláspont egybecseng azokkal az eredményekkel, amelyek feladatorientált csoportokban vizsgálták a férfiak és a nők kompetenciáját. Az angolszász vizsgálat során a kutatási alanyok a nőkkel kapcsolatban kisebb kompetenciára és nem versengő magatartásra számítottak, illetve ezzel egyidejűleg pozitív várakozásaik voltak egyes szociális jellemzőikre vonatkozóan, mint például a másoktól való gondoskodás, kapcsolattartás (Carli–Eagly 1999). Ugyanakkor saját kutatásunk során az irodavezetői és a többi csoportban is inkább az a nézőpont jelentkezett hangsúlyosan, hogy a nőtöbbség több konfliktussal jár, igaz, ezek a konfliktusok gyakran inkább a nők között jelentkeznek a csoporttagok szerint és nem szükségképp szakmai eredetűek. A szervezeten belüli nemi rendszert annyiban megfelelően működőnek tartották, hogy a nők nőiesek tudnak maradni, bár többször ezeket a nőiesnek tartott jegyeket negatívan értékelték. Ehhez képest további kritikát fogalmaztak

meg a versenyszektorban dolgozó, elférfiasodott női vezetőkkel kapcsolatban. Ezek a vélemények azonban már egy következő tanulmány témájául fognak szolgálni.

A szervezeten kívüli feladat megosztásra nagyrészt a tradicionális munkamegosztás a jellemző: a csoporttagok családjában a családi teendők nagy része a nőkre hárul. A hazai konzervatív nemek kultúrájához illeszkedően ezt kutatásunk női alanyai sem tekintették problémának, és a csoportos beszélgetések során fel sem merült, hogy a férfiak maradhatnak otthon a családtagokat gondozni, vagy hogy legalább azonos arányban vehetnék ki részüket az otthoni teendőkből. A szervezeten kívüli rendnek nem mond ellent a nők nagy aránya a vezetők között, mivel ezt ők nem tekintik nagy fizetéssel, presztízzsel rendelkező vezetői pozíciónak. Sőt úgy vélik sok szempontból nem is igazi vezetői pozíció (az irodavezetők a képviselőtestületi bizottsági üléseken titkárként működnek közre), és általuk nőiesnek titulált tulajdonságokat igényel (például kis szabadságigény). Így mint az önkormányzati munkát általában, az önkormányzati vezetői pozíciót is a női szférához sorolták.

Liebig harmadik dimenziója a nemek közötti esélyegyenlőségi intézkedések megítélése. Ezzel kapcsolatban több hozzáállás jelent meg a csoportokban. Voltak, akiket irritált már maga a témakör is. A férfi beosztottak a nők igazságtalan privilegizálásának tekintették a kérdést. Voltak, akik a szervezeten kívüli problémának tekintették az esélyegyenlőséget, de a többség szerint nem hangsúlyos probléma a szervezeten kívül sem. Sokan azt hangsúlyozták, hogy egyre több a női vezető, egyes országos posztokat kivéve. Sőt volt, aki egyenesen azt tekintette problémának, hogy egyre több a női vezető. Miközben több hazai vizsgálat is kimutatta, hogy nemcsak a nők szándékán múlik a nők alacsonyabb aránya a vezetők körében (Nagy 2001; Folly 2004; Bálint 2006), a férfi csoportban azt hangsúlyozták, hogy aki vezető szeretne lenni, az nemtől függetlenül az lehet. Bár kutatások bizonyítják a kereseti egyenlőtlenségek létezését (Galasi 2000; KSH 2005), a résztvevők nem tudtak arról, hogy Magyarországon különbségek lennének a nemek között a fizetéseket tekintve. Azért sem voltak az országos vagy helyi intézkedések pártján, mert úgy érezték, úgysem működnenek, úgyis kijátszásra kerülnének. Sokan nem is tudták elképzelni, hogy milyen intézkedésekről lehetne szó. Az önkormányzat szervezetén belül Liebig „vállalati kollektívizmus” típusához hasonlóan a nemek közötti egyenlőtlenségek témakörét a detematizáció jellemzi. Erről nem szoktak beszélni a szervezetben. A résztvevők úgy vélték, hogy a vezetők és beosztottak nő többsége miatt értelmetlen a nemek közötti egyenlőtlenségek kérdését fessegetni az önkormányzatnál.

A kutatás során vizsgáltuk azt is, hogy milyen sztereotípiák, várakozások jelennek meg a kérdezettek körében a nőkkel és a férfiakkal kapcsolatban. Amikor általánosan kérdeztünk rá a nemek tipikus jellemzőire, akkor egyesek még inkább azt hangsúlyozták, hogy nem lehet tipikus tulajdonságokat megállapítani, mert egyénfüggő, illetve már megváltoztak a hagyományos nemi szerepek. Azonban a beszélgetések későbbi fázisaiban kiderült, hogy sok résztvevő erőteljes várakozásokkal él az egyes konkrét szituációkban. Ezek a várakozások gyakran negatívak a nőkre vonatkozóan („sértődősek”, „hisztérikusak”, stb.). Különösen a szervezetben beosztotti státuszban lévő férfiak említettek a nőkre vonatkozóan negatív tulajdonságokat, de a többi kutatási alany esetében is jelentkezett ez a felfogás. További lényeges aspektus, hogy inkább a férfiakra vonatkozóan említettek olyan jellemzőket, amelyeket az emberek gyakran az ide-

ális vezető kritériumainak tekintenek például dominancia, határozottság, stb. (Powell et al. 2002).

Azt találtuk tehát, hogy bár a szervezetben dolgozó beosztottak és vezetők többsége is nő, ez nem jár együtt azzal, hogy támogató légkör alakuljon ki a nők munkafeladataival, karrierjével, fizetésével kapcsolatban. A támogatás csak addig terjed, hogy a nők számára családi feladataik ellátása könnyebben menjen – de ez a támogatás sem hivatalos, lefektetett irányelv. Ennek következtében a nők esetében fokozottabban előfordultak olyan esetek, hogy szabadságuk terhére, illetve a hivatalos szabályok megkerülésével kellett családi ügyeiket intézniük. Fontos jellemzője a szervezeti kultúrának az is – bár jelen cikknek nem képezte tárgyát –, hogy sokan a női vezetőket általában, és többen konkrétan a saját önkormányzatuk női vezetőit is, negatív tulajdonságokkal jellemezték, és ez azt jelzi, hogy a női vezetők elfogadottságával ebben a szervezetben is gondok vannak.

IRODALOM

- Acker, J. (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: a Theory of Gendered Organisations. *Gender and Society*, 5: 390–407.
- Acker, J. (1998): The Future of 'Gender and Organizations': Connections and Boundaries. *Gender, Work and Organization*, (5):4: 195–206.
- Aries, E. (1976): Interaction Patterns and Themes of Male, Female, and Mixed Groups. *Small Group Behavior*, 7: 7–17.
- Bakacsi Gy. (1996): *Szervezeti magatartás és vezetés*. Budapest: KJK.
- Bálint Zs. (2006): Esélyegyenlőség és az „üvegplafon-elv” vizsgálata női és férfi vezetők körében a gazdasági szférában Magyarországon. In Nagy B. szerk.: *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest: Aula. Megjelenés alatt.
- Barbour, R.S.–Kitzinger, J. szerk. (1999): *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage.
- Barron, R.D.–Norris, G.M. (1976): Sexual Divisions and the Dual Labour Market In Allen, S.–Barker, D. eds.: *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. London, New York: Longman, 47–69.
- Baumann F. szerk. (2005): *Nemek esélyegyenlőség egy önkormányzatnál*. Budapesti Szociális Forrásközpont.
- Blaskó Zs. (2005a): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 2–3: 159–186.
- Blaskó Zs. (2005b): *Nők, férfiak – keresőmunka – házimunka*. A TársadalmiNem- és Kultúrakutató Központban (Corvinus Egyetem) elhangzott 2005. február 17-i előadás vázlata. .
- Borgulya I.–Barakonyi K. (2004): *Vállalati kultúra*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás In Nagy I.–Pongrácz T.–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI–ICsSzEM.
- Carli, L.L.–Eagly, A.H. (1999): Gender Effects on Social Influence and Emergent Leadership. In Powell, G.N. ed.: *Handbook of Gender and Work*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Cockburn, C. (1991): *In the Way of Women*. Basingstoke: Macmillan.
- Csepeli Gy. (2001): *A szervezkedő ember*. Budapest: Osiris.

- EU (2004): Eurobarometer survey shows that most men are failing to take up their right to parental leave
- Folly J. (2004): *Családközpontú nők – karrierista férfiak? A középvezetők elképzelései a karrieréről*. Szakdolgozat. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Frey M. (2002): Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In Nagy I.–Pongrácz T.–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI.
- Galasi P. (2000): *Női-férfi kereseti különbségek Magyarországon 1986–1996*. Budapest: Országos Munkaügyi és Kutatóközpont.
- Hofstede, G. (1997): *Cultures and Organizations. Software of Mind*. New York: McGraw–Hill.
- Hofstede, G. (2001): *Culture's Consequences*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Kanter, R.M. (1993): *Men and Women of the Corporation*. New York: BasicBooks.
- Kitzinger, J. (1994): The Methodology of Focus Groups: the Importance of Interaction between Research Participants. *Sociology of Health and Illness*, 16(1): 103–121.
- KSH (2005): *Foglalkoztatottság és kereseti arányok, 1998–2003*. (Munkaügyi adattár.) Budapest: KSH.
- Liebig, B. (2000): Organisationskultur und Geschlechtergleichstellung. Eine Typologie betrieblicher Geschlechterkulturen. *Zeitschrift für Frauenforschung/Geschlechterstudien*, (18)3: 47–66.
- Liebig, B. (2003): Organizational Culture and Gender Equality. A Study of Leading Business Companies in Switzerland. In *Switzerland Towards the Future Swiss Priority Program* http://www.swiss-science.org/_sppzch/posterpdf/P_Liebig_kultur_03.pdf.
- Melkas H.–Anker R. (1997): Occupational Segregation by Sex in Nordic Countries: An Empirical Investigation. *International Labour Review*, (136)3.
- Nagy B. (1997): Karrier női módra. In Lévai K.–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások – Jelentés a nők helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI–Munkaügyi Minisztérium.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Nagy B. (2004): *Hungarian Companies' Equal Opportunity Policies*. Final research paper. Manuscript. <http://www.policy.hu/nagy>.
- Powell, G.N. (1999): Reflections on the Glass Ceiling: Recent Trends and Future Prospects. In Powell, G.N. ed. *Handbook of Gender and Work*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Powell, G.N.–Butterfield, D.A.–Parent, J.D. (2002): Gender and Managerial Stereotypes: Have the Times Changed? *Journal of Management*, 28(2): 177–193.
- Rutherford, S. (2001): Organizational Cultures, Women Managers and Exclusion. *Women in Management Review*, (16)8.
- Smircich, L. (1983): Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly*, 28: 339–358.
- Tóth O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 71–86.
- Vicsek L. (2006): *A fókuszcsoporthoz módszere – Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris. Megjelenés alatt.
- Wajcman, J. (1998): *Managing like a Man. Women and Men in Corporate Management*. Cambridge: Polity Press.
- Weber, M. (1992): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. Budapest: KJK.

ROMÁNIAI MAGYAR TANÍTÓK PRESZTÍZSÉRŐL A ROMÁN OKTATÁSI REFORM FOLYAMATÁBAN

PÉTER Lilla

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Pszichológia és Neveléstudományok Kar
Tanítóképző Főiskola, Székelyudvarhely; e-mail: lillap@freemail.hu

Összefoglaló: A rendszerváltás előtt a romániai közoktatás egyike volt a legcentralizáltabbaknak, így nem véletlen, hogy rendszerváltás után az oktatás decentralizációja reális igényként merült fel. Így a romániai közoktatás elmúlt másfél évtizede állandó változások színtere volt, és a változások több ponton is érintették a pedagógusok helyzetét. Ilyen feltételek mellett merült fel kutatásunk alapvető kérdése, amely az oktatási reform és pedagógusok kapcsolatának feltárását célozta meg. Jelen tanulmánnyal kutatási eredményeink csupán egy szegmensének bemutatására vállalkozunk, nevezetesen arra, hogy a romániai magyar tanítók egy rétege hogyan vélekedik a pálya társadalmi megbecsültségéről. Eredményeink azt bizonyítják, hogy a Hargita megyei magyar tanítók nem elégedettek szakmájuk társadalmi megbecsültségével, és rosszabbnak ítélik meg más értelmiségi csoportokénál. Továbbá a megkérdezettek inkább a szakma „hivatalos” megbecsültségével elégedetlenek, ugyanakkor a különböző tanári szakmák társadalmi megbecsültségének megítélése az oktatás különböző szintjein való tevékenykedéssel is összefüggésben van. A kistérség magyar tanítói a szakma presztízsének növelését elsősorban finanszírozási, oktatáspolitikai és a pedagógusok továbbképzésével kapcsolatos kérdések megoldásában látják.

Kulcsszavak: oktatási reform, romániai magyar tanítók, társadalmi megbecsültség

AZ OKTATÁSI REFORM ÉS A PEDAGÓGUSOK HELYZETE ROMÁNIÁBAN

A román közoktatás elmúlt másfél évtizede állandó változás színtere volt. A rendszerváltás után a román oktatás egyike volt a legcentralizáltabbaknak, így az oktatás megújítási szándéka decentralizációs törekvésekben nyilvánult meg. A román oktatás decentralizációjával párhuzamosan olyan ellenmondások kerültek felszínre, amelyek addig nem éreztették hatásukat. Ezek nagy része az oktatásnak a társadalmi igényektől való eltávolodásában és az oktatási rendszer zártságában gyökerezett. Egyes elemzők szerint a rendszerváltás utáni időszakban sem a lakosság, sem az oktatási rendszer nem volt felkészülve a rákövetkező politikai, gazdasági, társadalmi változásokra (Codiță–Pasti 1998). A román oktatásügy utóbbi másfél évtizedének változásait nyilvánvaló, hogy nem kezelhetjük egységes, egyenes irányú folyamatként, így a reform folyamatában több szakasz különíthető el. A rendszerváltás után reális igényként merült fel a román oktatásügy modernizációjának igénye. Ebben a kezdeti időszakban

(1989/1992) – koherens oktatáspolitikai hiányában – a reform szükségességének felismerésén túlmenően az oktatási rendszer egyes elemeinek véletlenszerű megváltoztatására tett kísérletek a jellemzők. A teljesen improvizatív, véletlenszerűnek tűnő minisztériumi rendeletek a rendszerváltás előtti oktatás legszembetűnőbb sajátosságainak megszüntetését célozták. Például érvényét veszítette a diákok kötelező egyenruha viselete, az iskolák és egyetemek diákjainak, oktatóinak kötelező mezőgazdasági munkálatokban való részvétele, ugyanakkor a tankönyvek ideológiai jellegének megszüntetését bizonyos tananyagrészek kizárásával próbálták biztosítani. A rákövetkező időszakban (1993-1996) egy-egy elem megváltoztatására fókuszál az oktatáspolitikai. Például elindul az oktatási reform kibontakozásához szükséges jogi háttérrel biztosító törvények és háttérdokumentumok átdolgozása. Ezek sorában legfontosabbnak az 1995/84-es Tanügyi Törvény tűnik. A decentralizációs igénytől eltérően azonban, a szóban forgó törvény is sok olyan elemet tartalmaz, amely továbbra is az addigi centralizált struktúrákat erősíti. Például a törvény 140. és 141. cikkelye az Oktatási és Kutatási Minisztériumot az oktatási rendszer működésének teljes mértékű megszervezésével, egybehangolásával és ellenőrzésével jogosítja fel. Ezáltal tulajdonképpen, a hivatalos decentralizációs retorika ellenére, törvényesen ütközik akadályba a helyi és intézményi szint aktivitásának erősödése. Ehhez az időszakhoz kötődik az alternatív tankönyvek megjelenésének a lehetősége, valamint az új szemléletű, teljesítményközpontú tantárgyi programok kidolgozása. Az 1997-es kormányváltással a romániai oktatás reformjának tényleges életbeültetésére teremtdött lehetőség, mivel ettől kezdődően, úgy tűnik, hogy a „politikai akarat” valóban kezébe vette az oktatás ügyét. Az ekkor bekövetkezett rendszerszintű változások az oktatás több területét is érintik. Ezek a következők: az iskolai tantervek, az ellenőrzési-értékelési rendszer, tankönyvek, tanárképzés, középfokú szakképzés és az oktatásmenedzsment. Ennek a periódusnak és egyben a romániai oktatási reform egyik legfontosabb eredményét a tantervi reform képezi, amely meglátásunk szerint az oktatási reformfolyamatok legpozitívabb vonzatának is tekinthető.

A romániai oktatásügyi változások a pedagógusok helyzetét sem hagyták érintetlenül. A rendszerszintű változások több ponton is érintették a pedagógusok munkáját. A román oktatásirányítás decentralizációs jellegű elmozdulásai, a tantervi reformok, az oktatásügyön belüli felelősségi rendszer átalakulása, az iskolastruktúra és vizsgarendszer változásai mind-mind hatást gyakoroltak a pedagógusok munkájára és helyzetére. A pedagógusok az értelmiségiek legszélesebb rétegét képezik Romániában, az aktív lakosság mintegy 2,5%-át teszik ki. A rendszerváltás után jelentkező munkaerő-leépítések ezt a foglalkozási kategóriát nem érintették. A romániai pedagógustársadalom és oktatásügy két alapvető problémája a pedagógusok *alulfizetettsége és a szakképesítés nélküli pedagógusok magas aránya*.

A romániai pedagógusok alulfizetettsége tényként fogadható el. Anélkül, hogy a pedagógusok bérezésének bonyolult problematikájába belemennénk, megállapíthatjuk, hogy a kilencvenes évek végén a romániai pedagógusok az értelmiségiek legrosszabbul fizetett kategóriáját képezték. Az alulfizetettség főleg a kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkezők körében érvényesül erőteljesen. Egy pályakezdő pedagógus most is majdnem az országos minimálbérnek megfelelő összeget keresi meg, és legalább egy évtizedet kell a pályán eltöltenie a jelentősebb béremelkedéshez. Talán részben ezzel is magyarázható a pályán tevékenykedő szakképesítés nélküli pedagógusok

relatív magas aránya (14-20%). Arányuk az óvodai nevelésben, a szekunder oktatás alsó szintjén (V-VIII. osztály) és falusi környezetben a legnagyobb. A pedagógusok gyenge anyagi és társadalmi megbecsültségével hozható összefüggésbe az is, hogy a pedagógusok időszakonkénti túlképzése ellenére is, a közoktatáson belüli betöltetlen állások aránya, országos szinten, nem csökkent jelentősen az utóbbi időben. Így tulajdonképpen rejtett pedagógushiánnyal számolhatunk a román közoktatásban.

A pedagógusok szakmai professzionalizációja kapcsán történtek előrelépések a reform időszakában. Például 1999-től főiskolai szintűre emelték a tanító- és óvóképzési rendszert, és a pedagógusok továbbképzési rendszere is részben diverzifikálódott. Azonban a hagyományosnak mondható továbbképzési rendszer és vizsgák¹ továbbra is érvényben maradtak, ezáltal elavulttá téve a romániai pedagógus-továbbképzési rendszert. A továbbképzésben megjelenő új lehetőségek ellenére (reformfelkészítő, különböző időszakos szakmai továbbképzések) a pedagógusok romániai továbbképzési rendszere nem sokat változott, és nem jelent igazi lehetőséget a szakmai professzionalizáció szempontjából sem.

Ha napjaink nemzetközi oktatáspolitikájának a tanárookra vonatkozó célkitűzéseit vizsgálódunk, úgy tűnik, hogy Romániának még van, amit bepótolnia ezen a téren. A tanári pályával kapcsolatos legfontosabb nemzetközi oktatáspolitikai célkitűzések: a.) a tanári karrier vonzóvá tétele, b.) a tanárok tudásának és készségeinek fejlesztése, c.) alkalmas tanárok kiválasztása, toborzása és alkalmazása, d.) az eredményes tanárok megtartása, és e.) az országok tanárpolitikájának kialakítása (OECD 2004). Az előbb sorolt célkitűzések közül, a továbbképzési rendszer diverzifikálásával, a román oktatáspolitikai a pedagógusok készségének és tudásának fejlesztése terén lépett előre valamelyest. Azonban nem sokat javultak a pedagógusok tevékenységi feltételei, nincsenek eszközök az alkalmas tanárok kiválasztására, és az eredményes pedagógusok pályán tartására.

NÉHÁNY SZÓ VIZSGÁLATI CÉLJAINKRÓL

Ilyen feltételek mellett merült fel kutatásunk alapvető kérdése, amely arra keresi a választ, hogy az utóbbi másfél évtized oktatásügyi változásai milyen hatást gyakoroltak az alapképzésben tevékenykedő romániai magyar pedagógusok egy részére. Így vizsgálatunk kiindulópontját két, egymással összefüggő kérdés képezi. Egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy az oktatási reform milyen hatást gyakorolt a pedagógusok helyzetére, szakmai lehetőségeire és önképére, másfelől pedig azt vizsgáltuk, hogy milyen vélemény alakult ki a pedagógusokban az oktatási reformról, a romániai oktatás helyzetéről, vagyis a román oktatáspolitikának milyen mértékben sikerült „megnyerni” a pedagógusokat a változások folyamatának.

A vizsgált területen, vagyis az oktatásügyi változások pedagógusokra gyakorolt hatása kapcsán több kérdés is felmerült. Ezek közül a legfontosabbak: a román oktatás-

1 A pedagógusok továbbképzési rendszere Romániában teljes mértékben centralizált, így az Oktatási és Kutatási Minisztérium irányításával és a megyei tanfelügyelőségek, valamint a hivatalos továbbképző központok (amelyek ugyanakkor pedagógusképzési intézmények is) szervezésében zajlanak. Itt tulajdonképpen a képzés megszerzése után 2 évre kötelező véglegesítő vizsga, majd az ezt követő 5-5 évenként esedékes II., valamint I. fokozati vizsga.

politikának milyen mértékben sikerült a gyakorló pedagógusokat „megnyerni” a változások folyamatának, hogyan vélekednek a pedagógusok az oktatásirányítás és tantervi szabályozás decentralizációjához kötődő változásokról és lehetőségekről, milyen szakmai önképpel rendelkeznek a pedagógusok, hogyan vélekednek a szakmai professzionalizáció lehetőségeiről és a szakma társadalmi megbecsültségéről?

Jelen tanulmányban kutatási eredményeink csupán egy szegmensének bemutatására vállalkozunk, nevezetesen arra, hogy a romániai magyar tanítók egy rétege hogyan vélekedik a pálya társadalmi megbecsültségéről. A tanári szakma társadalmi megbecsültsége – mint, ahogyan a szakértő megítéli – egyike a „legérdekesebb, legfontosabb, ugyanakkor egzakt módon alig vizsgálható kérdéseknek” (Háber 1986: 20). A társadalmi megbecsülés fogalma nehezen definiálható, főleg, hogy maga a fogalom több területre „bontható”, ugyanakkor a mindennapi szóhasználatban is különböző megfogalmazások „élnek”. Az tényként fogadható el, hogy egy szakma presztízsét mindenkoron tényezők összetett rendszere határozza meg, ugyanakkor ezek a társadalmi-gazdasági módosulások függvényeként állandó változásban vannak. A pedagógusszakma presztízsét meghatározó tényezők közül a legfontosabbak: az elérhető jövedelem, a képzettség szintje, a hatalom, a szimpátia, a foglalkozás társadalmi haszna és a neki tulajdonított érték, a konkrét munkakörülmények és a hagyomány (Háber 1986; Nagy 1993; Papp 2000). Ezen kívül a pedagógusok társadalmi megbecsültsége országonként és korszakonként változik. Így a rendszerváltás eredményeként jelentkező lassúbb-gyorsabb, átfogóbb és kevésbé átfogó oktatási reformok folyamatában különösen érdekes lehet ennek vizsgálata. Darvas (1993) szerint a rendszerváltást követő politikai átalakulások és reformok, kelet-közép-európai vonatkozásban, sehol sem hagyták érintetlenül a pedagógusok helyzetét, így a tanári hivatást és sorsokat érintő oktatási reformok pedagógusokra gyakorolt hatásaival foglalkozni kell. Romániában, a pedagógusok társadalmi megbecsültségére nyilvánvaló, hogy tényezők összetett rendszere hat, amelyek közül az utóbbi másfél évtized reformfolyamatai jelentős szerepet játszhatnak. Tudatában vagyunk annak, hogy ezen összetett tényezőrendszer közül a reform külön hatását nagyon nehéz megragadni, így erre nem is vállalkozunk. Azonban az oktatási reform hivatalos retorikájának egyik eleme készített arra, hogy a pedagógusok társadalmi megbecsültségének kérdésével foglalkozzunk. A román oktatási reform 2001-es Reformtervezetében (Proiectul de reformă 2001) ugyanis megfogalmazódik, hogy a 2001–2004-es időszakban a pedagógusok szakmai professzionalizációja és a szakma társadalmi megbecsültségének növelése válik oktatáspolitikai prioritássá. Ennek kapcsán az is érdekelt, hogy az ez irányú elméleti megfogalmazásokat milyen mértékben sikerült „valóra váltani” a gyakorlatban. Ezért kérdeztük a romániai magyar tanítók egy rétegét szakmája társadalmi megbecsültségéről. A pedagógusok társadalmi megbecsültsége kapcsán tanulmányunkban tulajdonképpen négy alapvető kérdésre térünk ki, nevezetesen: a szakma általános társadalmi megbecsültségére, annak különböző területeire, a pedagógusszakma más értelmiségi foglalkozásokhoz viszonyított megbecsültségére, valamint a szakma presztízs-növelési lehetőségeire.

MIÉRT „PROBLÉMA” AZ OKTATÁSI REFORM? RÖVIDEN A VIZSGÁLATRÓL

Jellegét tekintve vizsgálatunk a szociológiai megközelítésű pedagógus-kutatások sorába illeszkedik, mivel a romániai magyar pedagógusok egy rétegének az oktatási reform folyamata közti szakmai professzionalizáció lehetőségeit tárja fel. A tanári pálya társadalmi megbecsültségének csak a pedagógusok általi megítélése vonatkozásában vizsgáldtunk. Nem tagadjuk e kérdés vizsgálatának fontosságát egyéb foglalkozási kategóriák körében sem, azonban jelen felméréssel ezt nem tűztük ki célul, így ez esetleg egy következő felmérés tárgyát képezheti. A pedagógusok társadalmi megbecsültségének vonatkozásában az alábbi hipotéziseket állítottuk fel:

1. A Hargita megyei alapképzésben tevékenykedő magyar pedagógusok nem elégedettek a szakma társadalmi megbecsültségével, és az elégedetlenség hasonló mértékű a pedagógusok különböző csoportjaiban.
2. A pedagógusok alacsony szintűre helyezik a pedagógusszakma társadalmi megbecsültségét más értelmiségi szakmákkal való összehasonlításban.

A pedagógusok társadalmi megbecsültségének feltárásán túlmenően azt is feltételeztük, hogy a megbecsültség különböző területeiről alkotott véleményeket olyan paraméterek (háttérváltozók) is befolyásolják, amelyek alapján az adott pedagóguspopuláció leírható. Így a pedagógus-véleményeket a pedagógusok életkorával, nemével, szakmai tapasztalatával, iskolai végzettségével összefüggésben is vizsgáltuk. Ezeket az alapváltozókat vizsgálatunkban független változóknak tekintettük. A független változók kiválasztásában továbbá arra az elméleti megállapításra is alapoztunk, amely szerint a szakmai szempontból aktívabb, rugalmasabb, innovatívabb pedagógusok könnyebben alkalmazkodnak az oktatási reformok pedagógusokkal szembeni kihívásaihoz, mint társaik (Darvas 1993). Ennek megfelelően a pedagógusok továbbképzésen való részvételét, valamint a munkaköri feladatokon kívüli tevékenység végzését szintén független változóként használtuk a pedagógusok megbecsültségének különböző területeihez kötődő vélemények vonatkozásában.

Vizsgálatunk alapsokaságát a romániai magyar pedagógusok egy rétege, konkrétan a Hargita megyei magyar pedagógusok képezték. Az alapsokaságból, többlépcsős csoportos mintavétellel 316 Hargita megyei magyar tanító került a mintánkba. A mintavétel első lépcsőjeként szakértői mintavételt alkalmaztunk. Így kutatási céljainkkal összhangban, szándékosan választottunk vizsgálatunkhoz alapképzésben tevékenykedő pedagógusokat. Választásunk azért esett tanítókra, és nem tanárookra, mivel úgy gondoltuk, hogy az oktatásügyi változások adott szakaszában (2003) az elemi oktatásban tevékenykedő pedagógusok rendelkeztek témánk szempontjából relevánsabb információkkal. Választásunk indoklása kétirányú. Az oktatási reformfolyamatok felmenő rendszerrel, vagyis először az elemi oktatás szintjéről kiindulva kerültek alkalmazásra, másrészt pedig a reformfolyamatokhoz kötődő konkrét módosítások (tantervi decentralizáció, alternatív tankönyvek, választható tárgyak, minősítési rendszer és egyebek) az elemi oktatás szintjén érintették leginkább a tanítási-tanulási folyama-

tot. A mintavétel második lépcsőjeként azonosítottuk a módszertani körzeteket², majd az összes körzetből, a körzetek létszámával majdnem arányosan súlyoztuk a mintát. Az egyes körzeteken belül pedig véletlenszerűen kerültek a vizsgálati személyek a mintába, mivel az adatfelvétel a negyedévenkénti kötelező szakmai megbeszélések alkalmával történt. A Hargita megyei alapképzésben, a 2002/2003-as tanévben összesen 864 magyar tanító tevékenykedett. A Hargita Megyei Tanfelügyelőség adatai szerint, a pedagógusok módszertani körzetenkénti számaránya az adott tanévben a következőképpen alakult: Székelyudvarhely és régiója 295, Csíkszereda és régiója 328, Gergyószentmiklós és régiója 150, Maroshévíz 11, valamint Székelykeresztúr és régiója 80 tanító. Számunkra fontos volt, hogy minden régióból kerüljenek vizsgálati személyek a mintánkba. Így a kérdőívek kiosztásánál figyelembe vettük az egyes régió (módszertani körzet) belüli tanítólétszámot. Ennek megfelelően a Székelyudvarhelyen és régiójában 150, a Csíkszeredában és régiójában 150, valamint Maroshévízen, a gergyószentmiklósi és székelykeresztúri régiók tanítói körében pedig 100 kérdőívet osztottunk ki. Mintánk nagyságával az esetleges mintavételi hibák ellensúlyozására törekedtünk.

A kérdőíves adatfelvétel 2002 novembere és 2003 márciusa között történt. Az adatfelvétel, mint már említettük, a Hargita megyei tanítók negyedévente megtartandó szakmai megbeszélésein történt, a különböző régiókban három különböző alkalommal. Összesen 400 kérdőívet osztottunk ki, amelyből 344 került vissza hozzánk. A kitöltött kérdőívekből 316 volt értékelhető. Az adatok statisztikai feldolgozása 2004 tavaszán történt, az eredmények értelmezésére pedig 2005 tavaszán került sor.

A mintánkba bekerült Hargita megyei magyar tanítók több paraméter alapján is jellemezhetők, így az alábbiakban a nem, életkor, végzettség és pályán eltöltött idő alapján kategorizálunk. Ennek bemutatását azért is tartjuk fontosnak, mert az eredmények értelmezésekor e paramétereket háttérváltozóként is használjuk.

1. táblázat A vizsgált személyek életkor szerinti megoszlása

Életkori intervallumok	Elemsszám	Százalék
20 – 29 év között	77	24,4
30 – 39 év között	134	42,4
40 – 49 év között	49	15,5
50 – 59 év között	51	16,1
60 év fölött	5	1,6
Összesen	316	100,00

A vizsgálati személyek *nemek szerinti* megoszlása a szakma elnőiesedésének méltó bizonyítéka. Adataink szerint a 316 válaszadó 89,9%-a nő, és 10,1%-a férfi. Ez az arány csupán az elemi oktatásban ennyire eltolódott, ugyanis a szekunder oktatás alsó és felső szintjén magasabb a férfiak aránya. A vizsgálati személyek átlagéletkora 37,5

2 Az ún. módszertani körzetek, a román oktatásban, egy-egy régió pedagógusait foglalják magukba. Ez a megyei tanfelügyelőségek által használt felosztás, a pedagógusok szervezett, továbbképző jellegű szakmai tevékenységének a kerete, mivel egy-egy ilyen módszertani körzet pedagógusainak egyszerre tartják a kötelező negyedévenkénti szakmai továbbképzést, megbeszélést.

év. Az adatok könnyebb kezelhetősége érdekében életkor-intervallumokat alakítottunk ki, és ezekbe a csoportokba soroltuk be a vizsgálati alanyokat. A vizsgálati személyek *életkor szerinti* megoszlását az alábbi táblázat tartalmazza.

A mintánk *iskolai végzettség szerinti* megoszlása a romániai tanítóképzés utóbbi évtizedeinek változásait tükrözi. Bár a mintába került vizsgálati személyek mindegyike a 2002/2003-as tanévben tanítóként dolgozott, ennek ellenére iskolai végzettségük korántsem azonos. A vizsgálatban részt vevő Hargita megyei magyar tanítókat, végzettségük szempontjából, öt kategóriába soroltuk (2. táblázat).

2. táblázat A vizsgálati személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása

Iskolai végzettség	Elemzés	Százalék
Érettségi	9	2,8
Tanítóképző középiskola	168	53,2
Tanítóképző posztliceum	53	16,8
Tanítóképző főiskola	64	20,3
Középiskola + főiskola	22	7,3
Összesen	316	100,00

A mintánkba került tanítók több mint fele (53,2%) *középfokú végzettséggel* rendelkezik. Ez a megoszlás nem is meglepő, mivel romániai vonatkozásban a középfokú tanítóképzésnek vannak hagyományai. 1999-től a Babes-Bolyai Tudományegyetem keretében, kirendelt tanítóképző főiskolákban indult el a főiskolai szintű tanító- és óvóképzés. Azonban néhány év kieséssel a főiskolai szintű mellett a középszintű tanítóképzés is működött. A legutóbbi központi rendelkezések szerint a 2005/2006-os tanévtől kezdődően végleg beszüntették a középszintű tanítóképzést, vagyis a tanítóképzők nem indíthattak IX. osztályokat. Mivel Romániában a középfokú tanítóképzésnek vannak hagyományai, így nemcsak Hargita megyében, hanem általában a romániai elemi oktatásban tevékenykedő tanítók jelentős hányada középfokú végzettséggel rendelkezik.

A vizsgálati alanyok körében külön kategóriát képeznek a *posztliceumi* (technikum) *végzettségűek*. Ez tulajdonképpen érettségi utáni 3 éves képzést jelentett. A tanítóképzésnek ez a közép és főiskolai szint „között” elhelyezhető formája már megszűnt Romániában.

A vizsgálati alanyok több mint egyötöde (27,3%) *főiskolai szintű végzettséggel* rendelkezik. Mivel 1999-től indult be a képzés főiskolai szintű formája valószínű, hogy jelentős részük már 2002 után diplomázott. A romániai tanítóképzés hagyományai és jelenlegi átmeneti periódusa ismeretében a főiskolai végzettséggel rendelkezőket két csoportba soroltuk. Így külön kategorizáltuk a csak *főiskolai* (20,3%), valamint a *kettős* (közép- és főiskolai) *végzettségűeket*. Az utóbbiak a minta 7%-át teszik ki. Ebbe a kategóriába olyan pedagógusok tartoznak, akik bár már rendelkeztek a középszintű tanítói diplomával, mégis elvégezték a tanítóképzőt főiskolai szinten is. Ez nagyfokú szakmai ambícióra és szakmai igényességre vall mivel, mint említettük, Romániában középfokú tanítói diplomával is lehet az elemi oktatásban tevékenykedni.

A mintába, bár nagyon kis számban (2,8%), de olyanok is bekerültek, akik *szakképesítés nélküliek*, csupán érettségivel rendelkeznek. Ez a kategória a román oktatásügy egyik alapvető problémájára utal. Falusi környezetben még mindig sok a betöltetlen helyek száma, és szakképesítés nélküli pedagógus. A mintánkba jóval kisebb arányba kerültek be szakképesítés nélküli pedagógusok, mivel országos viszonylatban, az elemi oktatásban a pedagógusok csupán 80%-a szakképesített.

A vizsgált pedagógusréteg a *pályán eltöltött idő* alapján is jellemezhető. A vizsgálatunk céljaihoz igazodva, a szakmai tapasztalat vonatkozásában négy kategóriát állítottunk fel, és ezekbe soroltuk a vizsgálati személyek mindegyikét (3. táblázat).

3. táblázat A vizsgálati személyek pályán eltöltött idő szerinti megoszlása

A pályán eltöltött idő	Elemsszám	Százalék
5 évnél kevesebb	55	17,4
6-10 év	69	21,8
11-20 év	103	32,6
11-20 év	89	28,2
Összesen	316	100,00

Bár nem teljesen arányosak a kategóriák, a kialakított intervallumok illeszkednek kutatási céljainkhoz. Az első kategóriába az 5 évnél kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkezőket soroltuk, arra gondolva, hogy a pályakezdők valószínű, hogy másképp vélekednek a vizsgált kérdések egy részéről, mint a már jóval több szakmai tapasztalattal rendelkező társaik. A 20 évnél több ideje pályán levőket mind egy csoportba soroltuk, mivel úgy gondoltuk, hogy ennyi szakmai tapasztalat után már nem változik lényegesen az oktatással kapcsolatos vélemény. Az adatok értelmezhetősége érdekében soroltuk mintánk vizsgálati alanyait csupán négy kategóriába, mivel ha több kategóriát alakítunk ki, akkor már ez a felosztás nem lett volna alkalmas összefüggések megállapítására. A mintánkba bekerült Hargita megyei magyar tanítók a pályán eltöltött idő szempontjából arányosan oszlanak meg.

Vizsgálatunk alapvető adatgyűjtési módszere az önkitöltős kérdőív volt. A kidolgozott kérdőív összesen 7 kérdésblokkot és 36 kérdést tartalmazott, amelyek sorrendben a következő területeket célozták meg: a pedagógusok oktatási reformról, a tantervi decentralizációról alkotott véleménye, a pedagógusok szakmai önképe, változó feltételekhez való alkalmazkodása, a pedagógusok szakmai értékelése és társadalmi megbecsültsége, valamint a román oktatás aktuális helyzetéről kialakult véleménye. Az utolsó kérdésblokk a vizsgálati személyek szociodemográfiai adataira kérdez rá. Az adatok statisztikai feldolgozását SPSS segítségével végeztük. Az adatok jellegének megfelelően, gyakorisági eloszlásokon túlmenően, a χ^2 -próba függetlenségvizsgálatát alkalmaztuk.

A PÁLYA MEGBECSÜLTSGÉRŐL ROMÁNIAI MAGYAR TANÍTÓK VÉLEMÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

A Hargita megyei magyar tanítók általában nem elégedettek *szakmájuk társadalmi megbecsültségével*, mivel egy 1-től 5-ig terjedő skálán, átlagosan 1,8-ra helyezték azt. Ez a kép talán még egy „árnyalattal” sötétebb, mint más, magyarországi kutatásokban megjelenő eredmények. Például az 1970-es pedagóguskutatásban a pedagógusok társadalmi megbecsültségüket egy hétfokú skálán átlagosan 3,1-re tették (Ferge et al. 1972), egy 1991-es országos felmérésben pedig a tanároknak kevesebb, mint fele (38%) érzi úgy, hogy az esetek többségében megbecsülik munkájukat (Junghaus 1993).

A szakma megbecsültségére vonatkozó pedagógus-vélemények és az általunk vizsgált háttérváltozók (életkor, nem, iskolai végzettség, szakmai tapasztalat, iskolai településtípus) közt nem találtunk szignifikáns összefüggést. A különböző pedagóguscsoportoknak nagyon is hasonló a véleménye ezen a téren: elégedetlenek a szakma társadalmi megbecsültségével.

A szakma általános társadalmi *megbecsültségén* túlmenően, annak különböző *területeit* is vizsgáltuk. A pedagógusok társadalmi megbecsülését is érintő kutatásokban elkülönül az „anyagi”, „erkölcsi” és a szélesebb értelemben vett „társadalmi” megbecsülés (Háber 1986), mások pedig az ún. „hivatalos” társadalmi megbecsülésről és a szülők megbecsüléséről alkotott pedagógusvéleményeket vizsgálják (Szabó 1998). Más vizsgálatoktól eltérően nem határoltuk el külön az anyagi megbecsülést. Mint már említettük, a romániai pedagógusok alulfizetettsége evidenciaként kezelhető. Így már kezdetben nyilvánvaló volt számunkra, hogy a pedagógusok elégedetlenek gyenge anyagi megbecsülésükkel. Ezért nem tartottuk fontosnak, hogy az anyagi megbecsültséggel való elégedettség vonatkozásában külön is vizsgálódjunk. Így a pedagógusok megbecsültségének területein belül a tanulók és szülők általi, valamint az erkölcsi és szakmai megbecsülés dimenzióira is rákérdeztünk. Az erkölcsi megbecsülés vonatkozásában más presztízs-vizsgálatokhoz hasonlóan (Ferge et al. 1972; Szabó 1998), mi is kikértük a tanítók véleményét. A szakma megbecsülés általunk vizsgált területeivel kapcsolatos elégedettség mértékét az alábbi táblázat tartalmazza.

4. táblázat A pedagógus szakma megbecsültségének területei
(1-től 5-ig terjedő rangsorátlagokban)

A szakma megbecsültségének területei	Rangsorátlagok
Tanulók általi megbecsülés	4,07
Szülők általi megbecsülés	3,43
Általános erkölcsi megbecsülés	3,07
Szakmai megbecsülés	3,02
Általános társadalmi megbecsülés	1,81

A megkérdezettek a pedagógusszakma *tanulók és szülők általi megbecsültségével* a *leginkább*, ugyanakkor a *szakmai és az általános társadalmi megbecsültsége* vonatkozásában pedig a *legkevésbé elégedettek*. Úgy tűnik, hogy a kistérség tanítói sem tár-

sadalmilag, sem szakmailag nem érzik nagyra becsültnek a tanári munkát. Az adatok arra utalnak, hogy a kistérség tanítói szakmájuk „hivatalos” megbecsülésével nem elégedettek, mivel az általános társadalmi megbecsülés mellett, a szakmait nem tartják megfelelőnek, ugyanakkor a szülők és tanulók megbecsülését pozitívnak érzékelik. Pontosan azon szakmai szervek megfelelő értékelését hiányolják, vagy nem elégedettek (tanfelügyelőség, igazgatók, vezetőtanács), akiknek, a pedagógusok megfelelő szakmai értékelése feladata lenne. Hasonlóan a már említett kutatás munkatársai (Ferge et al. 1972) eredményéhez, a szülők megbecsültségével jóval elégedettebbek a pedagógusok, mint a szakma általános társadalmi megbecsültségével. Az, hogy a szülők és tanulók megbecsülését kielégítőnek tartják, arra utal, hogy a kevésbé formális kapcsolatok vonatkozásában, a tanulókkal végzett mindennapi iskolai tevékenység során nincs probléma.

A megbecsültség különböző területeihez társult véleményeket a háttérváltozókkal összefüggésben is vizsgáltuk. Úgy tűnik, hogy a pedagógusok tanulók és szülők általi, valamint az erkölcsi megbecsültség vonatkozásában is egyetértenek a pedagógusok, mivel nem találtunk szignifikáns összefüggést a megjelölt területekhez kötődő vélemények és a különböző háttérváltozók között.

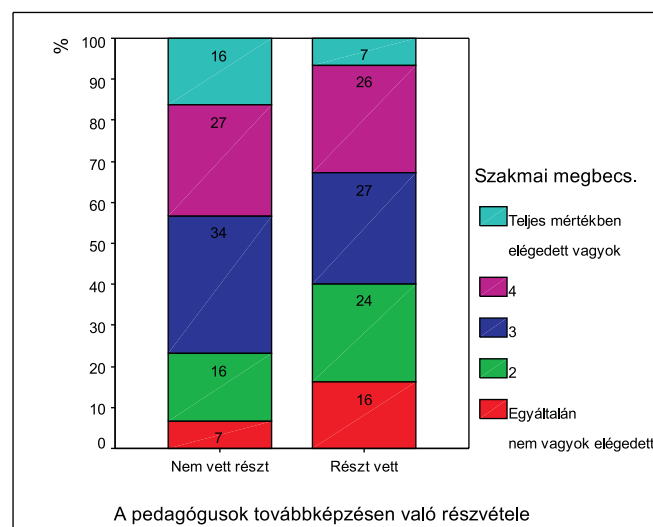
A *szakmai megbecsültség* kapcsán eltér a mintán belüli különböző pedagóguscsoportok véleménye. A szakmai megbecsültségre vonatkozó vélemények az alapváltozók közül pedagógusok életkorával és szakmai tapasztalatával vannak szignifikáns összefüggésben ($p < 0,05$). A fiatalabb és kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkező pedagógusok kevésbé elégedettek a szakmai megbecsültség szintjével, mint az idősebb korosztály nagyobb szakmai tapasztalattal rendelkező pedagógusai. Például az 5 évnél kevesebb ideje pályán levők 38,5%-a, és a pályán 610 éve levők 30,8%-a pedig kevésbé elégedett, amíg ez az arány a több ideje pályán levők (1120 év, valamint 20 évnél több ideje) körében 14,3%, ill. 20,7%.

A pedagógusok szakmai megbecsültségéről alkotott pedagógus-vélemények a pedagógusok továbbképzésen való részvételével, többlettevékenység vállalásával és végzésével is szignifikáns összefüggésben van ($p < 0,05$). A továbbképzéseken részt vevő, és az innovatívabb, többlettevékenységet végző pedagógusok szintén elégedetlenebbek a pálya szakmai megbecsültségével (1. ábra).

Amíg a továbbképzéseken részt vevő pedagógusok 16,3%, ill. 24%-a *nem elégedett* a pedagógusok szakmai megbecsülésével, addig ez az arány, a továbbképzéseken részt nem vevő pedagógusok esetében 6,7%, ill. 16,3%. Az utóbbiak 16,3%-a *teljes mértékben elégedett* a pedagógusi pálya szakmai megbecsültségével. Tehát a továbbképzéseken részt vevő pedagógusok elégedetlenebbek a pedagógusok szakmai megbecsültségével.

Vizsgálatunk arra is kiterjedt, hogy a romániai magyar pedagógusok milyennek látják *szakmájuk társadalmi megbecsültségét* más *értelmiségi szakmákhoz* viszonyítva. Számos magyarországi presztízsvizsgálat bizonyította, hogy a pálya megbecsültségét más értelmiségi pályákhoz viszonyítva alacsony szintűnek tartják a pedagógusok, sőt a különböző értelmiségi pályák rangsorában általában az utolsó helyekre teszik (Ferge et al. 1972; Háber 1986; Albert 1988; SalamonSzéphalmi 1988; Szabó 1998).

A megkérdezetteknek 1-től 10-ig kellett értékelniük a különböző szakmákat, a társadalmi megbecsülés megítélése függvényében, 1-gyel jelölve a leginkább és 10-zel a legkevésbé megbecsültet. Az eredmények önmagukért beszélnek (5. táblázat).

1. ábra A pedagógusok továbbképzésen való részvétele és a pedagógusi pálya szakmai megbecsültségéről alkotott vélemény közti összefüggés (N=270, $p < 0,05$)

5. táblázat Néhány értelmiségi foglalkozás társadalmi elismertségének megítélése a pedagógusok körében (N=270, 1-től 10-ig terjedő rangsorátlagokban)

Értelmiségi szakmák	Rangsorátlagok
Jogász	2,71
Informatikus	3,91
Orvos	3,98
Menedzser	4,17
Közgazdász	4,23
Média - szakember	5,12
Lelkész	5,41
Egyetemi tanár	6,65
Mérnök	7,47
Művész	8,30
Középiskolai tanár	8,33
Tanító	8,88
Óvodapedagógus	9,29

A kistérség magyar tanítói nem érzik társadalmilag igazán megbecsültnek a tanári munkát. A megkérdezettek majdnem mindegyik értelmiségi szakma társadalmi megítélését jobbnak tartják a sajátjuknál. Ezt bizonyítja, hogy a megnevezett 13 értelmiségi szakma között az egyetemi tanár kivételével (akit a 8. helyre), a többi tanári szakmát az utolsó, vagyis 11., 12. és 13. helyekre tették. Ezek az eredmények nagyon is hasonlóak az 1996-os magyarországi pedagóguskutatás eredményeihez, amelyben szintén

majdnem az utolsó helyekre kerülnek a különböző tanári foglalkozások. A különböző pedagóguscsoportok megbecsülésének, a kistérség tanítói általi megítélésének, a közoktatás különböző szintjeiben való tevékenykedésnek felel meg: az egyetemi tanár a leginkább, az óvodapedagógus pedig a legkevésbé megbecsült.

Utoljára arra is rákérdeztünk, hogy a vizsgált pedagóguspopuláció, a román oktatási reform folyamatában, milyen módjait látja a *szakmai presztízs növelésének*. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert így közvetetten arra is fény derülhet, hogy a pedagógusok milyen okoknak tulajdonítják a szakma alacsony társadalmi megbecsültségét.

A szakma presztízsének növelését, a megkérdezettek a román oktatási feltételek mellett elsősorban finanszírozási, oktatáspolitikai és a pedagógusok továbbképzésével kapcsolatos problémák megoldásában látják. Az erre vonatkozó vélemények százalékos megoszlását az alábbi táblázat foglalja össze.

6. táblázat A tanári szakma presztízsnövelési lehetőségei a pedagógusok véleményének tükrében (N=310)

Presztízsnövelési lehetőségek	A válaszok %-os megoszlása
Finanszírozás	82,3 %
Oktatáspolitikai	58,4 %
Pedagógusok továbbképzése	37,4 %
Oktatásirányítás	29,7 %
Pedagógusok foglalkoztatása	29,4 %
Pedagógusképzés	29,4 %

A romániai helyzet ilyen irányú ismerete függvényében, úgy gondoljuk, hogy nem véletlen, hogy a presztízsnövelési lehetőségek közül az oktatás jobb finanszírozásával kapcsolatos vélemények „messze” vezetnek a listát (83,2%). Azonban az érdekes, hogy bár a Hargita megyei magyar tanítók jelentős része a tanügy jobb finanszírozásában látja szakmája presztízsének növelési lehetőségét, a mintán belüli különböző pedagóguscsoportok eltérően vélekednek ebben a kérdésben. Ugyanis szignifikáns összefüggést találtunk a pedagógusok életkora, szakmai tapasztalata és a finanszírozásról alkotott véleménye között. Amíg a fiatalabb korosztály (2029 év) majdnem egyharmada (29,7%) gondolja úgy, hogy a jobb anyagi megbecsültséggel nem lehet növelni a szakma presztízsét, addig az idősebb korosztály esetében (40-49, valamint 50 év fölöttiek) ez az arány csupán 10,9%, ill. 10,6%. Az 50 év fölöttiek jelentős része (89,4%) szerint a szakma presztízsének növelése anyagilag megoldható. Összegezve, minél idősebb egy pedagógus, annál inkább látja az oktatás jobb finanszírozásában a szakma presztízsének növelési lehetőségét ($p < 0,05$). A pedagógusok szakmai tapasztalata és a finanszírozásról alkotott véleménye között, hasonló tendenciát, de még szorosabb összefüggést találtunk ($p = 0,000$). Minél nagyobb szakmai tapasztalattal rendelkezik egy pedagógus, annál inkább hisz az oktatás jobb finanszírozásának a pedagógusokra vonatkozó presztízsnövelési lehetőségeiben.

KÖVETKEZTETÉSEK

Empirikus vizsgálatunk eredményei azt bizonyítják, hogy a román oktatásügy „átmeneti időszakában” a Hargita megyei magyar tanítók nem elégedettek szakmájuk társadalmi megbecsültségével. A szakma gyenge társadalmi megbecsültsége vonatkozásában teljes egyetértés van a megkérdezettek között, mivel nem találtunk szignifikáns összefüggést a vizsgált háttérváltozók egyikével sem. Egy szakma társadalmi megbecsültségére mindig összetett tényezőrendszer hat. Ezek feltárására jelen tanulmánnyal nem vállalkoztunk. A romániai pedagógusok társadalmi megbecsültségére ható tényezők sorában, a pedagógusok alulfizetettsége és a szakképesítés nélküli pedagógusok magas aránya mellett, az oktatási reformfolyamatok valószínű, hogy fontos szerepet játszanak. A szakma társadalmi megbecsültsége és az oktatásügyi változások közti kapcsolat kihangsúlyozását azért is tartjuk fontosnak, mivel 2001-től kezdődően a hivatalos román oktatáspolitikában prioritásként jelenik meg a pedagógusok szakmai professzionalizációjának erősítése, valamint a pálya presztízsének növelése. Empirikus vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a hivatalos retorika szintjén megjelölt oktatáspolitikai prioritás többnyire az elméleti megfogalmazások szintjén maradt, mivel a kistérség magyar tanítói még a vizsgálat időpontjában is (2003) alacsony szintűnek érzik szakmájuk társadalmi megbecsültségét.

A szakma megbecsültségének különböző területei vonatkozásában a Hargita megyei magyar tanítók legkevésbé a „hivatalos”, vagyis az általános és szakmai megbecsültséggel elégedettek. A kevésbé formális kapcsolatok vonatkozásában úgy tűnik, hogy nincsenek problémák, mivel a szülők és tanulók általi megbecsültséget kielégítőnek tartják a megkérdezettek. Ebben a kérdésben is egyetértés van a pedagógusok körében. Ez alól a szakmai megbecsültség képez kivételt, mivel a fiatalabb, kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkezők kevésbé elégedettek a pedagógusok szakmai megbecsültségével, mint idősebb és több szakmai tapasztalattal rendelkező társaik. Ezen a ponton tartjuk fontosnak, hogy a romániai pedagógusok alulfizettségét a pálya alacsony presztízsével hozzuk összefüggésbe. Ugyanis a romániai pedagógusok általában gyenge anyagi megbecsültsége mellett, az alulfizettség a kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkezők körében lényegesebben jelentkezik. A pályakezdők majdnem az országos minimálbérnek megfelelő összeget keresik meg, és a fiatalnak legalább tíz évet kell a pályán eltöltenie ahhoz, hogy bére valamelyest emelkedjen. Egyes elemzők szerint a pedagógusok kereseti viszonyainak szimbolikus a jelentősége, mivel a pályán levők ezen mérik, hogy a társadalom mennyire, vagy mennyire nem értékeli a munkájukat (Háber 1986). Így érthető, hogy miért éppen a fiatalok és kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkezők elégedetlenebbek a pedagógusok szakmai megbecsültségével.

A Hargita megyei magyar tanítók szakmájuk társadalmi megbecsültségét alacsonyabb szintűre helyezik más értelmiségi szakmákhoz képest. Tulajdonképpen ez a vélemény is összefüggésbe hozható a szakma gyenge anyagi megbecsültségével, mivel köztudott, hogy romániai viszonylatban a pedagógusok az értelmiségiek leggyengébben fizetett kategóriáját képezik. A különböző tanári szakmák sorában a megbecsültséget a közoktatás különböző szintjén való tevékenységgel hozzák összefüggésbe a megkérdezettek. Így az egyetemi tanárt a leginkább, az óvodapedagógust pedig a leg-

kevésbé tartják megbecsültnek a kistérség tanítói. Ez a megítélés a más presztízs-vizsgálatokban megjelenő tendenciát húzza alá (Háber 1986; Szabó 1998).

Az előbb említett hivatalos retorikával összefüggésben viszont nem tagadhatjuk, hogy történtek előrelépések a romániai tanítók szakmai professzionalizációja vonatkozásában. A tanító- és óvóképzés főiskolai szintűre emelésével tulajdonképpen a tanítóképzés európai igényekhez való felzárkóztatásának lehetősége teremtdött meg. Azonban a középfokú tanítóképzés kétszeri beszüntetése és újraindítása bizonytalan helyzetet teremtett a romániai tanítóképzésben. Meggyőződésünk, hogy a tanítóképzés főiskolai szintűre emelésének pozitív hatásait csakis a képzési szint emelése melletti következetes oktatáspolitikai kiállás, és a tanítóképzés helyzetének stabilizálása esetén fogja érezni a pedagógustársadalom. A képzési szint emeléséhez kötődő egymást követő kormányonkénti következetlen változtatások mellett jelentős eredményekre egyelőre nem is számíthatunk. Így nem véletlen, hogy a szakma presztízs-növelési lehetőségeit a finanszírozásban és a következetesebb oktatáspolitikában látják a tanítók.

IRODALOM

- Albert J. (1988): A pedagógusok helyzete és megbecsültsége Veszprém megyében. *Pedagógiai Szemle*, 1: 35–44.
- Bîrzea, C. et al (1993): Reforma învățământului în România. Condiții și perspective. Prima Carte Albă a învățământului românesc. *Revista de pedagogie*, 12: 7–18.
- Bunescu, G. (1993): Valorile și reformele învățământului românesc. *Revista de pedagogie*, 12: 39–46.
- Codiță, C.Pasti, V. (1998): Infrastructura sistemului de învățământ In Miroiu, A. ed.: *Învățământul românesc azi. Studiu de diagnoză*. București: Polirom, 15–50.
- Cristea, S. (1993): Reforma pedagogică în condițiile unei societăți democratice. *Revista de pedagogie*, 12: 19–31.
- Darvas P. (1993): Tanárok és politika. *Educatio*, Tél: 593–607.
- Ferge Zs.–Gázsó F.–Háber J.–Tánczos G.–Várhegyi Gy. (1972): *A pedagógusok helyzete és munkája*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Háber J. (1986): *Pedagógusok és iskola*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth-Szabó K. (1990): A tanári stressz és következményei. *Új Pedagógiai Szemle*, 1: 14–20.
- Junghaus, I. (1993): Tallózás pedagógus-közvélemény-kutatásokban. *Educatio*, 4: 731744.
- Legea Învățământului nr. 84/1995 [1995/84-es Oktatási Törvény] (1996). *Monitorul Oficial al României*, partea I., nr. I. din 5 ian.
- Nagy, M. (1993): Tanárok – Európában. In Halász G. szerk.: *Az oktatás jövője és az európai kihívás*. Budapest: Educatio.
- OECD (2004): *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers*. Paris: OECD.
- Papp J. (2000): *Tanári pálya és társadalom*. Habilitációs disszertáció, kézirat. Debrecen.
- Papp J. szerk. (2001): *A tanári pálya*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Proiectul de reformă a învățământului preuniversitar (2002). București: Ministerul Educației și Cercetării.
- Salamon Z.Széphalmi Á. (1988): *Pedagógus-életmód és -tevékenység*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szabó I. (1998): Tanárok szakma- és szerepfelfogása a kilencvenes években. In Nagy M. szerk.: *Tanári pálya és életkörülmények, 1996/1997*. Budapest: Okker Kiadó, 145–176.

TÁJÉKOZÓDÁS

TIZENÖT TÉZIS A SZOCIORÉGIÓ ELMÉLETÉHEZ*

Bangó Jenő

Universiteit Aken

B-4701 Eupen, Zur Nohn, 88; e-mail: jeno.bango@gmx.net

BEVEZETÉS

A szociorégió elméletet már több változatban publikáltuk a német és a magyar szociológiai szakirodalomban, erről előadásokat, egyetemi szemináriumot is tartottunk (Bangó 1998, 1999, 2000, 2003, 2005). Az elmélet nem lezárt, hanem kialakulóban van és végleges formáját, (*falszifikálhatóságát*) még nem nyerte el. Ilyen értelemben nem egy klasszikus, „normális” elmélet, hanem posztnormálisnak nevezhető. Három alapkőve a központ és periféria közötti megkülönböztetés, a globális és lokális szintézise, végül a rendszerelméleti (Luhmann által inspirált) szociológia felismeréseit alkalmazza. A tizenöt tézis megfogalmazásánál figyelembe vettük a könyveimről írt recenziókat, magyar és német kollégákkal való vitákat és levélváltásokat is. Ennyit a tanulmány genezisééről, amely nem akar rejtett „captatio benevolentiae” lenni, hanem csak esetleges további vitákra, szembesítésekre és változtatásokra kíván ösztönözni.

Az elméletben egy fogalmi szimbolizálás történik, amely bizonyos dolgok konkrét jellegétől eltekint és ezáltal bizonyos helyzetektől függetlenül érvényességet tud magának követelni. Az elmélet fogalmai ezáltal megszabadulnak a cselekvési kényszer-től, amennyiben értelmi kontextusokat állítanak elő. „A komplexitások redukciója tárgyi síkon, a komplexitások produkciója a szimbólumok síkján történik” (Willke 1996b: 214).

A szociorégió elmélete egyik lehetséges, elképzelhető elmélete a regionalizálásnak és egy pár mondatban összefoglalva a következőket állítja: „A szociorégió úgy jelenik meg mint a globalitás és a lokalitás szintézise a világtársadalomban. Ez a kommunikációnak és a cselekvésnek egy rendszerelméletileg és életvilág szerinti konstruált szociális realitása. Magába egyesíti az emberi együttélés regionálisan kondicionált életvilági (cselekvési) és rendszeri (kommunikációs) tulajdonságait. Analitikusan és empirikusan tekintve a szociorégió a) nemcsak egy topográfiai, teret-határozó hely, hanem b) a kommunikáció új formája, amely csatlakozik a „klasszikus” szociális alarendszerekhez, az interakcióhoz, az organizációhoz és a társadalomhoz, ugyanakkor c) egy új kidifferenciált funkciórendszer is, egyenrangú a gazdasággal, politikával,

* A szerző köszönetet mond magyarországi kollégáinak és különösen Prof. Farkas Jánosnak és Prof. Ankerl Gézának (Genf) a javításokért, kritikákért és tanácsokért.

vallással, joggal stb. Értékdualja, illetve bináris kódja kettős: „megosztani/megtartani” illetve „elválasztani/közvetíteni”, amelyeket mint a „proto-szocialitás” jellegzetességeit lehet tekinteni. Ennek értelmében a kommunikatív kapcsolatok szimbolikusan generalizált médiumával és a szolidaritás és inklúzió kettős programjával ellátott. Szerepe lényegében kommunikatív, és egy „szociális tér” funkcionális diverzitását és „szupra-territorialitását” jelzi, (*lefixált*) topográfiai határok nélkül. A világtársadalom jelenlegi fejlődési állapotában bizonyos szempontokból (történelmi, gazdasági, vallási) még funkcionálisan ekvivalens lehet egy allopoetikusan konstruált provinciával, várossal vagy országgal és csak a jövőben – a nemzetállam felbomlása után – fogja a teljes autopoieizist elnyerni” (Bangó 2003: 205).

A következő tizenöt tézis megkísérli elméleti síkon a fenti tömör fogalmazást felbontani. A rendszerelméleti szóhasználat előnyeit a klasszikus szociológiai fogalmak *mellett* a bizonyítási folyamatban fogjuk bemutatni és a „szociorégió” neologizmust ismételtelen alátámasztani. Az elméletet a mérsékelt operatív konstruktivizmus (Luhmann 1990; Foerster 1999) és a posztmodern (Lyotard 1979; Welsch 1987; Bauman 1991) védőszárnyai alatt próbáljuk magyarázni és annak vitatható pontjaira rámutatni. A tudásszociológia fogalmi instrumentáriumával utat kívánunk nyitni egy szélesebb elméleti vitának is a tudástársadalom és a „szociorégió” elképzelés összeférhetőségével vagy összeférhetetlenségével kapcsolatban. A posztmodern feltételezi a bizonytalansággal és a nem-tudással való bánásmódot, a komplexitásokat, az előreláthatatlanokat, a differenciákat és az ellentmondásokat. A posztmodern elméletek nem kockázatmentesek, lehetnek éppen ambivalensek és ellentmondók, nem egy dogmatikus-rationális harmóniára irányulnak, hanem a differenciákból merítenek: régebbi (életvilág-elmélet) és újabb (rendszerelmélet) tudástartalékokból (Lyotard 1979).

A luhmanni rendszerelméleti szociológia posztulálja a világtársadalmat – mely nem a globalizáció empirikusan megállapítható tényéből következik, hanem a társadalom funkciórendszerekre történt felosztásából evolúciónárisan ered. Luhmann felteszi a kérdést: hogyan beszélhetünk mégis régióról egy globalizált világtársadalomban (Luhmann 1999: 806–812). Történelmi példákat idézve (pl. a Szovjetunió összeomlása) állítja, hogy egy régió nem maradhat győztes a világtársadalommal vívott harcban. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a regionális különbségeknek nincs többé jelentőségük – ezek ösztönzően, vagy akadályozóan léphetnek fel a világtársadalomban. A megoldást a kondicionálás fogalmának alkalmazásával látja. „A kondicionálás a rendszereknél a rendszer bizonyos alkotóelemeinek szelektív összekapcsolása, és előfeltétele minden rendszeralkotásnak” (Krause 1996: 121). A régióknál Luhmann szerint a kondíciók komplex és labilis kondicionálásának esete forog fenn, amely a világtársadalomban nagyon különböző fejlődésekhez vezethet. Szerinte a régiók a világtársadalmat nem determinista módon alakítják, formázzák és a sok régiónak sum-mázott kondicionálását tartja labilisnak, ingatagnak. A fejlődési különbségeket Luhmann főleg negatív szempontokból vizsgálja: a jog és a politika funkciórendszerének regionális korrumpálása, a megszervezett infrastruktúrák működésképtelenné tétele személyes kapcsolathálókon keresztül stb. Téziseinkben szeretnénk a regionalitás pozitív vonásait is kimutatni, nem tagadván, hogy a regionalitás sok esetben blokkolja a funkciórendszerek működését. De más szempontok szerint – erre Münch Luhmann kritikája mutatott rá – maguk a funkciórendszerek sem rendelkeznek totális autonómiával és autopoieizisszal. Más szóval az „erős” funkciórendszer (pl. a gazdaság) kondi-

cionálja a politikát, a hatalom a jogot, vagy akár a tudományt. A világtársadalom funkciórendszerei nem akadályoznak meg egy régiók szerinti „szegmentális differenciálódást”. Globális világunk ugyan struktúráiban univerzális, de konkrét megfigyelhető formáiban a regionális diverzitásokat nem mellőzheti. „A globális csak akkor tud kifejlődni, ha szimbiotikus kapcsolatba lép a helyi, regionális és nemzeti kultúrákkal” (Müncch 1997: 15). A regionális pluralizmus szerintünk a világtársadalom globalizálását nem fékezi, hanem inkább elősegíti. Ugyancsak a fent idézett Müncch teszi fel a kérdést, hogy a mindennapi életben vajon kívánatos-e csupán a globalizáció előnyeit hangsúlyozni. Fuchs tovább megy egy lépéssel és megkérdőjelezi, hogy a modern, technikailag globalizált társadalom varázsa meddig tart (Fuchs 1992). A globalizáció dédelgetett gyermeke az Internet, súlyos gyermekbetegségekkel küzd, amelyek orvoslására hiányzik még a védőoltás. Az adatkriminalitás – akár a csekk-kártya leolvasásokat, akár a vírusokat és a trójai falovakat tekintjük – egyre vadabb formákat ölt. Ezt csak a szabad szörfözés megszorításával és az egyre komplikáltabb vírusölő és egyéb védelmi reteszekkel lehet ideig-óráig féken tartani. A globális hálózat sebezhetősége és manipulálhatósága fennáll. Az emberek felteszik maguknak a kérdést: mit érünk el a globális elérhetőséggel? Ezzel kapcsolatban szinte prófétai jelentőségű Müncch sejtése: „Az élet egy helyen fontosabb kell hogy legyen, mint bármely tetszés szerinti cél bárhol a nagyvilágban” (Müncch 1997: 413). Ugyanő folytatja: „Régiók, városok és közösségek a globális hálózat új érájában nemcsak elfogadják az új esélyt arra nézve, hogy életterületüket kialakítsák, hanem erre egyenesen kényszerülnek” (Müncch 1998: 411).

Véleményünk szerint a globalizált világtársadalom belső differenciálódását nem a nemzet síkján kell keresni, hanem a régiók síkján. Nemzetek keresztezik a „nemzetállamot” – alig létezik egy olyan állam, amely csak egy nemzetből áll. Szükségszerűen adódnak a problémák (konfliktusok és harcok) a nemzeti kisebbségeknél, amelyek mint népek saját történelmük, territóriumuk, nyelvük és kultúrájuk ellenére, sohasem tudták saját nemzetállamukat megalakítani. A legeklatánsabb példa erre Európa határán a kurdok. Európában a tulajdon anyanemzettől az államhatárokkal elválasztott etnikai kisebbségeket találjuk. Elsősorban a magyarokra kell gondolni, akik a határos, szomszédos utódállamokban több-kevesebb három milliós néptömeeggel Európa legnagyobb etnikai kisebbségét teszik ki. Az egységes nemzetállam politikai álmódózás és korunkban a kisebbségi kérdést csak regionalizálással és föderalizálással lehet megoldani. A differenciálódás jövőjének kulcsa a világtársadalomban nem a nemzetben, hanem a régióban található. A régiófogalom alkalmazása a mindennapi használatban nem meglepő, mindenki tud valamit kezdeni vele. Legtöbbször egy földrajzilag behatárolt területre gondolunk specifikus kultúrával, politikával, vallással, szokásokkal, hagyományokkal, nyelvvel és egyéb regionális specifikumokkal. Régió alatt általában több település bizonyos térbeli egységét értjük, melyek lakóit az össze- illetve együtvé tartozás történelmileg kialakult tudata jellemzi (Bangó 1998). Az Európa Tanács 1978-ban így definiálta a régiót: „Egy régió mindenekelőtt egy emberi közösség, amely szorosan kötődik egy vidékhez és a történelem, földrajz és gazdaság egybecsengetésével jellemezhető, amely által a lakosság közös céljai és érdekei megvalósításában egybeforrott” (Reimann 1992: 129).

A társadalomtudomány szempontjából a régiófogalom sokkal problematikusabb. A Niklas Luhmann által sugallott rendszerelméleti szociológia – amennyiben ez egy-

általán a régió definíciójával foglalkozik – különböző, egymást kölcsönösen kizáró meghatározásokkal szolgál. Két ilyen meghatározást szeretnék felemlíteni. Az első vélemény – amelyet megkísérünk bizonyítani – a régióban egy szociális alaprendszert és egy funkcionálisan kidifferenciálódott alrendszert lát, a második állítja, hogy a régió a társadalom alrendszerének közelebbi környezete. Az első vélemény úgy tekinti a régiót, mint a globális és lokális szintézisét a világtársadalomban és szociológiai relevanciája miatt a „szociorégió” kifejezést kölcsönzi ki neki. Magába egyesíti az emberi együttélés életvilági és rendszeri tulajdonságait.

A másik vélemény is hivatkozik a luhmanni rendszerelméletre és úgy határozza meg a régiót, mint a globális alrendszerek „intra-szocietális” környezetét. A régiót a nemzettől és a társadalomtól pontosabban kell elhatárolni. A régiók nem rendszerek, csak a funkciórendszereket kondicionálják és regionális csatlakozó mechanizmusokat dolgoznak ki, kommunikációs formájuk teremthet az alrendszerek számára új információs lehetőségeket. Meg kell érteni a társadalom belsőleg konstruált beszámítási pontjait – minden régió, kivétel nélkül a világtársadalom belső környezete. A territorialitás, mint szociális rendképzõdmény és az etnicitás, territorialitással kombinálva – ezek a régió funkciórendszerekkel való csatlakozó mechanizmusai. De maguk a régiók nem szociális rendszerek (Kuhm: 2001).

1. tézis: A szociorégió egy új társadalmi alaprendszer, de egyidőben magán viseli a funkcionális alrendszerek tulajdonságait is.

Tudjuk, hogy a szociális rendszerek Luhmann szerint három alaprendszerre oszthatók: interakció, szervezet és társadalom. Az interakciós rendszer feltételezi a résztvevők jelenlétét. A szervezeti rendszerben a tagságot vállalkó bizonyos szervezetet elfogadva működnek együtt. A harmadik az össztársadalmi alaprendszer (világtársadalom) amelynek feltétele, hogy mindenki elérhető legyen. A szociorégió elmélet úgy találja, hogy túl nagy a távolság a résztvevők jelenlétére számító, a mindig csak rövid időre megvalósuló interakciós rendszer és a szervezett együttműködés között. A kettő között létrejöhetnek szervezés nélküli együttműködések. Ezt nevezhetjük partneri részrendszernek. Ugyancsak túl nagy a szervezet és a világtársadalom közötti távolság, amit azonban céltudatos közvetítések áthidalhatnak. Ezt hívhatnánk intervenciós részrendszernek. A kettő együtt tekinthető egy alaprendszernek is, amit elnevezünk szociorégióknak. „Ennek a rendszernek lényegévé válnak a szociális tényezők, ami a partneri élménymegosztással kezdődik és a központ és periféria közötti közvetítéssel végződik. Ezek nem valósulnak meg sem globálisan, sem individuálisan, csak regionálisan” (Kappéter 2003: 314). A funkcionális differenciálódás a harmadik, össztársadalmi, globális világrendszerben következik be és a szociorégió – az elmélet szerint – nem mint a világtársadalom környezete, hanem mint konstitutív része, vagyis funkcionálisan kidifferenciált alrendszere határozható meg. A negyedik „alaprendszer” a szociorégió tehát egy időben funkciórendszer is, amit a további tézisekben bizonyítani fogunk.

A két részrendszer (köztes-rendszer: a partnerség és a közbenjárás) úgy is értelmezhető, mint a két rendszer közötti kapocs és ez Luhmann értelmében mindig csak új rendszerképzés folyamatában történhet. Ha kommunikáció regionális síkon emberek között megtörténik, egy új szociális rendszer teremthető, mert „minden kommunikációval elkezdődik egy történet, amely az egymásra vonatkoztatott szelekciókkal kidifferenciálódik, amennyiben csak néhányat realizál a sok lehetőségből” (Luhmann 1986:

9). A szociorégió mint rendszer realizálja a partnerségen és közbenjáráson alapuló regionalitást és a többi lehetőségeket, mint a globalitást, államot stb. elhanyagolja.

A szociorégió a lokális és a globális rendszerek szintézise, ezek ambivalenciáit egy új funkciórendszerben feloldja és posztmodern értelemben közvetít is köztük amennyiben konfliktusaikat, érdekütközéseiket egy hatásosabban kezelhető struktúraszinten kezeli.

2. tézis: Megosztani és megtartani, illetve közbenjárni és szétválasztani a posztmodern és posztglobális társadalomban a szocialitás legfontosabb ismertetőjegyei. A szociorégió elméletének ezek a „kettős” bináris kódok az *(építőkövei) építőmesterei*.

A globalizálódás krízise (telítettsége) egyre nyilvánvalóbb jelekből, jelzésekből megállapítható. A globális társadalom ellentmondása az, hogy ígérete ellenére nem ad választ a túlnépesedés, elszegényedés és a szociális egyenlőtlenségek újratermelődésének problémáira. Kérdés, hogy egy regionalitásokra felépülő világot nevezhetünk-e posztglobálisnak – *véleményünk szerint igen* – és hogy ott a fenti ellentmondások milyen mértékben vannak jelen? Anyagi síkon csak azt lehet megosztani, amit az ember birtokol és azt leadni, amire nincs szüksége. Megtartja a számára fontosat és leadja a lényegtelenet. Kapcsolati és kommunikatív síkon a megosztás és az elválasztás épp ilyen világos kell, hogy legyen. Minden „közlés” egy megkülönböztetés az információ és a megértés között. Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy itt a protoszocialitás fontos szerephez jut. Protoszocialitás alatt a legelemibb, absztrakt cselekvést és kommunikációt értjük vagyis az említett megoszt/megtart, közvetít/szétválaszt kettősséget. A „proto” mindkét értelmezése (ősi, mert ezzel kezdődik a szocialitás a történelemben – első, mert a gyermek szocializálása is erre épül fel) érvényes, hiszen minden más szociális cselekvés vagy kommunikáció magja, eredete ebből levezethető. Minden megosztási és elválasztási operáció eredeti és elementáris alkotórésze a kommunikációnak, mivel kommunikáció csak akkor lehetséges, ha fennáll a komplexitás redukciójának lehetősége. Vagyis egy szelekció. Csak kiszelektált információkat lehet kommunikálni éspe dig a négy dimenzió szerint: időben (most – később), dologban (először ez, aztán az) szociálisan (először ezekkel, aztán azokkal, én és a többiek, ego és alterego) A negyedik dimenzió a luhmanni elméletben elhanyagolt térbeli dimenzió lenne (először itt, aztán ott.)

A modern funkcionálisan kidifferenciált társadalom jellegzetessége a kommunikáció, amely végső fokon a megosztás olyan módozata (az információ közlése, megosztása, hogy az értelmet generáljon) amelynél a „megosztott”, közölt nem felelve lesz (mint az anyagi dolgoknál), hanem ezentúl közös értelmi java lesz mind a közlőnek mind a közleményt megértőnek. Mindkét partner ebben a folyamatban a közöltet, megosztottat mint egészet recipiálja. Ezt a paradoxont – amely még a megosztási, közlési készséget is fokozza – csak a kommunikációban tudjuk megfigyelni. A lezárt kommunikációs folyamatnál minden kommunikációban résztvevő „gazdagabb lett”.

A teológiában és a morálban az istenszeretet és az emberszeretet példáját (mint a legtökéletesebb kommunikációt) említik. Ha Istent szeretjük, és szeretetünket vele megosztjuk, akkor ezáltal kegyelemben gazdagodunk. Ha az embertársainkat szeretjük, akkor nem csökken szeretetpotenciálunk, inkább növekszik. Megosztva növekedik. Minél osztottabb a kommunikáció (szeretet) annál több lesz belőle.) A kettős bináris kód látszólagos ellentmondása abból ered, hogy az új szociorégió-rendszer egyrészt egyszerre territoriális és kommunikációrendszer is, másrészt a partnerség és az inter-

venció részrendszereiből áll össze. A bináris kód „megkettőzése” függvénye az itt fellelhető komplexitásoknak – amelyek redukálása tudvalevőleg újabb komplexitásokat generál.

3. *tézis:* A szociorégió összekötő kapocs a globális és a lokális között, a kettő között „helyezkedik el” és megkísérli a globálisat a lokálisban közvetíteni és fordítva, a lokálisat a globálisban képviselni.

A központ/periféria dichotómia fejlődéstörténetileg meghaladni látszott a társadalomban és a luhmanni elmélet szerint a központ nélküli világtársadalom, valamint a funkciórendszerek nem ismerik a központot, sem a perifériát, de beszélhetünk egy rendszerdialektikáról, ahol a szintézis a régió lehet. A szociorégió elmélete szintézist tételez fel a globális és a lokális között. A szociális globalizáció – mint a gazdasági globalizáció ellensúlya – csak akkor lehet valóság, ha a regionális szociális különbségeket elfogadja. Ebben akar közvetíteni a szociorégió.

A közvetítésre és közbelépésre (intervencióra) ma már különféle technikákkal és módszerekkel rendelkezünk. Ilyen a szupervízió, a menedzsment, a tanácsadás és részben a különböző szociális terápiák is. Intervenciófogalmunk nem elsősorban a szociáltechnikai adottságokra vonatkozik, hanem a szó eredeti latin értelmében „egy közbe jövetelt” jelez. Tehát egy közbenjárás a világtársadalom és a helyi társadalom között mindkét irányban – közvetítő-, közbejáró folyamat, egy specifikus kommunikáció formájában. Ennek a kommunikációnak következményeképp előáll egy kidifferenciált funkciórendszer, egy „kontaktusrendszer” (Luhmann–Fuchs 1989: 221) mivel szükségszerűen interveniálni, illetve összekötni (esetlegesen megmagyarázni, egyengetni) csak két „dolog” között lehet és csak akkor, ha mindkettővel kapcsolat áll fenn. A szociorégió azonban bőrközei kontaktusban áll mind a globális világ, mind a lokális világ szocialitásával (Luhmann–Fuchs: 1989).

Nem vagyunk egyedül abban a felfogásban, hogy egy szociális rendszer – esetünkben a szociorégió – egyidőben autopoietikus (kommunikációra épülő) és allopoietikus (kívülről generált) is lehet, vagyis egy bizonyos, meghatározott de nem földrajzilag-topográfiailag körülhatárolt régióra (vidékre) alapozódik. Ez a posztmodern vagy transzmodern ellentmondás megfigyelhető Scherf tanulmányában, ahol a tanácsadási rendszert a modern menedzsmentben és a terápiában vizsgálja. Ezek nyilvánvalóan intervenciórendszer – felfogásunk szerint a szociorégió részrendszerei – „A tanácsadói rendszer egy időben mint autopoietikus rendszer és mint nagyon egyszerű, nem autopoietikus rendszer koncipiálódik” (Scherf 2002: 71). Az autopoiezis fogalma a szociológiában – mint ismeretes – a minden élő, tudati és szociális rendszerre vonatkozik és azt jelenti, hogy az ilyen rendszerek „elemeiket (műveleteiket) azon elemek (műveletek) hálózatában hozzák létre, amelyekből állnak” (Karácsony–Cs.Kiss: 1994, 28). *Allopoietikus rendszerek alatt gépeket, geofizikai alakulatokat, olyan rendszereket értünk ahol nem adott a kommunikáció és az értelem és önmagukat nem reprodukálják.*

4. *tézis:* A szociorégió esetében a szociális tér fogalma túlmutat a topográfiai, földrajzi térfogalomra a konstruált, rendszerelméleti térfogalom irányába.

Közhelyként emlegetik a szakirodalomban, hogy a teret szociálisan konstruáljuk. Paradox helyzet áll elő. Egyrészt a térhez kötöttség a világtársadalomban nem játszik szerepet, a globális társadalom „atopikus” (Willke: 2001), másrészt a regionális problémák mind az empirikus kutatásokban, mind a politikában, mind a különféle regioná-

lis fejlesztési programokban, a figyelem központjában állnak. „A tér csökkenő jelentősége és szelektív felértékelése egyidőben lépnek fel” (Krämer-Badoni-Kuhm: 2003: 103).

Tér és idő – nemcsak a modern fizikában, hanem a szociológiában is – a rendszerek konstruktív teljesítményei és abban, hogy a megtapasztalt különbözőségeket inkább egy térbeli vagy inkább egy időbeli rendsémába soroljuk be, szociáltörténeti variánsok vannak. A szociorégió térbeli megtapasztalhatósága először fizikai és testileg az érzékszervek hierarchiájának engedelmeskedik (látni, tapintani, szagolni, ízlelni, hallani). A legeggyértelműbb észlelés a látás lenne, amely jelenleg a televízióban de holnap már a cybertérben is megtalálható. A térben lehet valóban cselekedni. A cselekvés, (megosztás, közvetítés) a szociorégió primer hatású zónája az, amely a teret kialakítja. A jelenlegi globális világban az igazi szociális cselekvés helyett legtöbbször csak manipulációs zónák vannak, amelyek a teret nem alakítják, csak manipulálják.

Az emberiség történetében a kultikus tér kialakítása (konstruálása) mágikus-mitikus és transzcendentális folyamatokhoz és tárgyakhoz kötődött (menhírek, Stonehenge, Bábeli torony, piramisok stb.) A szakralizált tér hatalmi szimbólum volt és csak az urbanizált világban lesznek a térségek többfunkciósak. Napjaink város-régiói által dominált globális világában hiányoznak a „közösségi terek”. A jelenlegi városi térségek többségben csak egy bizonyos funkcióra irányulnak (parkolóterek, sétáló utcák melyek csak bevásárlásra és a turisták látványosságára vezetnek). Hiányzik a „piazza” az agora és az akadémia – az ötletek vásártere, (ötletbörze) ahol valódi cserekapcsolatok jöhetnek létre és ahol a megosztást és a közvetítést a gyakorlati élet síkján átélhetjük. A szociorégió az építészeti térkialakítás multifunkcionalitását szorgalmazza. Van már elég fiatal, modern építészmérnök, aki az ilyen közösségi „piazza-projektek” szívesen megvalósítaná.

A szociális térkialakítás a szociorégió feladata. Ha szociorégió a jövőben, ahogy feltételezzük, városi rendszer lesz, akkor a szociális térnek számolni kell a posztmodern városiassággal. A várostervezők a protoszociális kódoknak és programoknak architekturális keretet adnak, hogy a cselekvők és átélők saját dinamikája a városnegyedben megvalósuljon. Az autopoietikus társadalmi tér nem központilag tervezett „találkozóhely”, hanem a civil társadalom regionális szeletében a kommunikációk és cselekvések hálózata. A szociorégió kommunikációs szempontból „lazán” területiális, hiszen minden sikeres kommunikációnak van címe és címzettje, vagyis helye, amelyek azonban mindig megváltozhatnak. Cselekvés szempontjából a szociorégió szorosabban területi, de nem determinált, földrajzi és topográfiai értelemben csak kondicionált. Átélés szempontjából – ha az átélés cselekvés fogalompárt és nem a kommunikáció-cselekvés fogalompárt figyeljük meg – a szociorégió történelmi, kulturális, nyelvi adottságokat mutat fel. A szociorégió ilyen értelmű területisége nem mond el lent a kommunikációs követelményeknek és pont az erősen meghúzható határok, a területi lefixáltság hiánya adja meg a szocioregió olyan sajátosságát, amely a határokat meghúzó állammal (provinciával, kerülettel stb.) erősen kontrasztál. Ha egyáltalán határról beszélhetünk, akkor csak „folyékony határról” – pontosabban egy ingadozásról, oszcillációról a terület és a nem terület között, másképpen mondván a cselekvés és a kommunikáció, az átélés és a cselekvés között. Hol ez, hol az. Az úgy nevezett tájegységeknél sem lehet feltenni a határ kérdését. Triviális példánk lehetne a következő: hol van Göcsej határa, hol kezdődik, és hol végződik a Jászság?

5. *tézis:* A világtársadalom a szociorégiók hálózata, illetve a szociorégiók összessége.

A világtársadalom pluralitása, a kultúrák elhatárolt egymásmelletti és egymás föltöttiségét meghaladja és a kulturális hálózat sűrítésével egy „multikulturális szövetet” hoz létre. Az emberi fajok kíváncsatos keveredése a világvárosokban fog megtörténni, ahol a hagyományos fajokra, vallásokra, borszínre differenciált városnegyedek, gettó jelleggel, fokozatosan megszűnnek. A városnegyedek közötti és a városnegyedeken belüli kommunikáció átalakul „transzregionális kommunikációra”. Az egyes régiók megőrzik plurális sajátosságukat

Az előző tézisben megállapítást nyert az a tény, hogy a szociorégió primer nem igényel területet, legfőljebb csak esetenként nem körülhatárolható helybeliséget. Az egyes szociorégiók a strukturális kapcsolódás folytán alakítják ki azt a hálózatot, amely a világtársadalmat alkotja. Ezek a legkisebb funkciórendszerek másságukat a területiális különbözőségeikkel jelzik. „Regionalizáció ebben az összefüggésben a kölcsönös „egymástól való eltérés” megerősítésének folyamata, ezáltal egy kapcsolati kontextust építenek fel és bizonyos kauzális interdependenciákat alakítanak ki, míg egy időben más interdependenciákat megszakítanak” (Bahrenberg–Kuhm 2000: 630).

Régióelméletünk a „szocio” előragot kapja, amivel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a régió nem gazdasági, politikai és kulturális jelenség csupán, hanem az elméletben szociális (szociológiai) jelentőséget kap.

Az a véleményünk, hogy a világtársadalom két elemből, illetve két kapcsolati rendszerből tevődik össze. Az egyik a globalizált kapcsolatrendszer, a második lehetne a „szociorégió”. Mindkét rendszer kölcsönösen áthatja egymást (interpenetrálódnak) és azt lehet mondani, hogy a világtársadalom a szociorégiók hálózata, illetve összessége. Bár a szakirodalom inkább a globális lokális különböztetést preferálja (így Robertson 1992; Giddens 1995; Stichweh 2000) nekünk az a véleményünk, eredményesebb, ha a globális és a regionális különbözőségről beszélünk. Minden szociorégió része a globális társadalomnak. A szociorégió mint a világtársadalom mezzo-szintű komponense szimbiózisban él a globálissal.

6. *tézis:* A szociorégió elmélet nem alkalmazható a klasszikus régiófogalomra, hanem jövőbemutatóan a városiasodó világtársadalomban éri majd el kiteljesülését.

Ha a szociorégiót mint cselekvést és nem mint kommunikációt figyeljük meg, akkor térre van szükségünk. A cselekvés és az átélés interakcióspecifikus diádja megkövetel egy kontextuális térbeliséget, amelyet azonban nem szabad összetévesztetni a lefixált földrajzi határral. A megosztás és a megtartás, illetve a közvetítés és elválasztás megélt, „cselekedett” protoszocialitása konkrét cselekményekre utal (pl. szomszédsági segítség, segítség az önségítésre), amiről lehet kommunikálni. A szocioregió nem a hagyományos vidéki, falusi környezetben, hanem egyre inkább a hagyomány nélküli városi környezetben lokalizálódik. A klasszikus régiófogalom vizsgálatánál előtérbe kerülnek nemcsak a térségi, hanem az irracionális, emocionális, nemzeti, történelmi, nosztalgikus és etikai megfontolások (pl. Vysonzil–Stangler 1996). A legkisebb szociorégiók – térség szempontjából figyelve – a jövőben egyre kevésbé a falusi jellegű kistelepülések, hanem egyre inkább a posztmodern mega-metropoliszok városrészei lesznek. A milliányi falvak ténye Indiában, Kínában, Latin-Amerikában és Afrikában ne tévesszen meg minket: a szocialitás jövője – akár tetszik akár nem – a városokban történik. A városi szociorégió nem rendelkezik „hazafias” érzelmekkel,

sem szentimentalitással és csak egy „kommunikatív emlékezettel” szolgál. Ez az emlékezet az egyének közötti eseményekhez tartozik, az emberek közötti különféle kapcsolatok alakítják ki, pontosabban az itt megfigyelt kommunikációk. Itt más, újabb affektusok játszanak szerepet (Ciompi 1997). A városnegyedben valósul meg a lokalitás és a globalitás szintézise a posztglobális társadalomban. A megosztás szolidaritása és a közvetítés racionalitása az a két összetevő, amelyek ezeket az új kommunikatív affektusokat (feelings) a cselekvésre buzdítják.

A családi és szomszédsági kötődéseket átszövi a városnegyedek kapcsolata, anélkül, hogy azokat megsemmisítené, ellenkezőleg megerősíti és optimálja ezeket. A nem-kormánysszervezetek, a regionális kezdeményezések, a polgáregyesülések stb. már ma előre jelzik azt, ami a jövőbeli regionalizált világban, állam és nemzet nélkül, központ és periféria nélkül lefolyik.

Ennél a tézisznél közel kerülünk a jövő kutatás problémáihoz. Az emberi együttélés az urbánus agglomerációk, a „mega-cities” fejlődésének prizmáján keresztül lesz megfigyelhető. Ennek jeleit különösen a harmadik világban, a volt gyarmatokban, Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában (Kínában) tudjuk a legjobban megfigyelni. Jelenleg azt látjuk, hogy a globalizáció demográfiai következményeképp a slumok, a favellák, a gettók, a külvárosok dominálják a milliós embertömegek együttélését és ez egy új mennyiségi és minőségi periferizálódást képez. A szociorégió csak az autonóm-má váló városrészek, a megosztási szolidaritáson és a közvetítési készségen alapozódó viselkedési és kommunikatív minták elterjedésével tudja a periferizációt elkerülni. Ilyen külvárosi autonómia kísérleteket figyelhetünk meg Latin-Amerika egyes megapoliszáiban és a törökországi „gecekondú”-k önszerveződésében. A városi szociorégiók – amennyiben ezt a kifejezést jobb híján megtartjuk – az „extended neighbourhood” elvén alapuló civiltársadalmi formációk lennének. Autopoieizsziuk alakulóban van, egyelőre még csak az önkormányzat alacsonyabb síkján találhatók, hiszen energetikailag és infrastrukturálisan a nagyváros központi urbanisztikai tervezésére és programozására épülnek. Politikailag még függenek attól, hogy a városközpont mennyi autonómiát enged meg számukra. A lassanként „kormányozhatatlanná” (Conery 1970) feldagadó többmilliós agglomerációk vezető politikusai számára nincs más megoldás, mint a városnegyedek önkormányzati, önellátási tendenciáit elismerni és legalizálni. Az önerőből felépült új városnegyedben új társadalmi közösség alakul ki, amely az első közösségi tapasztalat sikerélményén felbuzdulva most már társadalmi és politikai öntudatát is fejleszti. „A részvételből (participatio) lassan fejlődés és kibontakozás (emancipatio) lesz. Nemcsak a saját ház lesz a fontos, a tető a család feje fölé, hanem az utca is, a vízszolgáltatás, a csatornázás – majd egy későbbi stádiumban a helyi egészségügyi szolgáltatás, az óvoda, az iskola, a kultúrház, a sportközpont stb.” (Bangó 1977: 686). A közösségi fejlesztés (community development) természetesen már a mai civiltársadalom programjában is megjelenik. Az új városnegyedek azonban jelenleg még többségben allopoietikus alakulatok, így nem fejlődhetnek ki ott belső önszabályozó pozitív dinamikák, hanem még a régi periferizálódás ismérveit viselik magukon. A fiatalkorúak bűnözése, a drogkriminalitás, a korrupció és a maffiák (pl. a Cosa Nostra Nápoly külvárosában) jólismert jelenségei mellett Warteimer-Zinne (2000) szerint két újabb veszély is fenyegeti a városrégiókat: a jóléti elproletarizálódás és a mediális infantilizmus. Az első a fogyasztótársadalom globalizálásának követke-

ménye, a másik különösen a televízió programok „kvóta“-versengése folytán terjed. Az idézett szerző könyvének az „elhülyítés stratégiája” provokatív címet adja.

7. tézis: A szociorégió egyidőben szociális és fizikális energiarégió is.

Az energia kifejezést széles szociológiai értelemben alkalmazzuk, hozzáfűzve, hogy a „szociális energia” nem általánosan elfogadott terminus technicus. Különböztünk szociális és fizikális energiák között, amelyhez természetesen az energiaforrások szükségessége, illetve az alternatív energiák felhasználásának problémája is tartozik. A „human energy” közkezdvelt kifejezése a modern kapitalizmusnak – ezen azonban főleg a globalizált gazdaság munkaerejének optimalizálását értik. Szerintünk fontos a regionális kreativitást, feltalálásokat, ötleteket is szociológiailag figyelemmel kísérni. Ha a társadalomtudományoknál az energia kérdését feszegetjük, akkor először a szociálpszichológiára gondolunk. Kommunikáció és cselekvés az egyéneknél individuálisan tekintve is erőt, energiát ad az aktoroknak. A szociológiában magában a „szociális energia” elhanyagolt kutatási program. Szociális energia akkor keletkezik, ha a kommunikációt és a cselekvést összeadjuk. Hozzá kell tenni, hogy természetesen csak sikeres kommunikációnál és sikeres cselekvésnél beszélhetünk pozitív szociális energiáról. Ellenkező esetekben energiavesztéssel, energiapazarlással találjuk szemben magunkat.

A szociális energia problémája sem fizikusoknál, sem a szociológusoknál nem talált jó fogadattásra. Max Weber szkeptikusan nyilatkozott az energetikus szociológiáról: az energetikai fogalmak túl távol vannak a társadalomtudományoktól. A rendtudományokra (logika, matematika) felépülő energetikai tudományok (fizika, kémia) végül a piramis csúcsán a kultúrtudományokra történő kategorizálás a Comte-féle „három stádium” törvény modernebb változatára alapozódik, és mint ilyen nem felel meg a modern tudományfilozófia elképzeléseinek (Weber 1922). Ez a tudományklasszifikáció túlhaladott – állítja Weber. Szerintünk a regionális humán és fizikai energiák tárgyalásánál Farkas János tudásklasszifikációja (reflexív, mitikus, fejlődéses, szerkezeti, szintetikus, gyakorlati és szakértői) sokban segít a problémák feldolgozásában (Farkas 1998). Farkas kijelenti, hogy a tudások osztályozásánál az érzelmeknek is helyet kell adni. Itt találkozunk Ciompi vélekedésével. A fraktális affektuslogika konceptusa (Ciompi 1997) az affektusokat, mint célirányos energetikai állapotokat tekinti evolúciós eredettel. Ezek az állapotok – írja - specifikus viselkedési tendenciákhoz és kogníciókhoz vannak kapcsolva – hálá többek között az emocionális „ragályosság” jelenségének – és különféle szociális síkokon terjednek el (Ciompi 1997: 21). Az emocionális „megfertőzés” az affektuslogika szempontjából azt jelenti, hogy az érzés és a gondolkodás, illetve az emóció és a kogníció, az affektivitás és a logika minden pszichikai teljesítményben elválaszthatatlanul együttthatnak.

Ami a fizikális energiákat illeti, azokat regionálisan kell tekinteni, az államhatároktól függetlenül. Itt jobb lehetőségek vannak arra nézve, hogy a megújítható alternatív energiákat alkalmazzuk és ezáltal a regionális szükségleteket kielégítsük. A régi globális energiaforrások (olaj, atomenergia) vagy kimerülőben vannak, vagy felhasználásuk kockázatos. Ezzel szemben nap, víz, szél és bioenergia a világban regionálisan vannak szétszórva és felhasználva. Példaképp a napenergia felhasználásával foglalkozunk – bár figyelemreméltóak a többi alternatív energiaforrások is, mint a bioenergia, a szél és a föld melegének felhasználása is. A napenergia helyi felhasználásában Európa még csak a sor végén kullog, Japán, Amerika és Kína a vezető államok. Kínában

nemrég fogadta el a kommunista rendszer parlamentje az alternatív energiafelhasználásról szóló törvényt. A klasszikus fosszilis energiaforrásokról az alternatív energiára való áttérés ott még természetesen a jövő feladata (Photon 2005: 12). Japán kutatók futurisztikus elképzelése szerint a „Global Sun Energy Project” a kínai tengerparttól az Uralig, többezer kilométeres övezetben gigantikus fotóvoltaikus telepek láncolatával fogja ellátni az egész ázsiai kontinenst elektromos energiával. Ez azonban, bár az energetikai infrastruktúrát forradalmasítja, csak pótlólagosan nyújtana szolgáltatásokat a regionális napenergia-központoknak (Photon 2000: 25).

Az atomenergia és az alternatív energia vita politikai és társadalmi szempontokból és nem csak gazdasági szempontból elemzendő. Igazat kell adni Szabó Máténak, aki a zöldek álláspontját elfogadja. „A magenergiával mint energiaforrással szemben a természetesen újratermelődő energiaforrások (nap, szél, víz, biogáz) felhasználását szorgalmazzák. Indokaik: ezek nemcsak ökológiailag elviselhetőbbek, hanem lehetővé teszik az alternatív társadalomeszménynek megfelelő decentralizált, önellátó egységek kialakítását is, míg az atomenergia csak centralizált, és az államhatalom által ellenőrzött rendszerben alkalmazható” (Szabó 1989: 79).

A globális és a regionális között – energetikai szempontból is – egyenlőség kell, hogy uralkodjon. Az energetikailag globalizált világ továbbra is (szocio)régiókból áll. Bizonyos tudományos, gazdasági, politikai és energetikai funkcióknál kell a globális megoldás (pl. az úrhajózás, járványleküzdés, békebiztosítás). Minden más problémamegoldásnál azonban (pl. regionális energiagazdaság, nemzeti, kulturális, nyelvi, és szociális problémák) a regionálisnak kell előjogot adni.

8. *tézis*: A szociorégióban a természeti javak fenntarthatósága és a szegénység problematikája új megoldási utakat találhat.

A fenntartó fejlődés (sustainable development) regionalizálása és a szegénység leküzdése természetesen a szociorégió feladataihoz számítanak. Nem arról van szó, hogy mint egy csoda folytán ezeket a problémákat végérvényesen megoldjuk a szociorégióban, hanem arról, hogy legalább is jobban ellenőrizzük. A globális társadalom a távoli világtájakon egyre komplikáltabb elosztási mechanizmusok segítségével, (melyek csak vízcseppek a forró köveken) nem fogja tudni a megszokott fejlesztési segítséget mindig újra és újra reformálni, nehézkes globális intézményekre ezeket a feladatokat átruházni, hanem sokkal eredményesebb lenne például regionális partneri szerződéseket működtetni. Egy interregionális vagy biregionális megoldási út lehetne a partnerség egy bizonyos technikailag, gazdaságilag és tudományosan fejlett szociorégió és egy kevésbé fejlett szociorégió között. Itt arra kellene vigyázni, hogy egy partnerséggel a „gazdag” régió és a „szegény” régió között ne keletkezzék egy függőség is, a paternalizmus vagy egy „patronátus” egy újabb formája. A civiltársadalmi keretekben már léteznek új típusú testvéri, partneri kapcsolatok, és látni lehet azt, hogy ezek jól működnek. Ezt a gondolatot a cunami katasztrófa után a német politikai körök is felvetették az állami szinten: minden segíteni kész gazdag állam válasszon ki egy szegény, katasztrófa sújtotta államot és kössön vele partneri szerződést. A globális fejlesztési segítség (Entwicklungshilfe) – ahol szerintünk a segítség kifejezés egyszerre szükségletet és orientációs igényt is jelez – tehát egy új fogalom után kellene nézni – regionális keretekben tovább futna, feltételezve, hogy minden „gazdag” régió egy „szegény” régiót felkeresse és egy közös tanulási folyamatban a partneri megosztást gyakorolná. Lehetne az Észak/Dél kettősséget kontinentális síkokra felosztva

(Észak-Amerika segíti Dél-Amerikát, Európa Afrikát, az ázsiai nagy és kis tigrisek a dél-ázsiai szegényeket, az olajsejkek a szegény arabokat, stb.) működtetni. Az ilyen értelmű „segítség az önsegítésre” célja az ökoszociális fejlesztés erősítése és a regionális partnerkötelékek hálózatának kiépítése lenne.

A szociorégióhoz a „regiobalizálás” folyamatán keresztül érünk. Ez a kifejezés a közismert „globalizálódás” (Robertson 1995) terminus technicusát helyettesíti be, amennyiben nem a helyit, a lokálist kombinálja a globálissal, hanem a regionálist, és – pedig oly módon hogy a szóösszetételben csak a második helyen utal a globálisra, kiemelve ezzel a regionalitás elsődlegességét. A regiobalizálás megmutatja, hogy egy másik világ, egy másik társadalom is elképzelhető. Ez a folyamat egyre élesebb körvonalakat kap a neoliberális gazdasági globalizálódás túlérésének fázisában, melyet sok megfigyelő „ragadozóállat-kapitalizmusnak” (Raubtierkapitalismus) vagy „sáskakapitalizmusnak” nevez, célozván ezzel a börze és a fináncstőke teljhatalmára, az „ellen-séges bekebelezésre”, a deregulációra, az outsourcingra és hasonló szakkifejezésekre.

Hogy a régiók szociális jellegzetességét kihangsúlyozzuk, a szociorégióról mint a globalizálódás végső termékéről kell beszélni – ugyanis a gazdasági régió, melyről oly sokat beszélnek, csak a piac és a fogyasztás követelményeinek felel meg. A szociorégió – hála központ nélküli megosztási és közvetítési struktúrájának – megtalálja az egyensúlyt a globális és a lokális között.

A kapitalista globális társadalom kényszerszolidaritásra kárhoztatott. Látványos gesztusokkal, mint a tartozások elengedése és a hitelösszegek felemelése azonban nem fog tartósan hozzájárulni a gazdaságilag elmaradt országok felemelkedéséhez. Tovább növekszik a függőség a gazdag államoktól, tovább folytatódik a helyi korrupció a féldiktatórikus államgépezetekben. Tehát sem az államok közötti, sem a nemzetközi szolidaritás nem eredményes. Ennek folytán logikus, hogy a regionalizált civiltársadalom új megoldásokat keres. Ennek jeleit látjuk a davosi, skóciai és a Porto-Allegrei demonstrációknál a Green Peace, az ATTAC, a Határnélküli Orvosok és sok más nem kormánysszervezet aktivitásánál. Az embertelen és igazságtalan gazdasági globalizációt mindenhol a szegényfához kötik. A gazdasági globalizáció igazi alternatívája a szociális és ökológiai regiobalizáció.

9. *tézis:* A globális népszaporulat problémája makroregionális megoldást követel.

A népesedési világkonferenciák nem tudták megállapítani azt a demográfiai optimumot, amelynek alapján globális, racionális népességgpolitikát lehetett volna létrehozni. Vallási felfogások, mentalitások, hagyományok, a nők hátrányos helyzete egyrészt – másrészt egyes világrégiókban az előregedés, elnéptelenedés „menetekel”-je determinálja az egyes államok népesedési politikáját. A laikus felfogás szerint minél nagyobb a jólét egyes államokban, annál jobban rendeződik a születések száma. Tudjuk azonban hogy a növekedő jólétén kívül más regulátorok is működnek (pl. elvándorlás) – a túlfűtött jólét viszont a fejlett országokban az „aggok társadalmához” vezet. A föld túlnépesedése századunk közepe felé meg fog állni, aztán csökkenni fog – de addigra a prognózisok szerint főleg az ázsiai és dél-amerikai térségben már megtörténik a demográfiai robbanás –, melynek következményei egyelőre kiszámíthatatlanok.

A globális népszaporulat problémája világosan kimutatja, hogy ezen a területen nem a globális, hanem a makroregionális (kontinentális) megoldások effektívebbeknek bizonyulnak. A jövőbeni szociorégiónál a megoldási utak tehát regionálisan lesz-

nek kipróbálva. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos, átszármazott, demográfiai mentalitást revidálni kell és a viselkedést a makroregionális perspektívával összhangba kell hozni. A demográfiát ténylegesen, mint demokráciát kell deklinálni. Ez alatt azt értjük, hogy a jó demográfiai politika csak demokratikus körülmények között valósulhat meg. (Gondoljunk Ceaucescu abortusztilalmára és a kínai „egy gyerek családonként” programra.) Ennek akkor van a legtöbb esélye, ha ezt egy rendszerszerű és életvilágszerű gyakorlattal kötjük össze, amelyben az emberközi kommunikatív szolidaritás, a partneri megosztás és közvetítés nem üres szavak, hanem reményt ígérő és esélyt biztosító szociális aktivitásokat generálnak. A reményeket és esélyeket nem tudják az állami és a nemzeti hatóságok garantálni. Ezek tudnak ugyan infrastrukturálisan, együtt az államközi és a nemzetközi globális társadalommal segítséget nyújtani – de az igazi megoldást autopoietikusan a szocioregió adja mint önszerveződés a szabad generatív döntések alapján.

10. tétel: A szocioregió elmélete hozzájárul a nemzetállam poszt-westfáliai felfogása idejétmúlt imázsának dekonstrukálásához.

A nemzetállamok a második világháború után Európában gyökeres strukturális változásokon mentek keresztül. Az egységes nemzet elképzelése sem elméletileg (ideológiailag), sem gyakorlatilag már nem tartható fenn. A világháború utáni menekültek milliói, később a vendégmunkások, jelenleg a harmadik világ menekültjei Európában a bevándorlók multinacionális, multikulturális államait formázták ki. Az európai integráció folyamata kettős elv alapján áll: egyrészt egy nagy, főleg gazdasági egység létrehozása, másrészt a regionális diverzitások fokozottabb elismerése és érvényre juttatása a föderatív és a kisebbségvédelmi programok alapján. A szociális állam (Sozialstaat) csak mint regionális állam (Regionalstaat) képzelhető el.

Új funkciórendszerek (pl. szocioregiók) konstruálhatók, ha új kommunikációs utakat találunk. A világtársadalom számára nincs funkcionális ekvivalencia. A régiók nem oldódnak fel a világtársadalomban, – ellenkezőleg, ezek racionálisan konstruált elemei a világtársadalomnak – mégis a szocioregióknál csak korlátozott racionalitással számíthatunk, mivel ezek egyszerre produktumjai, illetve szintézisei az életvilág alapú civil társadalomnak és a kidifferenciált globális funkciórendszereknek. *Tehát, mint már arra rámutattunk, egyidőben allopoietikus és autopoietikus alakulások.*

A posztulátumunk az, hogy a posztmodern gondolkodás egyidőben posztglobális gondolkodás és a szocioregió egy posztmodern és posztglobális szociális konstrukció kell legyen. Már most megfigyelhetünk jelenségeket, amelyek arra mutatnak rá, hogy egy új kommunikációs forma van kibontakozóban. A világtársadalom nem egységes, nem uniformizált – minden amerikanizálás és „nyugatosodás” ellenére – ezt minden felületes megfigyelő megállapíthatja. Ellentmondó fejlődések születnek meg a globális térségekben (szegénység a harmadik világban – jóléti társadalom az elsőben) és ezek helyi és regionális viszonylatokban is (a nagyvárosok gazdagsága és a külvárosaik szegénysége, slumok, favellák, stb.) megmutatkoznak. A szocioregió mint új kidifferenciált funkciórendszer – kettős bináris kódja alapján megosztani és megtartani, szétválasztani és közbenjárni – új kommunikációs formákat terjeszt el (kommunikációkat ugyanis a megosztásról, megtartásról, közbenjárásról és elválasztásról), amely egy új, pontosabb igazságosságra alapul, amelyet eddig sem a nemzetállami jogrendszer, sem a globális és nemzetközi intézményrendszerek nem tudtak megvalósítani. A program, vagyis a szocioregió cselekvése a partnerség és a szolidaritás által van fémje-

lezve, anélkül, hogy egy ideológia vagy egy üdvtan szolgálatában állna. Feltételezzük, hogy sem a fent említett kettős kódolás, sem a program más funkciórendszerekben nem található.

Helmut Willke gondolata a kontextus irányításról olyan értelemben releváns egy szociorégió elméletehez, hogy ő a társadalom különböző alrendszereit lokális, regionális síkon és a civiltársadalom keretén belül helyezi el. „A decentralis kontextus irányítás (Kontextsteuerung) organizációs formájában a funkcionális differenciálódás dilemmája megoldódik és pedig a részesedés és az önelkötelezettség kombinációjával: Lehetne egy részesedési és önelkötelezettségi rendszerintegráló elvről beszélni” (Willke 1996: 342).

Willke policentrikus társadalom és államelmélete nagyon megközelíti a szociorégió gondolatát. Új állami feladatokról beszél, amelyek szerint a „feladatok megoldásánál, figyelembe véve a polgárokat fenyegető új veszélyeket és kockázatokat, nem direkt módon, központosítva és hierarchikus úton alakul a cselekvés, hanem kontextuálisan (vagyis a regionális környezetalakítással számolva) heterarchikusan és diszkurzíven (Willke 1996: 339). Ezeket az állami feladatokat azonban a szociorégió könnyedén és eredményesebben átveheti, magára vállalhatja.

A nemzetállam nem tudta a társadalmi kirekesztés világméretű jelenségét rendezni. A funkcionálisan differenciált világtársadalom krízise drámai módon nyilatkozik meg a milliányi emberi test kizárásával minden társadalmi kommunikációból. Aki Indiában, Braziliában vagy Afrikában, de akár New York egyes városnegyedeiben is egy bizonyos funkciórendszerből kiesik, annak számára a többi funkciórendszer is nem-sókára elérhetetlen lesz. A szavát nem tudja hallatni.

A „fölsleges testek” produkciója a funkcionális differenciálódás közvetlen következménye. Akinek nincs munkája, annak nincs pénze, nincs igazolványa, nincs esélye arra, hogy gyermekeit jobb iskolába küldje és így tovább: „Amíg az inklúziós mezőben az emberek mint személyek számítanak, addig az exklúziós mezőben majdnem csak a testük számít. Fizikai erőszak, szexualitás és elementáris ösztön-kielégítések szabadulnak fel és közvetlenül relevánsak lesznek (az illetők életvilágára), anélkül, hogy szimbolikus rekurziók által a civilizálódást szolgálnák” (Brunkhorts 1997: 50).

A szociorégió mint kidifferenciált funkciórendszer hivatott arra, hogy a bőséget és a szűkösséget is kanalizálja és a „regionális igazságossággal” harcoljon a globális igazságtalanság ellen.

11. tézis: A szociorégió elmélet posztmaterialista és kommunitarista tendenciákat tartalmaz, anélkül, hogy ezeket idealizálná és mintaként állítaná be. A civil társadalom alapgondolata megtalálható nála.

Inglehart elképzelése a „posztmaterialista” társadalomról, vagyis egy olyan társadalomról, ahol az anyagi értékek már nem az értékélmények előterében vannak, meglehetősen utópisztikusnak tűnik. Inglehart a posztmodernizmus folyamatában a gazdasági rendszer gyengülését látja, és egyidőben az emberek személyes, életvilágszerű opcióját. A modernben a központi érték a gazdasági növekedés volt – a posztmodernben a szubjektív, nem-materiális „jóérzés” kerül előtérbe. „A posztmodernizációban a túlélési stratégiák eltolódását kell látni a gazdasági növekedés maximálásától a megváltozott életstílus segítségével kialakuló létezés és a jóérzés maximálásának irányába” (Inglehart 1998: 155). A posztmodern és posztmateriális társadalom szerinte a demokráciát választja politikai rendszerül, mert a posztmodern

értékek, mint a jóérzet, a bizalom és a tolerancia autoritér rendszerekben nem találhatók. A posztmaterializmus számára a jólét és a stabilitás fontosak, mert ezek szerinte a demokrácia és a pluralizmus előfeltételei. Állításait kritikával kell fogadnunk: a gazdaság és a jólét nem feltétlenül demokráciát jelentenek. Szingapúr nevelési diktatúrája és a kínai tengerparti „gazdasági övezetek” az ellenkezőjét bizonyítják. Az általa feltételezett posztmaterialista társadalom főleg az „első világban” a nyugati, amerikanizált országokban talál otthonra, de csak egy generációváltás után. Az ingleharti elképzelés a demokráciát az önmegvalósítást, a polgári participációt, a demokratikus alapértékek elismerését hangsúlyozza, de nem beszél a harmadik világgal való szolidaritásról. A „Máté-effektus” valósul meg az első világban és Inglehart abban reménykedik, hogy ez a fejlődésben lévő országok számára mintául fog szolgálni.

Ezzel ellenkezőleg a szociorégióban fedezzük fel a szolidaritásos megosztási készséget. Matriális és posztmatriális értékek koegzisztálnak a szociorégióban. Az anyagi értékeket a szűkösség és a fenntarthatóság irányítják és az immateriális értékek a kulturális különbségek folytán terjednek el.

Hipotézisünk szerint a regiobalizáció folyamatának lezárása után a szociorégió alakul majd ki. Ez annyiban posztmodern, amennyiben ez a pluralitást és az individualitást, az ambiguitást és a differenciákat tudatosan ápolja. Annyiban viszont posztmatriális, amennyiben egy gazdasági és politikai határhúzást elvet, egy topográfiai lokalizációnak ellentmond és olyan érték-elképzeléseket és beállítottságokat szorgalmaz, melyeket a regionális tolerancia és a globális elfogadás értelmében főfeladatának nyilvánít ki. A posztglobális világtársadalom a különböző szociorégiók összetétele, amelyek egymással nem hierarchikus viszonyban állnak és egy pozitív vetélkedésben egy másik (jobb) világot céloznak meg. Ez a másik (jobb?) világ természetesen nincs konfliktusok, ambiguitások és ellentmondások nélkül, de áttekinthetősége, az egy időben életvilág és rendszeri szempontú struktúrái lehetővé teszik az esélyeket pontosan azokon a konfliktusokon, problémákon és nehézségeken jobban úrrá lenni, mint az uniformizált központosított globális világban, ahol a „szociálist”, a szocialitást nem lehet pontosan körülírni.

A kommunitarizmus konstruktuma, vagyis a kommunitarista mozgalom célja a helyi közösség, a kis, lokális, szolidáris egység (Etzioni 1995). Ezzel szemben a regiobalizáció a nagyobb, regionális egységekre számít, amelyek bár lokálisan szolidáris partnerségekből állnak, de még mint áttekinthető szisztémikus regionalítások nem csak a partnerségre jellemző megosztó logikát gyakorolják, hanem a közvetítő logikát is, amely a szocioregió alrendszere számára átveszi a nem hierarchikus, nem autoritásos mediációt a központ és a periféria között, ahogy nekünk az önsegítő iniciatívák, a nem kormánysszervezetek hálózatai ezt demonstrálják.

A kommunitarizmus mint „izmus” ideológiagyánús és szigorú, majdhogynem fundamentalista morális álláspontot képvisel. A regiobalizáció (elkerüljük ebben az összehasonlításban a regionalizmus kifejezést) ezzel szemben egy processzfogalom, és ebben az értelemben nem szigorúan normatív. A regiobalizáció eredményeként megalakuló szocioregió egy kognitív, tanulóképes funkciórendszer, normativitása életvilágbeli kontextusban nyilvánul meg. A kommunitarizmus jellemző az amerikanizált világtársadalomra, a tipikusan amerikai értékelképzeléseket írja zászlójára, helyi hagyományokra épülő, de mégis haladó, toleráns közösség. A regiobalizáció egy nem amerikanizált regionalitást képvisel racionális, kognitív szempontjaival. A

kommunitarizmus mint szociális mozgalom egy kis, boldog világot akar elővarázsolni és az idealizált amerikai kisváros imázsát világszerte realizálni. A regiobalizáció mint elméleti elképzelés a rendszerelméletre épülve csak adagoltan beszél emócióról és romantikáról és inkább a racionalitásra teszi a hangsúlyt. Röviden: a kommunitarizmus inkább „csak” egy életvilágszerű konstrukció, ezzel szemben a szociorégió a szociális rendszer és az életvilág szintézise.

A kulturális identitás és egység követelése, ahogyan ezt a kommunitarizmus meghirdeti, még akkor is, ha legitim, néha nacionalista, fundamentalista vagy rasszista jobboldali ideológiák melegágya lehet. A szociorégió, mivel a kulturális diverzitást elfogadja transznacionális és univerzális igényeknek (szolidaritásoknak) is megfelel, és ezáltal az állami nacionalizmussal is meg tud küzdeni. A szociorégió nem ismer rasszista különböztetéseket, mert egy átlátható kommunikatív társadalomban egy faj tagjait nem mint az egységet zavaró egyéneket tekinti, hanem az interregionális másságot-sokaságot megtestesítő személyeket. Tolerancia és elfogadás „regionális érények”, melyek a kölcsönös bizalomból és otthonosságból táplálkoznak.

Az az elv hogy a világot ott kell megváltoztatni, ahol az elérhető saját magában nemcsak egyénileg érvényes (lásd Mounier (2000) perszonalizmusát), hanem a szociorégió esetében is, ahol az elérhetőség még átlátható. A szociorégió világát nem lehet megfigyelni, mérni vagy kutatni anélkül, hogy ezzel azt ne változtatnánk meg. A szociorégiót a legjobban akkor lehet megérteni, amikor és amennyiben azt az ember megváltoztatja. A szociorégió, ahogy definiáltuk, nem egy primer topográfiai, fixált kommunikációs rendszer – ezért alá van vetve állandó változásoknak, vagyis ennek a rendszernek a komponensei megváltoztatásként hatnak a rendszerre magára. Mintegy irritálják a változásra.

Etzioni a civiltársadalom elméletében lándzsát tör a „jó társadalom” mellett, az egyenlőtlenséget kirekesztő közösség és a harmadik út mellett a piac és az állam ellen és a közösség erkölcsi kultúráját hirdeti (Etzioni 2000: 443–449). Varga a civiltársadalmat nem teljesen hasonló perspektívába állítja, mint Etzioni. Az alábbi idézetben az általunk említett racionalitás az „intelligens civil társadalom” formulában érhető tetten, melynek logikus folytatása a „köztudati hálózat”. „A helyi civil társadalom nagyobb részt valóságosan, kisebb részt potenciálisan intelligens civil társadalom, amely létében, cselekvésében önálló, sajátos, részben már autonóm társadalom, amely a család, az állam és a gazdaság között egyrészt közvetít, másrészt integrál, harmadrészt pedig önálló életvilágot teremt, s végül a civil társadalom nem pusztán társadalmi-gazdasági vagy intézményi rendszer, hanem sajátos tudati/köztudati hálózat” (Varga 2005: 12).

12. *tézis:* A hatalom és döntés kérdése a szociorégióban a mezzopolitika fogalmi körében talál megoldásra. A konfliktusok diszkurzív elrendezése (átjelentése) nem jelent konfliktusoktól mentes társadalmat.

A hatalom, az uralom és döntés problémája elméletünkben még pontos kidolgozásra vár. A hatalom osztályozásait (formális, informális, személyes, intézményes, legális, illegális, tiltó, korlátozó stb.) itt most egy más formában tárgyaljuk és megkülönböztetünk makro- mikro- és mezzohatalom között s ennek megfelelően a hatalom gyakorlásánál világpolitikát, helyi politikát és regionális politikát említünk. Ez utóbbinál feltételezzük a hatalomformák újragondolását, és úgy gondoljuk itt is, mint a

többi téziséhez, a posztmodern és posztglobális gondolatmenethez híven, szintéziseket kell keresni.

A posztmodern a meglepetésekből, az ambivalenciából, az ambiguitásból és a „biztos bizonytalanságokból” él. A posztmodern ember mentalitása, és a kommunikáció a posztglobális társadalomban ezt a tényt számításba kell vegye. Sikerül-e ez a mentalitásváltás már a regiobalizálódás folyamatában? A meglepetések elfogadásának készsége ki kell, hogy fejlődjék és tulajdonképpen a mássággal szemben fellépő egyre növekvő tolerancia ennek egy biztos jele. A meglepetések és bizonytalanságok elfogadása megköveteli az állandó újragondolást, az újraszervezést, a változást és a haladást – nem csak évszázadokban és években mérve –, hanem akár hónapokban és hetekben is. Erre már megszületett a kulcsszavunk a „flexibilitás” (Sennett 2000) és ez több mint egyszerű alkalmazkodás, mert az alkalmazkodás egy megszokottságot tételez fel, ellenben a flexibilitás egy szemlélet dolga, a másodfokú megfigyelő tulajdonsága. A folyamatosan fellépő meglepetések (meglepődések) megoldása az lenne, hogy tartsunk készenlétben több opciót. A hatalom és döntés problémáit tekintve a szociorégió több-opciós társadalom lesz (Gross 1994). A jövő számára nem a probléma egyszerű, véglegesnek gondolt megoldása, hanem több megoldás lenne ideális a sokszoros, körkörösön egybezáródó problémákra. Szerencsére ezen a téren már nem vagyunk tehetetlenek és kiszolgáltatva a vak véletlennek. Az elektronikus adatfeldolgozás és a számítógép meg tudnak nekünk mutatni megszámlálhatatlan megoldási variációt. Dönteni azonban még mindig nekünk kell – hacsak a döntést sem bízunk majd intelligens robotokra. A döntés azonban mindig kockázatos marad. A megoldandó problémák – legyenek ezek bár politikai, gazdasági vagy szociális természetűek – körülírhatók, komplexitásukat beláthatóra kell redukálnunk. A globális konfliktusok elrendezését egyetlen nagyhatalom sem tudja biztosítani. A makropolitika, a globális politika inkább a konfliktusok elodázását éri el. A háború megakadályozása hatalmi egyensúly folytán (balance of power) kérdésessé vált. A „pax sovietica” kudarca után nem reménykedhetünk a „pax americana” sikerében. Ilyenfajta globalizált világbeke-fantáziák helyett, melyek a túlhaladottnak gondolt központ–periféria differenciákat a posztmodern világtársadalomba újra beemelik, inkább tervek és projekteket kellene kidolgozni, amelyek szociológiaiilag valószínűbbeknek tűnnek, amellet, hogy átmeneti jellegüket megtartják. Decentralizált és multiopcionális előrejelzések valószínűbbnek és reálisabbnak tűnnek regionális szinten, mint a globális nívón. Először nem konkrét, empirikus „jóslásokról” lenne szó, hanem mindenekelőtt az elvről. A szociorégió-elméletének ez a tudományos követelménye. Példaként és hipotetikusán lehetne azonban egy pár problémát felemlíteni, melyek megoldására a globális társadalom kevesebb, a regionalizált társadalom azonban nagyobb eséllyel rendelkezne. A szociorégió megoldást javasolhatna az etnikai, kulturális, vallásos vagy nyelvi kisebbségek konfliktusainak orvoslására először Európában, aztán világszerte, de a fogyatékosok, homoszexuálisak és egyéb diszkriminált kisebbségek terén is. Végül a globális emberi jogok regionális érvényesítése is megoldást találna, mert párosulhatna – a modern szociáletika követelményeként – az emberi kötelességek megfogalmazásával is.

A hatalom kérdésének vizsgálatánál automatikusan szemben találjuk magunkat az erőszak fogalmával. Az erőszak a társadalmi struktúrákban található a makrótól a mikrostruktúráig, az állami erőszaktól a családi erőszakig. A szociorégió struktúrája sem

teljesen mentes az erőszaktól. Habár az erőszak ritualizálását és konfliktusokra történő átjelentését elképzelhetőnek tartjuk, naiv lenne azt hinni, hogy a szociorégió nem fogja ismerni az erőszakot. Mindenesetre a szociorégió struktúrái a megosztás és a közvetítés alkalmazott elvei alapján úgy alakulnak, valamint a szolidaritás és a partnerség által úgy programozódnak, hogy a nemzeti és globális világtársadalomban fennforgó erőszakformáknak nem nyújtanak táptalajt. A központosított erőszak a központ-periféria feloldása után már nem lehet hatékony. Elképzelhető tehát, hogy a szociorégióban, más talán könnyebben megoldható „erőszakok” alakulnak ki. A terrorizmus jelenlegi tragikus gyakorlata csak mint a „gonoszság perifériája” képzelhető el.

Ha a bizalom és a meghittség a regionalizáció alapelemei, akkor ez azt jelenti, hogy ebben a folyamatban egyre kevesebb ellenőrzésre lesz szükség, kevesebb autoritás, hierarchia, hatalom – vagyis egyre kevesebb központ és ennek megfelelően kevesebb periféria is. A fejlődési folyamat végén tehát kialakul az a szociorégió, amelynek csak igen kevés és nem hierarchikus központja van.

13. tézis: A szociorégióban a bér munka fogalmát az értelemszerű tevékenység, a polgári szolidaritáson alapuló munkamegosztás cseréli fel.

A munka jövőjét a posztglobális tevékenységi társadalomban másképp definiálják és ezt a témát a munka problémáival és krízisével foglalkozó szociológiának analizálni kell – a munka és a tevékenység közötti megkülönböztetés előtérbe kerül. Munka alatt általában bér munkát értünk, egy megfizetett munkálkodást – különösen akkor, ha az ellenfogalommal a munkanélküliséggel foglalkozunk. A tevékenykedés egy sokkal átfogóbb fogalom lenne és inkább kerülne a társadalmi érdeklődés középpontjába. Ennek lehetne következménye az életre vonatkozóan a mentalitásban, a beállítottságban és a társadalmi kommunikációban. Értelmes tevékenység betöltheti az életet és biztosítja a jólétet és a boldogságot. A modern tevékenységek színes variánsai a régi munkafogalom fegyelmező-dirigáló jellegét felválthatják. Az önfegyelmezés növeli az autonómiát és a felelősségérzetet. A rendszerelmélet nyelvén állíthatjuk, hogy a bér munka allopoietikus, kívülről rákényszerített – a saját maga vállalta tevékenység autopoietikus, önkényszerített. Az értelmes tevékenység sokoldalúsága nem marad az egzisztenciát biztosító ökonomiai síkon, hanem átmegy a művészi, fantáziadús, kreatív mezőkre és sikeres önmegvalósításhoz vezet – nagyobb hatással, mint amit a bér munka maga okozna. A bér munka – amennyiben társadalmilag még szükségszerű – át kell hogy vegye az értelmes tevékenykedés minőségét. Ha ez így van, akkor a kulcskvalifikációk a (bér)munkaadónál is egyre fontosabbá válnak. A hivatás és a munka világában végbemenő gyors változások folytán senki sem remélheti, hogy egy megtanult foglalkozás az egész aktív életre elegendő. A mai munkavállalótól már elvárnak különböző képességeket: flexibilitást, csoportmunkát, rendszeri gondolkozást, felelősségtudatot a dolgok, az embertársak és a környezet iránt, minőségi tudatot, tanulási készséget, kommunikációs képességet, konfliktusok és konszenzusok gyakorlatát, önmegbizonyosodást és kreatív potenciált. A munkavállalók – akiket különben a modern cégeknél már munkatársaknak neveznek – nem mindenekelőtt anyagi előnyöket keresnek, hanem érdekes tevékenységeket, önmeghatározásukat a munkahelyen töltik be, kollégáikhoz és feletteseikhez jó kapcsolatokat ápolnak. Bardmann szerint a mai munkavilágban paradigmaváltás történik: „A szervezeti-, illetve vállalkozói kultúra jelzi többek között az előrelépést a munkaparadigmáról a kommunikációparadigmára” (Bardmann 1998: 75).

A szociorégióban a feladat a munka újraszervezése és felosztása, illetve az egészséges egyensúly munka és tevékenység között. Ha a munka új neve itt az értelmes tevékenység, akkor magától értetődő, hogy a régi dichotómiák, munka/tőke, munkahely/lakóhely, város/falu, jelentőségüket elveszítik. Ezek a „természetellenes kettősségek”, amelyek oly sok szenvedést, igazságtalanságot, harcot és forradalmakat okoztak, eltűnnek. Az értelmesen tevékeny ember, aki a saját munkaadója, autonóm választja ki tevékenysége helyét.

A jövő szociorégiója számára figyelemreméltónak találjuk Ulrich Beck gondolatait a „polgármunkáról”. Ezalatt a munkaképes polgárok olyan tevékenységét érti, amely nem a multinacionális konszernnek bér munkájára alapul. Alapgondolat: ne a tőke adja a munkát, hanem a közösség biztosítsa az értelmes tevékenységet (Beck 1997). Itt a munkaadók, az iskolák, a kórházak, a szociális és környezetvédelmi intézmények. A pedagógiai, egészségügyi, szociális, kulturális és ökológiai tevékenységeket a közösség fizeti. Ezen kívül a polgárok öntevékenyen alapítványának további vállalkozásokat, nem a kapitalista, hanem a szociális gazdaság mintája szerint. Nem szabad naívan gondolni, hogy a jelenlegi munka-világ hamarosan megváltozik és a modern kapitalizmus egy csapásra megszűnik. A világot behálózó multik továbbra is bér munkát adnak a dolgozóknak, de a regionális közösségi vállalkozók innovatív tevékenységekkel komoly konkurenciát jelenthetnek számukra.

14. tétel: A szociorégió nem jelent sem szociálarisztotelizmust sem posztmodern gettóképződményt.

Jelenlegi globalizált világunkban a régiók egyre jelentősebbek lesznek. Európában a régiófejlesztés „alulról képződik” civil kezdeményezések, közösségi érdekérvényesítések gyümölcseként. A szociorégió elmélet háttérében a hangoztatott megkülönböztetés globális/lokális helyett globális/regionális úgy tűnhet, hogy fennáll a gyanú a „közepes” felmagasztalására az úgy nevezett „szociálarisztotelizmusra”, vagyis egy ideológiára. A szociálarisztotelizmus (lásd szociáldarvinizmus mint ellentét) az arisztoteleszi etikából kiindulva azt jelenti, hogy a boldogság (eudaimonia) eléréséhez, helyzetétől függően az ember mértékkel, a „közép” értelmében cselekszik. Nem túloz és nem bagatellizál. A szociorégió, mivel a globális és a lokális között (középen) található, egy ilyen arisztotelizmus gyanújába kerülhet. Jóllehet a dialektika mint a megkülönböztetés elméleti feltétele elfogadást nyer és valóban a tétel a globális, az antitétel a lokális, a szintézis pedig a regionális, mégsem lehet szó itt egy olcsó ideologizálásról, vagy a régió romantizálásáról. Az angol szólásmondást „small is beautiful”-t nem lehet azzal kiegészíteni, hogy „big is ugly” és „middle is right”. A „middle” alatt, mint a régió szinonimája alatt, nem kell a közepszerűt negatívan, vagy az „aurea mediocritas”-t pozitív értelemben gondolni. A globális se nem „szép”, se nem „csúnya” – lehet lenyűgöző, lélegzetelállító, elrettentő stb. egyszerre – és a lokális, a helyi se nem bájos, kedves és csodálatos – lehet azonban szimpatikus, megszokott, intim stb. egyszerre. Mindezek a jelzők csak esetleges referenciák, életvilágunk kialakításának keretei, szisztematikus kondicionálások. A szociorégió szintetizálja a lokálist és globálist, közvetíti a kettő között, felemeli a megosztást a lokál-egoista és a globál-altruista nívókról a regionális-szolidáris nívóra. A lokál emocionális elemeit áttekinthető módon racionalizálja és a globális technikai-kommunikatív elérhetőségét ugyancsak áttekinthető-gyakorlati szinten emocionalizálja. A helyitől csak annyi érzést vesz át (lokálpatriotizmus), amennyiben ez az érzelmi egyensúlyhoz elegendő és a

globálistól (világpolgárság) csak annyi racionalitást, amely az értelemmel bíró szolidaritás gyakorlásához szükséges. A racionalitás a kormányzás és irányítás kérdése a szociorégióban. Ha a régió túl terjedelmes, akkor szembesül a kormányozhatatlanság dilemmájával (lásd a „megacities”), ha túl kicsiny, akkor a kormányzás kontraproduktív lehet. A szociorégió embere se nem világpolgár, se nem lokálpatrióta, hanem öntudatos polgár, aki életterében a globális előnyeit a lokális előnyeivel össze tudja egyeztetni és a hátrányait igyekszik egymással kibékíteni.

A szocioregió nem akar egy fajta „posztmodern gettóképződmény” lenni. A modern gettóknak, – legyenek ezek bár az úgy nevezett „sun cities” gazdag idős emberek számára, legyenek slumok az úgynevezett „vulnerable people” számára –, tulajdonképpen egy funkcionálisan differenciált társadalomban nincs helyük, de mégis léteznek. A globális inklúzió és exklúzió itt úgy jelenik meg mint egy visszatérés a központ és periféria dichotómiára alapozott osztálytársadalom maradványaira. A szociorégió elvben nem ismer kizárást. Mindenki, aki a megosztásra és a közvetítésre kész, a szociorégióhoz tartozik. A sérthető és a sértett, perifériális embereket be kell hozni a szociorégióba és nem abból kizárni. A szomszédsági programok nem lehetnek elitér adottságok. A gazdag városnegyedek magánrendőrök általi őrizete nem passzol sem a kommunitarizmus, sem a szociorégió elképzelésébe. A bűnözés-megelőzés és a terrorizmus elleni küzdelem rossz módszert választ, ha kirekesztéssel dolgozik. A szociorégió, mint rendszer, az elmélet szerint partnerségből és intervencióból mint részrendszerekből tevődik össze, amelyek a megosztásnak és a közvetítésnek egy kommunikatív értelmi határt húznak.

15. tézis: A szociorégió a tudástársadalomban a tudományos és a mindennapi praktikus tudást összeegyezteti.

A posztglobális, szocioregionális társadalom mentes a hierarchikus és autoritér globális központoktól. Pontosabban fogalmazva, a szociorégióknak is vannak központjai, ahol a demokrácia szabályai szerint a döntések megszületnek, de ezek egymásra hangolva hatnak és mindig figyelemmel kísérik, hogy ne történhessék egy új periferizálódás. A szociorégió vizsgálja a lehetőségét annak, hogy az egyes aktorok saját érdekük és autonómiájuk megtartásával, a közösség javára irányuló megoldásokat illetően a kölcsönös koordináció előtt nyitva tartsa a kaput. A funkciórendszerek autopoiezisze (köztük a szociorégió) a kétoldali kölcsönös megegyezéseket nem zárja ki (Willke 1992).

A szociorégió magába integrálja természetesen a tudástársadalmat azon különböztetések alapján, mint globális tudás és regionális (lokális?) tudás és egy kritikus szintézist alkot ebből, amely nem mint egység, hanem csak mint indikátor szolgál további megkülönböztetésekre. A tudás és a nem-tudás társadalmi a szociorégióban a posztnormális tudományosság prizmján keresztül vizsgálандó.

A tudástársadalom divatos fogalma a tudományos és globális tudásnak olyan jelentőséget tulajdonít, amely azt a benyomást keltheti, hogy a tudás és a tudomány minden társadalmi problémát meg fog tudni oldani. A ma már könyvtárakat megtöltő publikációk a tudásra alapuló társadalomról kevéssé veszik figyelembe az egyre több tudással járó rizikókat, kockázatokat, az egyre növekvő nem-tudást. Szerintem elérkezett annak az ideje, hogy a tudást relativizáljuk. „Az emberi egzisztencia elsődleges célja nem az, hogy egyre több tudást halmozzunk fel, hanem az, hogy napról napra olyan életformákat fedezzünk fel, amelyek egész természetünket magában foglalják és ab-

ban valódi emberi életvitelt, fenntartás nélküli barátságot és örömet teremtsünk” (Roszak 1989: 91).

A tudás relativizálásával kapcsolatban Faragó tanulmánya – Latour munkái alapján – a relativizmus két formáját különíti el: az abszolút relativizmust és a relatív relativizmust. „Az abszolút relativizmus a kultúrákat úgy vázolja fel, mint amelyek között nincs kapcsolat, nincs hierarchikus viszony. A kultúrák összemérhetetlenek; a természet zárójelbe van téve. A kultúrák pedig egy többé-kevésbé határozott nézőpontból tekintenek a természetre. Latour az elválasztó, analizáló álláspont helyett az összemérhetőség mellett foglal állást” (Faragó 2004: 45). A tudás a szociorégióban a relatív relativizmus elgondolásához áll közelebb. „Az abszolút relativisták minden hierarchiát egyenlővé tettek. A relativista relativisták szerényebb, de empirikusabb módon mutatják meg, hogy milyen eszközök és milyen láncok segítségével jönnek létre az aszimmetriák és az egyenlőségek, a hierarchiák és a különbségek” (Latour 1999: 193).

Farkas rámutat a tudományos kockázatokra és sikertelenségekre különösen a technika területén. Ezt is úgy tekinthetjük, mint a tudomány egy fajta relativizálását. Szerinte már léteznek új tudás és technikasociológiai irányzatok, amelyek „kidolgozták azt a módszert, amelyek lineáris sikertörténetek helyett a technikai haladást saját sikereikkel, elhajlásaikkal, zsákutcaival, teljes alternatív jelenségeikkel rekonstruálták” (Farkas 2002: 78).

Létezik a posztnormális tudomány fogalma, amely úgy működik mint egy problémamegoldó stratégia azokban az esetekben, ahol a döntési kockázat igen magas és a rendszerek bizonytalanok. „A posztnormális tudományokban (modern biológia, géntudományok) a figyelem áttér a nem definiálható bizonytalanságokról a megkapható információk minőségének mezejére” (Farkas 2002: 82). Ma „kemény” döntéseket kell hoznunk „puha” tudományos érvek alapján.

A szociorégió vallja, hogy a tudomány sem irányítható csupán egyetlen központból. Arra törekszik, hogy a tudomány mindenki számára hozzáférhető és nyelve érthető legyen. Mint funkciórendszer a tudomány megőrzi autonómiáját (autopoieziszt). Kognitív racionalitása relatív, mert elismeri a nem-tudományos tudás gyakorlati hasznosságát, részt vesz az ezen való vitákon és nem fél a strukturális változásoktól. Azt is mondhatnánk, hogy a szociorégióban egy új tudásfogalom képződhet, amely a tudást mint társadalmi cselekvőképességet definiálja. Ide tartozik a tudomány mellett a praktikus tudás. „A társadalmi cselekvésre való képességnek a tudományos tudás csak egyik – és nem is biztos, hogy a legfontosabb – formája. Az emberek zömét – politikustól a munkásokig – elsősorban nem tudományosan racionális eszmék, hanem érdekek, értékek, hitek, meggyőződések, erőviszonyok, gyakorlatok és pragmatikus megfontolások mozgatják és készítetik cselekvésre” (Farkas 2002: 4). Farkas elméletével provokálja a tudásszociológiát, elgondolását „ellenelmélet”-nek nevezi – hasonlóan Schelsky (1975) antiszociológiájához. A társadalmi cselekvőképesség természetesen nem zárhatja ki a kommunikációképességet, hiszen a praktikus tudás is csak a cselekvés és a kommunikáció láncolatával jöhet létre. Kritikája a tudástársadalom abszolutista elképzelése ellen irányul. Felteszi a kérdést, és negatívan válaszolja meg. Okoznak-e társadalmi változásokat a tudományok eredményei? Csak ha az össz-társadalmi feltételek kedvezők, akkor érezhetők hatásai. A tudományos tudás nem mindenben tűnik magasabb rendűnek, mint a mindennapi vagy hagyományos tudás. A

társadalmat jelenleg a tőke és a munka inkább irányítja mint a tudomány – kritizálja Farkas a mai divatos tudástársadalom elképzelést.

„Téves az a hagyományos szociológiai gondolat, miszerint a tudomány, – lévén univerzális és absztrakt – felette áll a társadalmi, kulturális meghatározottságoknak.“ (Farkas 2002: 5) A szociorégió nem próbálja meg a teoretikus tudást ideológiával pótolni, mert nincs külön ideológiája.

BEFEJEZÉS

Téziseink megfogalmazásánál abból indultunk ki, hogy a globalizáció egy visszavonhatatlan tény, amely azonban az egyidejű regionalizáció nélkül nem elképzelhető. A globalizált világtársadalom világszerte mint civiltársadalom realizálódik. A globális-lokális megkülönböztetést behelyettesítettük egy szerintünk életközelibb és gyakorlatibb másik megkülönböztetéssel a regionális-globálissal. Ezért a „globalizáció” kifejezés helyett a „reglobalizációt” használjuk. A reglobalizáció előrehaladott állapotában tűnik fel a szociorégió, amelynek nincs kapcsolata a nemzetállami régiófogalommal. A szociorégió többközpontú, de az etika, a jog és a globális energiahasználat kérdéseiben léteznek globális központok – periféria nélkül. Csak az erőszak és a gonoszság sodródik a perifériára. A demokrácia jövője szerintünk a szociorégióban teljesedik be. A globális társadalom információtársadalom volt – a posztglobális és regionális társadalom kommunikációtársadalom lesz.

A szociorégió feltételezett (hipotetikus) előnye a globális és a lokális szintéziséből adódik. Pont ezt a megállapítást nem veszik komolyan a globalizáció ellen tiltakozók, mivel szemük előtt csak a globalizáció negatív mérlege áll. Ugyanígy meg lehet állapítani, hogy az előnyök kiszámíthatók más, régebbi szintézisekből, a központ és periféria különbözőségeiből, amennyiben ezek a még fennálló társadalmi rétegződési állapotokra visszavezethetők. Az előnyök tehát nem szinergetikusan, a pozitív adottságok összegezéséből adódnak, hanem az előnyök és hátrányok kritikus felméréséből a cirkularitás elve alapján. A globális biztosít egy technikai, adminisztratív és bürokratikus infrastruktúrát – a lokális szolgáltatja az emberi, humán tőkét. Differenciaelméletileg az előny a lokális és globális különbözőség egységében rejlik.

A szociorégió előnye konkrétan azt mutatja ki, hogy mi működne – tisztán hipotetikus – egy szociorégióban jobban mint egy nemzetállamban. Csak egy-két szempontot említünk. A szociorégió „olcsóbb” mint az állam, az adminisztratív költségeket jobban lehet csökkenteni, mint a központosított államapparátusban. Lehet számítani az önkéntes, regionális angazsmanokra, főleg a szociális kiadások terén. A szociorégió átláthatóbb, mint a központi állam. Politikai szempontból négy pozitív adottságra lehet számítani. 1) Eredményesség. A jól működő szociorégió több pozitív eredményt tud felmutatni, mint az állam, mert civiltársadalmi jellege nem a makropolitika kényszerzubbonyába zárt. 2) Transzparencia. A bürokráciát általában csökkenteni lehet, mert a felelősséggel bíró önellenőrzés, az elképzelhető demokratikusan rotatív mezzopolitika nem igényel adminisztratív megszorításokat. 3) Közelség. Közérdekű politikai témákat a mindennapi életben jobban fel lehet dolgozni, az érzékenységek jobban kimutathatók. 4) Rugalmasság. A polgároknak több szabad működési terük marad, hogy a határozatoknál együttműködjenek. A pluricentrális „lapos” hierarchiák, melyek min-

den emberi együttéléshez elkerülhetetlenek, jobban és egyenesebben ellenőrizhetők. Lehetne egy regionális nyitottságról beszélni a nemzeti kötelekek nyűgétől megszabadulva. A nemzeti érdekek ugyanis nem hiánytalanul fedik a szociorégió érdekeit. A regionális sokféleség alkalmat ad transzregionális szövetségekre, amiből az érdekeltek csak előnyt nyerhetnek. A helyhez, térséghez és határhoz való laza kötődöttség lehetővé teszi a több régióban való kommunikatív és fizikai részvételt.

A virtuális társadalom a cybervilágban egy elbűvölő gondolat és nem csak a sci-fi elbeszélésekben és filmekben, hanem időközben már a szociológiában is téma. Bühl állítja: „A virtuális társadalom a huszonegyedik század társadalmi típusa lesz” (Bühl: 1997: 13). Ez a prognózis meglehetősen merésznek tűnik, ha belegondolunk, hogy az emberiség 10%-a használja csak az elektronikus hálózatot és ennek a többsége is csak mint alternatívát a „klasszikus” posta helyett, mint e-mailt vagy információforrást. A valóság megkettőzése reális és virtuális realitásként csak az emberiség minimális részének adatott meg. A harmadik világban az emberek „reálisan” nyomorognak!

A szociorégió a funkcionálisan kidifferenciált társadalom egy elképzelhető típusa. „Reális” társadalom, amennyiben az itt vázolt elmélet szerint a nemzetállamok elve szerint megszervezett világtársadalmat felválthatja. Természetesen a szociorégió a számítógépre alapozott információs- és kommunikációs technológiákat használja és a cyberspace-ben talán a megosztás és a közvetítés virtuális terét – a reális tér mellett – is megteremtheti. Párhuzamos régiók születhetnek meg és lehetséges lenne az is, hogy a távolabbi jövőben már nem fogunk tudni a virtualitás és a realitás között éles különbséget tenni. A kérdés az, hogy ez a lehetőség gyümölcsöző lenne-e a protoszocialitás számára? Reális partnerséget és reális közbenjárást (a segítség és a szolidaritás formájában) nem lehet sohasem a virtuálissal behelyettesíteni. A virtuális a reálist csupán átszöheti, kísérheti. A szociorégió elmélet logikája szerint itt újra csak a reális és a virtuális szintéziséről beszélhetünk. A reális-virtuális megkülönböztetés a valóság-struktúrák megkettőzéséhez vezet.

Bühl megkülönböztet a modern társadalom reális tere és a virtuális társadalom virtuális tere között. A reális tér megfelel egy geometriai (euklidesi) és mechanikus (newtoni) térfogalomnak és nála a szociális tér földrajzilag konstruált. A virtuális tér azonban egy relációnális térelképzelés. Itt már a szociális tér emancipálódik a földrajzi feltételektől: Ez a tér „a szocialitás és a kommunikáció hálózata a testi jelenlét hiányában” (Bühl 1997: 85).

A világtársadalomban az önszerveződésre alapuló regionálisan disszipatív struktúrák – vagyis egy nem egyensúlyi állapotban megvalósuló rendezettség – ingerlik a globális harmóniát. „Ha elfogadható ez a megállapítás, akkor nem beszélhetünk a modernségben a globalizáció uralmáról, hanem inkább arról, hogy a világtársadalmon belül jelenik meg és kap értelmet, mint egymást kölcsönösen ingerlő minőség a globalitás és a lokalitás” (Karácsony 2000: 206). A világtársadalom központnélkülisége helyett többközpontúságról kell beszélnünk. A szociorégió fogalma, melynek funkciója a megosztás/közvetítés differenciájában ragadható meg, arra hivatott, hogy felmutasson egy lehetséges fejlődést a fent vázolt elmélet alapján.

IRODALOM

- Bahrenberg, G.–Kuhm, K. (2000): Regionalität – ein Phänomen der Weltgesellschaft. *Informationen zur Raumentwicklung*, 9(10): 623634.
- Bangó J. (1977): Emberhez méltóan lakni. *Vigilia*, 42(10): 634687.
- Bangó J. (1998): *Auf dem Weg zur postglobalen Gesellschaft. Verlorenes Zentrum, abgebaute Peripherie, „erfundene“ Region*. Berlin: Duncker&Humblot.
- Bangó J. (1999): Szociális munka: a perifériáról a régióba. In Bangó J.: *Szociológia a szociális munkában*. Esztergom: VJRKTF.
- Bangó J. (2000): Központ, periféria és régió. (A szociális regionalizálás elméleti vázlata.) *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában*, (22)2: 5070.
- Bangó J. (2003): *Theorie der Sozio-region. Einführung durch Beobachtungen in vier Welten*. Berlin: Logos.
- Bangó J. (2005): Role and Function of Regional Differences in the World Society from the Point of View of Modern Luhmannian Systems Theory (Socio-Region as Proposed Correction). <http://jesz.alk.elte.hu>: 2.
- Bardmann, Th. (1998): *Unterscheide!* Aachen: IBS-Verlag.
- Bauman, Z. (1991): *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Beck, U. (1997): Die Seele der Demokratie. Wie wir Bürgerarbeit statt Arbeitslosigkeit finanzieren können. *Die Zeit*, 27: 7–9.
- Brunkhorts, H. (1997): Abschied von Alteuropa. Die gefährdung der Moderne und Gleichmut des Betrachters – Niklas Luhmann monumentale Studie über die „Gesellschaft der Gesellschaft“. *Die Zeit*, 25: 50–53.
- Bühl, A. (1997): *Die virtuelle Gesellschaft. Ökonomie, Politik und Kultur im Zeichen des Cyberspace*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Ciampi, L. (1997): *Die emotionalen Grundlagen des Denkens. Entwurf einer fraktalen Affektlogik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Connery, S. (1971): Governing the City. *Justice dans le monde*, 12: 18.
- Etzioni, A. (1995): *Die Entdeckung des Gemeinwesens. Ansprüche und Verantwortlichkeiten und das Programm des Kommunitarismus*. Frankfurt/M: Schaeffer-Poeschel.
- Etzioni, A. (2000): Der dritte Weg – Zwischen Markt und Staat: Zur Theorie der Zivilgesellschaft. *Theorie und Praxis der Sozialen Arbeit*, 12: 443449.
- Farágó P. (2004): A relativizmus a tudományos tudás szociológiájában. A Bloor – Latour vita. PhD értekezés, kézirat. Bloomington - Cambridge – Budapest.
- Farkas J. (1998): *Tudás és cselekvés*. Budapest: Műegyetemi Kiadó.
- Farkas J. (2002): Az innovációpolitika társadalmi meghatározottsága. *Szociológiai Szemle*, 2: 7798.
- Foerster, von, H. (1999): *Sicht und Einsichten*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme.
- Fuchs, P. (1992): *Die Erreichbarkeit der Gesellschaft. Zur Konstruktion und Imagination gesellschaftlicher Einheit*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Giddens, A. (1995): *Konsequenzen der Moderne*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Gross, P. (1994): *Die Multioptionsgesellschaft*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Inglehart, R. (1998): *Modernisierung und Postmodernisierung*. Frankfurt/M: Campus.
- Kappéter I. (2003): *Az emberiség képes jóra változtatni a világot*. Budapest: Püski.
- Karácsony A. (2000): *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest: Pallas-Stúdió.
- Karácsony A.– Cs.Kiss L. szerk. (1994): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Budapest: Osiris.
- Krause, D. (1996): *Luhmann–Lexikon*. Stuttgart: Enke.

- Krämer-Badoni, T.–Kuhm, K. (2003): *Die Gesellschaft und ihr Raum. Raum als Gegenstand der Soziologie*. Opladen: Leske+Budrich.
- Kuhm, K. (2001): Regionen als innergesellschaftliche Umwelt globaler Funktionssysteme (Paper presented for the Workshop on “regionalization and Regionalism in World Society”. Kézirat, Institute for Global Society Studies, Bielefeld. November 30-December 2.
- Latour, B. (1999): *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris.
- Luhmann, N. (1986): *Soziologische Aufklärung, Band 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1990): *Soziologische Aufklärung, Band 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1999): *Die Gesellschaft der Gesellschaft. I – II*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Luhmann, N.–Fuchs, P. (1989): *Reden und Schweigen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Lyotard, J.-F. (1979): *Das postmoderne Wissen. Ein Bericht*. Wien: Passagen.
- Mounier, E (2000): *Manifeste au service du personalisme*. Paris: Seuil.
- Münch, R. (1998): *Globale Dynamik, lokale Lebenswelten. Der schwierige Weg in die Weltgesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Photon (2000): Energieversorgung allein mit Sonnenkraft. Visionen. 1: 2134.
- Photon (2005): Entscheidung über Einspeisevergütung für Solarstrom. China. 4: 1214.
- Reimann, H (1992): *Probleme moderner Gesellschaften*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Robertson, R. (1992): *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- Rozsak, Th. (1989): Az objektív tudat mítosza. In Szabó M.: *Politikai ökológia*. Budapest: Centrál Könyvek, 77–94.
- Schelsky, H. (1975): *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Scherf, M. (2002): *Beratung als System. Zur Soziologie der Organisationsberatung*. Wiesbaden: DUV Sozialwissenschaft.
- Sennett, R. (2000): *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*. Berlin: Siedler.
- Stichweh, R (2000): *Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Szabó M. (1989): *Politikai ökológia*. Budapest: Bölcsész Index Centrál Könyvek 2.
- Varga Cs. (2005): Civil társadalom az információk korban. *Évilág*, 4(6): 2–4.
- Vysonzil, E.–Stangler, G. (1996): *Europa und seine Regionen*. Frankfurt/M: Peter Lang.
- Weber, M. (1922): Energetische Kulturtheorien. In Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Welsch, W. (1987): *Unsere postmoderne Moderne*. Berlin: Akademie Verlag.
- Werteimer-Zinne, S. (2000): *Strategie der Verblödung. Infantilisierung in der Fun-Gesellschaft*. München: Beck.
- Willke, H. (1996a): *Ironie des Staates. Grundlinien einer Staatstheorie polyzentrischer Gesellschaften*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Willke, H. (1996b): *Systemtheorie II. Interventionstheorie. Grundzüge einer Theorie der Intervention in komplexe Systeme*. Stuttgart: Lucius&Lucius.
- Willke, H. (2001): *Atopia. Studien zur atopischen Gesellschaft*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

EGY KETTŐS ÉVFORDULÓ KAPCSÁN: A STRUKTURÁLIS KIEGYENSÚLYOZOTTSÁG ELMÉLETÉNEK ÚJRAFELFEDEZÉSE*

SZÁNTÓ Zoltán

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: zoltan.szanto@uni-corvinus.hu

A strukturális kiegyensúlyozottság (*structural balance*) mechanizmusai alapvető személyközi folyamatok. Főleg annak magyarázatára alkalmasak, hogy a társadalmi szereplők kölcsönös érzelmei, attitűdjei és vélekedései milyen módon járulnak hozzá stabil, de nem feltétlenül konfliktusmentes társadalmi konfigurációk (pl. csoportok) kialakulásához.¹ Heider éppen hatvan éve, 1946-ban megjelent tanulmányában fejtette ki először a kognitív–strukturális kiegyensúlyozottság alapelveit. Cartwright és Harary pedig éppen ötven éve, 1956-ban tette közzé értekezését, melyben több szempontból általánosították Heider modelljét, és ezzel lefektették a társadalmi–strukturális kiegyensúlyozottság elméletének alapjait. A huszadik század második fele az elmélet többirányú finomítását és empirikus alkalmazását hozta magával.² Az ezredfordulón pedig – főleg a társadalmi kapcsolatháló elemzéssel és az ágensalapú szimulációval foglalkozó kutatók jóvoltából – sajátos újrafelfedezésének vagyunk tanúi.³ A strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle koncepciójának⁴ központi eleme a *pox*-triád, ahol *p* és *o* társadalmi szereplők, míg *x* egy személytelen entitás (pl. esemény, szituáció, eszme vagy dolog). A triádban $p \rightarrow o$ *p*-től *o* felé irányuló reláció, $p \rightarrow x$ *p*-től *x* felé irányuló reláció, míg $o \rightarrow x$ *o* *x* felé irányuló relációjáról. A Heider által vizsgált relációk egyik generikus típusa az *U* „egység-alkotó” (*unit-formation*) reláció, amely magában foglalja a közelséget (*p* közel van *x*-hez), az okságot (*p* előidézi *x* előfordulását), a tagságot (*p* *x* tagja) és a beletartozást (*p* bele-

* Jelen írás a *Társadalmi kontroll, kollektív cselekvés és társadalmi kapcsolatháló stabilitás* c. OTKA-kutatás (T/16 046381) keretében készült. Itt jegyezzük meg, hogy a *balance* terminust tudatosan kiegyensúlyozottségként, nem pedig egyensúlyként használjuk. Ezzel elkerülhetjük, hogy a kifejezést összekeverjük a közgazdaságtan egyensúly-fogalmával (*equilibrium*). Köszönettel tartozunk Lengyel Györgynek és Orbán Annamáriának, valamint a *Szociológiai Szemle* két bírálójának értékes észrevételeikért.

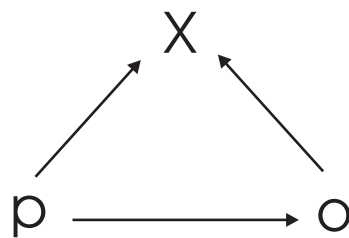
1 Itt jegyezzük meg, hogy jelen áttekintésben nem tekintjük célunknak a koncepció tágabb társadalomelméleti implikációinak bemutatását (pl. lehetséges kapcsolódását a szociális integráció elméletéhez). A kifejtésben a strukturális kiegyensúlyozottság elmélete megszületésének és fejlődésének felvázolására szorítkozunk.

2 Ezeknek a fejleményeknek a részletes áttekintéséhez lásd például: Opp 1984; Doreian et al. 1996.

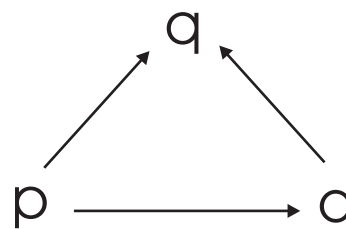
3 A szóban forgó időszakban több értekezés fogalmazza újra és helyezi vizsgálódásának középpontjába a strukturális kiegyensúlyozottság elméletét. Lásd például: Hummon–Doreian 2003; Doreian 2004; Khanafiah–Situngkir 2004; Park 2004.

4 Heider 1946 és 1958; valamint Hummon–Doreian 2003 és Doreian 2004 alapján.

tartozik x -be).⁵ Az 1. ábrán ilyen triádot ábrázoltunk. A Heider által vizsgált relációk másik generikus típusa a rokonszeny–ellenszeny, szeretet–gyűlölet vagy támogatás–nem támogatás formájában megjelenő L (ill. $-L$) jelzett (*signed*) érzelmi kapcsolat. Megállapodás szerint P -vel jelöljük a pozitív, N -nel a negatív kapcsolatokat. Egy jelzett triádban tehát a reláció lehet pozitív (P), negatív (N) vagy hiányzó ill. semleges (se negatív, se pozitív) (0). Ha a hiányzó kapcsolatokat figyelmen kívül hagyjuk, és a korábbi pox -triád x személytelen elemét egy harmadik személlyel (q) helyettesítjük, akkor jutunk a poq -triádhoz (2. ábra). A pPo jelölés például p és o közti pozitív, míg a pNo a p és o közti negatív érzelmi kötődést fejezi ki. Az $o \rightarrow q$ pedig továbbra is p észlelése o q felé irányuló érzelmi kapcsolatáról.⁶

1. ábra Egyszerű „egység-alkotó” triád

2. ábra Egyszerű érzelmi-kapcsolat triád

Az 1. táblázat a nyolc lehetséges jelzett triádokat mutatja (a hiányzó relációkat továbbra is figyelmen kívül hagyva). A pox és a poq triádok logikai szerkezete megegyezik. Vegyük azt a példát, ahol p és o két ismerős, x pedig a környezetvédelem. Az $o \rightarrow x$ egység-alkotó reláció, amikor p tudomást szerez arról, hogy o -hoz közel áll a környezetvédelem, mondjuk tagja egy környezetvédelmi civilszervezetnek (oUx). A $p \rightarrow x$ reláció p lehetséges attitűdjét jelöli a környezetvédelem ügye tekintetében: szimpatizál vele, nem szimpatizál vele. A $p \rightarrow o$ reláció pedig p o felé irányuló érzelmi kapcsolatát mutatja (rokonszenves, ellenszenves). Példánkban maradván, ha p szimpatizál a környezetvédelem ügyével, és tudomására jut, hogy o aktív környezetvédő, akkor vélhetően rokonszenves lesz számára. Ez lehetséges példája a PPP -típusú kiegyensúlyozott és stabil helyzetnek. Ha viszont p nem szimpatizál a környezetvédelem ügyével, valamint úgy tudja, hogy o aktív környezetvédő, és ugyanakkor o rokonszenves neki, akkor ez az PNP -típusú kiegyensúlyozatlan és instabil helyzet példája lehet. Az L , $-L$, U , $-U$ relációk tetszőleges hármas kombinációi adják a Heider által definiált triádokat, ahol L és U egyaránt P , míg $-L$ és $-U$ egyaránt N . Ezeket a kombinációkat két alaptípusba sorolhatjuk: kiegyensúlyozott–stabil és kiegyensúlyozatlan–instabil.

5 A teljesség kedvéért: U negációja ($-U$) értelemszerűen „nincs közel”, „nem idézi elő”, „nem tagja” és „nem tartozik bele” jelentéssel bírhat.

6 Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert sokszor maguk a strukturális kiegyensúlyozottság elméletének képviselői is Heider–interpretációjuk során egyszerűen o és q kapcsolataként értelmezték $o \rightarrow q$ -t, holott Heider eredetileg egyértelműen p percepciójáról beszélt. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért nevezik néha Heider eredeti koncepcióját a *kognitív* kiegyensúlyozottság elméletének.

1. táblázat A nyolc lehetséges triád-konfiguráció

Kiegyensúlyozott–stabil			Kiegyensúlyozatlan–instabil		
$p \rightarrow o$	$p \rightarrow x$	$o \rightarrow x$	$p \rightarrow o$	$p \rightarrow x$	$o \rightarrow x$
$p \rightarrow o$	$p \rightarrow q$	$o \rightarrow q$	$p \rightarrow o$	$p \rightarrow q$	$o \rightarrow q$
P	P	P	P	P	N
P	N	N	P	N	P
N	P	N	N	P	P
N	N	P	N	N	N

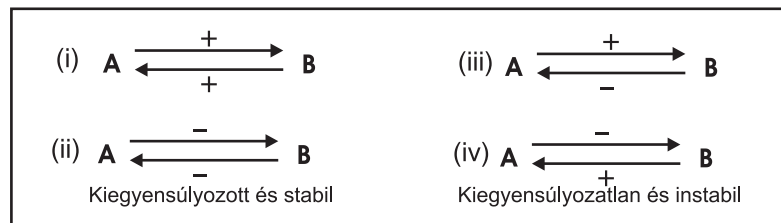
Heider elmélete szerint a szereplők egység-alkotó és érzelmi kapcsolataik alapján mentális képzeteket alakítanak ki a maguk számára. Azok a triádok lesznek kiegyensúlyozottak és stabilak, amelyekben a negatív kapcsolatok száma páros, és azok lesznek kiegyensúlyozatlanok és instabilak, amelyekben a negatív kapcsolatok száma páratlan. A különböző kiegyensúlyozatlan triád-konfigurációk a szereplőkben lelki feszültséget keltenek, ami pszichológiai diszkomfort-érzethez vezet. A szereplők ezt a feszültséget úgy próbálják *csökkenteni*, hogy kiegyensúlyozott helyzetekre törekszenek. Vegyük például azt az esetet, hogy p nem szimpatizál a környezetvédelem ügyével (pNx), rájön hogy o aktív környezetvédő (oUx), és rokonszenvezik o -val (pPo). Ez az állapot a fentiek értelmében várhatóan nem marad fenn sokáig. Heider szerint egy ilyen szituációban p -nek elvileg három lehetősége van feszültségredukció által a kiegyensúlyozottság elérésére: (i) „Meggyőzheti magát”, hogy o mégsem aktív környezetvédő ($o-Ux$).⁷ (ii) Gondolkodhat úgy, hogy a környezetvédelem ügye iránti antipátiája erősebb, mint egy környezetvédő iránti rokonszenve, így o idővel ellenszenvenné válik számára (pNo). (iii) Végül mondhatja, hogy o iránti rokonszenve olyan erős, hogy ez megváltoztatja a környezetvédelem ügye iránti antipátiáját (pPx). A három lehetőség bármelyike kiegyensúlyozott helyzetet eredményez, habár az egyes konfigurációk különbözőek: az első PNN , a második NNP , míg a harmadik PPP -típusba sorolható. A valóságos helyzetek persze jóval összetettebbek a leegyszerűsítő modell-helyzeteknél: ha például p többféle triádnak tagja egyszerre, akkor könnyen elképzelhető, hogy az egyik triádban a kiegyensúlyozottság elérését célzó törekvései kiegyensúlyozatlanságot eredményeznek egy másik triád-kapcsolatában.⁸ Mindazonáltal az elmélet szerint *a feszültség-redukció mechanizmusai folyamatosan működnek az összes triádban*, s mindezek arra ösztönzik a szereplőket, hogy kiegyensúlyozott hármas kapcsolatokat keressenek.⁹

7 Nyilvánvalóan az ilyen típusú „önbecsapás” lesz a legkevésbé valószínű opció.

8 Tovább bonyolítja a helyzetet, ha a hiányzó ill. semleges kapcsolatokat is számításba vesszük. A legfontosabb tartalmi megszorításnak pedig a kapcsolatok uniplexitása (egyrétegűsége) tekinthető. Természetesen a koncepció további fontos továbbfejlesztési iránya lehet a kapcsolatok multiplexitásának (többretegűségének) számításba vétele (amire jelen kifejtés keretei között szintén nem térünk ki részletesen), de ami vélhetően mind mikro-, mind pedig makroszinten megnövelheti a kiegyensúlyozottság küszöbértékeit.

9 Heider tézisei mindenekelőtt ezen a ponton találkoznak a kognitívdiszsonancia redukció klasszikus kérdésfeltevésével (Festinger 1957).

A kiegyensúlyozottság fogalmát később a kétszereplős kapcsolatokra is kiterjesztették. Taylor (1967) szerint a rokonszeny–ellenszeny irányított kapcsolatként konceptualizálható, s az *A* és *B* szereplő alkotta diádban ennek alapján négy lehetséges állapotot tudunk megkülönböztetni: (i) kölcsönös rokonszeny, (ii) kölcsönös ellenszeny, (iii) *A*-nak rokonszenves *B*, *B*-nek ellenszenves *A*, valamint (iv) *A*-nak ellenszenves *B*, *B*-nek rokonszenves *A*. Az első két állapot kiegyensúlyozott és stabil, míg a második kettő kiegyensúlyozatlan és instabil. A 3. ábrán ezeket a diádokat ábrázoltuk.

3. ábra A négy lehetséges kétszereplős irányított gráf

A kiegyensúlyozatlan diádok feszültséget keltenek az érintettekben, a feszültségredukció pedig várhatóan kiegyensúlyozott diádot eredményez. Másképpen: nagyobb az esélye annak, hogy a kiegyensúlyozatlan diádok idővel – kölcsönös rokonszeny vagy kölcsönös ellenszeny formájában – kiegyensúlyozódnak, mint annak, hogy hosszú távon fennmaradjanak.¹⁰

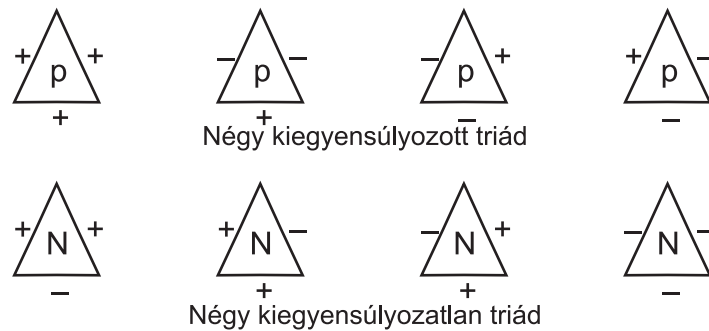
A kognitív–strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle elméletét Cartwright és Harary (1956) több szempontból is általánosította, majd Newcomb (1961) kiterjesztette a társadalmi csoportok vizsgálatára. Cartwright és Harary általánosítása¹¹ mind technikai-módszertani, mind tartalmi szempontból jelentős előrelépést jelentett az elmélet fejlődésében: mindenekelőtt nekik köszönhető, hogy a kognitív kiegyensúlyozottság (szociál)pszichológiai koncepciójából a strukturális (vagy társadalmi) kiegyensúlyozottság szociológiai szemléletmódja kialakulhatott. Az elmélet általánosítása három irányban történt meg: (i) Az empirikus alkalmazás középpontjába a mentális–érzelmi folyamatok helyett a csoportdinamika és a megfigyelhető társadalmi kapcsolatháló került. (ii) Az egység-alkotó és érzelmi kapcsolatokat összeolvasztották, és kizárólag jelzett (pozitív vagy negatív) kapcsolatokat vettek figyelembe. (iii) Túlléptek a triadikus kapcsolatokon, és több mint három szereplőből álló gráfkoröket¹²

10 Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a strukturális kiegyensúlyozottság modelljei a rokonszeny–ellenszeny relációkat sokszor nem-irányított és jelzett gráfként ábrázolják. A fenti érv alapján ez már nem is tűnik túlzott leegyszerűsítésnek. Megjegyezzük továbbá, hogy a kiegyensúlyozottság fogalma nem jelent sem kívánatosságot, sem pedig optimális helyzetet (pl. a kölcsönös ellenszeny estén ez eléggé nyilvánvaló). Pusztán arra utal, hogy a kiegyensúlyozott helyzetek stabilak, fennállásukra hosszabb távon számíthatunk, megváltozásukra csak külső beavatkozás esetén van esély.

11 Cartwright–Harary (1956); valamint Hummon–Doreian (2003) és Doreian (2004) alapján.

12 Gráfkor: egy gráfon belül háromnál több szereplőből álló kapcsolatör, melynek kezdő- és végpontja ugyanaz.

is vizsgáltak. Egy triád jelzetét (+, –) a benne előforduló pozitív vagy negatív előjelek „szorzataként” határozták meg, alkalmazva a hagyományos aritmetikai szabályokat.¹³ A 3. ábra mutatja a nyolc lehetséges esetet, melyből az első négy kiegyensúlyozott (+ jelzetű), míg a második négy kiegyensúlyozatlan (– jelzetű).¹⁴ A szóban forgó egyszerű algoritmust kiterjesztették tetszőleges számú szereplőből álló gráfkorre is: egy gráfkör jelzete szintén a benne előforduló előjelek szorzataként kalkulálható. Másféleképpen: egy páratlan számú negatív előjelű relációt tartalmazó gráfkör mindig kiegyensúlyozatlan. A hangsúly tehát a triádokról áthelyeződött a jelzett relációkból álló kiterjedtebb kapcsolathálókra (gráfokra): egy tetszőleges jelzett gráf kiegyensúlyozott, ha valamennyi gráfköre kiegyensúlyozott. Míg Heider számára a kiegyensúlyozottság irányába történő változást előidéző mechanizmusok a szereplők elméjében működnek, addig Cartwright és Harary szerint a strukturális kiegyensúlyozottság csoportszinten zajló folyamatok együttes eredménye.

4. ábra Kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozatlan háromszereplős gráfok

Cartwright és Harary a gráfelméletet használták fel Heider kiegyensúlyozottságra vonatkozó tételeinek formalizálására. Javaslatot tettek az elmélet középpontjában álló társadalomszerkezeti elrendeződések különböző típusú gráfokkal történő ábrázolására. A társadalmi struktúra gráfokkal történő kifejtésének megjelenése jelentősen hozzájárult a strukturális kiegyensúlyozottság, majd később a társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertanának fejlődéséhez. Cartwright és Harary bizonyította, hogy a *pox* jelzett triád ábrázolása tökéletesen megfelel annak, ahogyan a gráfkörben használják az előjeleket a jelzett kapcsolatok leírására. A gráfkör fogalmát pedig kiterjesztették bármilyen jelzett társadalmi kapcsolatháló leírására. Így tehát a strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle koncepcióját sikerült formálisan definiálni bármilyen típusú ro-

13 Vagyis: pozitív szorozva pozitívval, ill. negatív szorozva negatívval az pozitív, míg az ellentétes előjelek szorzata negatív.

14 A nyolc lehetséges triád-konfigurációt későbbi munkájában Heider (1958) a barát–ellenség fogalompár terminusaiban konceptualizálta, ami széles körben ismertté vált. A négy kiegyensúlyozott állapot: a barátom barátja a barátom, a barátom ellensége az ellenségem, az ellenségem barátja az ellenségem, az ellenségem ellensége a barátom. A négy kiegyensúlyozatlan állapot: a barátom barátja az ellenségem, a barátom ellensége a barátom, az ellenségem barátja a barátom, az ellenségem ellensége az ellenségem.

konszenz–ellenszenz alapú strukturális elrendeződésre, amely társadalmi szereplők különböző csoportjaiban kialakulhat. Az efféle formalizálás egyik fontos eredménye az un. első struktúra–tétel (*first structure theorem*): egy jelzett relációkból álló kapcsolatháló (ill. gráf) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozott, ha valamennyi gráfköre kiegyensúlyozott, továbbá, ha egy jelzett relációkból álló kapcsolatháló (gráf) kiegyensúlyozott, akkor a kapcsolatháló szereplői (a gráf pontjai) két részhalmazra bonthatók úgy, hogy az azonos részhalmazok tagjai között csak pozitív, míg a különböző részhalmazok tagjai között csak negatív kapcsolatok vannak.¹⁵ A kiegyensúlyozottság irányába való mozgás az első struktúra tétel terminusaiban tehát azt jelenti, hogy a kiegyensúlyozatlan gráfkörök száma folyamatosan csökken és a csoport idővel két kölcsönösen „ellenséges” alcsoportra bomlik.

A kiegyensúlyozottság irányába történő mozgás értelmezése megköveteli a kiegyensúlyozatlanság mértékének megállapítását. A korai munkák többnyire a gráfkörök jelzetét, pontosabban a kiegyensúlyozatlan gráfkörök arányát használták a kiegyensúlyozatlanság mérésére. Ez a módszer azonban a különböző hosszúságú gráfkörök miatt nagyon komplikáltnak és terméketlennek bizonyult: a gráfkörök hosszúságának megfelelő súlyozás ugyanis túl bonyolult és szinte áttekinthetetlen eljárások alkalmazását követelte meg.¹⁶ A későbbi javaslatok szerint (Dorein–Mrvar 1996) a kiegyensúlyozatlanság egyszerűbb és használhatóbb indexét alkotja az a szám, amely azt mutatja, hogy *minimum* hány reláció előjelét kell megváltoztatni, vagy hogy *minimum* hány relációt kell megszüntetni egy tetszőleges kapcsolathálóban (gráfban) ahhoz, hogy kiegyensúlyozott állapotot kapjunk.¹⁷

Az első struktúratétel szerint a társadalmi csoportok idővel polarizálódnak: két kölcsönösen ellenséges alcsoportra bomlanak. Davis (1967) viszont egy olyan modellt dolgozott ki, amely alapján a csoportok kettőnél több kölcsönösen ellenséges alcsoportra bomlása magyarázható meg. Ezt az előrejelzést (hipotézist) szintén sok megfigyelés támasztja alá. Davis modellje azon alapul, hogy ő – ellentétben Cartwright és Harary korábbi koncepciójával – a három negatív relációból álló triádot is kiegyensúlyozottnak tekintette. Definíciója szerint egy triád (vagy gráfkör) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozatlan, ha pontosan egy negatív kapcsolatot tartalmaz, minden más esetben kiegyensúlyozott.¹⁸ Továbbá: egy kapcsolatháló (gráf) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozott, ha minden gráfköre kiegyensúlyozott, ebben az új értelemben. Davis mindezek alapján bizonyította a második struktúratételt (*second structure theorem*): egy kapcsolatháló (gráf) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozott, ha pontjait kettő vagy több plusz-halmazba tudjuk besorolni úgy, hogy a részhalmazok pontjai között csak pozitív, és a különböző részhalmazok pontjai között csak negatív kapcsolatok vannak. Könnyű belátni, hogy ez a tétel nem más, mint az első struktúratétel általánosítása: egy

15 A részhalmazokat „plusz-halmazoknak” (plus-sets) nevezték.

16 Ezt talán mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy csak 1995-ben sikerült tetszőleges jelzett gráfra az ilyen típusú kiegyensúlyozottság-index általános matematikai alakját véglegesen kidolgozni. Lásd: Hummon–Fararo 1995.

17 A kétféle – relációjelzet-megváltoztató ill. relációmegszüntető – módszer azonosságának bizonyításához lásd: Harary et al. 1965.

18 A 3. ábrán szereplő nyolc alapesetből Davis definíciója szerint tehát öt kiegyensúlyozott, és három kiegyensúlyozatlan.

kapcsolatháló (gráf) k -kiegyensúlyozott, ha a második struktúratétel szerint pontjait k számú plusz-halmazba tudjuk besorolni.¹⁹

A strukturális kiegyensúlyozottság alaphipotézise (*fundamental structural balance hypothesis*) szerint a társadalmi szereplőkből álló jelzett kapcsolathálók idővel a kiegyensúlyozottság irányában változnak. Ezt a hipotézist longitudinális adatok birtokában tudjuk empirikusan ellenőrizni. A kevés ilyen jellegű adatbázis egyikét Sampson (1968) állította elő: egy kolostorban vizsgálta a rokonszenv–ellenszenv kapcsolatok időbeli alakulását a szerzetesnövendékek között. Doreian és Mrvar (1996) ezeket az adatokat használta fel annak bemutatására, hogy a kiegyensúlyozatlanság relációkon alapuló indexének értéke – három időpontot összehasonlítva – csökken. Egy másik híres adatbázis tizenöt különböző időpont összehasonlítását teszi lehetővé (Nordlie 1958). Doreian és kutatótársai (1996) ezeket az adatokat használták fel a kiegyensúlyozatlanság időbeli alakulásának vizsgálatára: szintén azt találták, hogy a strukturális kiegyensúlyozatlanság folyamatosan csökkent. Doreian és Krackhardt később (2001) tüzetesebben is megvizsgálta ugyanezt az adatbázist. Külön-külön elemezték a nyolc különböző triád–konfiguráció időbeli alakulását, és újfogalmazták az alaphipotézist, két részhipotézisre bontva azt: (1) a kiegyensúlyozott triádok száma folyamatosan emelkedik, (2) a kiegyensúlyozatlan triádok száma folyamatosan csökken. A részletesebb vizsgálat eredményei már vegyesek voltak: bizonyos típusú kiegyensúlyozott triádok (*PPP* és *PNN*) gyakorisága nőtt, míg más típusú kiegyensúlyozott triádoké (*NPN* és *NNP*) csökkent. Bizonyos típusú kiegyensúlyozatlan triádok (*PPN* és *PNP*) gyakorisága csökkent, míg más típusú kiegyensúlyozatlan triádoké (*NPP* és *PPP*) nőtt. Ezek az eredmények részben megerősítik, részben cáfolják az első illetve a második részhipotézist. Mindezek alapján megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy az alaphipotézisnek csak korlátozott hasznossága van a strukturális kiegyensúlyozottság dinamikájának megértésében. Másképpen: ezek a társadalmi kiegyensúlyozó mechanizmusok összetettebbek annál, mint amilyenek azt a hipotézis sugallja. Az eredmények egyúttal sejtetik azt is, hogy nem elég pusztán a csoportszinten zajló folyamatokat számításba venni. Ahogy Hummon és Doreain (2003) tanulmányának címe jelzi: itt az idő, hogy a Heider-féle kognitív – másképpen: az egyes társadalmi cselekvők elméjén belül működő – mechanizmusokat ismét komolyan számításba vegyük.

Hummon és Doreian (2003) új alapokon álló elméleti keretet dolgozott ki ágensalapú szimulációs modell formájában a strukturális egyensúly dinamikájának alaposabb megértése céljából.²⁰ A modell kétféle kiegyensúlyozó mechanizmust foglal magában. Az első az egyes szereplők szintjén, míg a második csoportszinten működik. Minden egyes szereplő tiszta (Heider-féle) kognitívkiegyensúlyozottság-kereső: olyan döntéseket hoznak, amelyek csökkentik a strukturális kiegyensúlyozatlanság mértékéről kialakított képzei intenzitását. Az egyes szereplők képzei különbözőek lehetnek, és döntéseiket azon információk alapján hozzák, amelyek a döntések idején rendelkezésükre állnak. Ezeket az információkat továbbítják a csoport számára, ahol a második (Cartwright–Harary-féle) strukturáliskiegyensúlyozó-mechanizmus működik. Az egyes mechanizmusok kölcsönösen informálják egymást. Amikor az egyik szereplő

19 Ha $k=2$, akkor kapjuk meg az első struktúratételt.

20 Az ágensalapú szimulációról a magyar nyelvű szakirodalomban lásd: Kovács–Takács 2003.

valamilyen kapcsolat–megváltoztató döntést hoz, ez az információ a csoportszinten zajló folyamatok szereplői számára információs inputként szolgál. A szimulációs modellben három független változót definiáltak: (1) a negatív kapcsolatok valószínűségként operacionalizált „veszekedősség” kezdeti mértékét, (2) a szereplők számát a csoportban, valamint (3) a kommunikációs módot, ahogyan a szereplők informálják a csoporttagokat a változásokról. A kommunikációs mód többféle lehet: (i) egyszerű diadikus, amikor csak az a szereplő értesül a változásról, akihez fűződik a megváltoztatott kapcsolat, (ii) barátokra kiterjedő, amikor a változásról azok értesülnek, akik pozitív kapcsolatban állnak a kapcsolatváltoztatóval, (iii) ismerősökre kiterjedő, amikor a változásról azok értesülnek, akikkel a változtató valamilyen (pozitív vagy negatív) kapcsolatban áll, (iv) „közvetítés-jellegű”, amikor a csoport valamennyi tagja értesül a változásról. A szimuláció eredményváltozói: (1) a kiegyensúlyozottság eléréséhez szükséges kapcsolat–megváltoztató döntések száma, (2) a csoportszintű strukturális kiegyensúlyozatlanság mértéke, (3) azon szereplők száma, akik kognitív kiegyensúlyozottságot értek el kapcsolathálóikról kialakított képzei terén, valamint (4) a plusz-halmazok átlagos száma a végső csoportelrendeződésben. A veszekedősség kezdeti mértéke és a kommunikáció módja bizonyult fontosnak a kiegyensúlyozottság–dinamika megértése szempontjából. Ez a dinamika alapvetően különbözik az eltérő méretű csoportokban. Gyenge összefüggést sikerült kimutatni a plusz-halmazok száma és a kiegyensúlyozottság típusai között. A szimulációk során egyes csoportok viszonylag gyorsan, mások lassabban (vagy egyáltalán nem) értek kiegyensúlyozott állapotba. Sok különböző csoportelrendeződés jött létre. Néhány csoport úgy került egyensúlyi helyzetbe, hogy bár a kiegyensúlyozatlanság csoportszintű mértéke nullától különbözik, mégis minden egyes csoporttag kiegyensúlyozott kognitív képzetet alakított ki a kapcsolathálóról.

Hummon és Doreian a szimulációt elsősorban arra használták, hogy szempontokat kínáljanak ahhoz, hogyan kell adatokat gyűjteni a kiegyensúlyozottság-elmélet hipotéziseinek empirikus tesztelése során. Szimulációs eredményeik azt sugallják, hogy a korábbi empirikus vizsgálatok többnyire nem terjedtek ki kellően hosszú időtávra. Továbbá arra hívják fel a figyelmet, hogy aprólékosabb, bonyolultabb, több elemzési szintre kiterjedő adatgyűjtésre van szükség. Következtetésük szerint a strukturális kiegyensúlyozottság alaphipotézise erős leegyszerűsítés, a kiegyensúlyozottság-dinamika részleteit nem veszi kellő mértékben figyelembe: ha tapasztalunk valamilyen mozgást a csoport szintjén a kiegyensúlyozottság irányában, az különböző szinten működő és egymást gyakran kioltó mechanizmusok együttes működésének összerezdménye, nem pedig valamilyen egynemű csoportfolyamat közvetlen következménye.

Khanafiah és Situngkir (2004) szintén szimulációs modellekkel vizsgálta a strukturális kiegyensúlyozottság hipotéziseinek megalapozottságát sokszereplős gráfokban. Felfogásukban a *társadalmi* kiegyensúlyozottság elmélete szintén két- és háromszereplős érzelmi relációk kiegyensúlyozatlanságának ill. kiegyensúlyozottságának koncepciójára épül. Új módszert dolgoztak ki a sokszereplős érzelmi kapcsolathálók kiegyensúlyozottságának mérésére. A globális kiegyensúlyozottság indexét a vizsgált kapcsolathálóbeli kiegyensúlyozott triádok számának és az összes lehetséges triád-konfiguráció számának a hányadosaként határozták meg. A lokális kiegyensúlyozottság indexét a vizsgált kapcsolathálóbeli kiegyensúlyozott triádok számának és az összes létező triád számának hányadosaként határozták meg. Azt vizsgálták, ho-

gyan hat az érzelmi relációk megváltozása (mutációja) a kapcsolatháló kiegyensúlyozottságára. Kétféle szimulációs modellt dolgoztak ki. Az elsőben a globális, a másodikban a lokális kiegyensúlyozottsági indexet használták a mutáció hatásának mérésére. A szimulációs eredmények egyértelműen azt mutatták, hogy a két modellben eltérő a kiegyensúlyozottság elérésének ideje. Az első modell olyan kiscsoportok kiegyensúlyozottságát szimulálja, amelyben a szereplők ismerik egymást, míg a második inkább olyan nagyobb csoportok változását mutatja be, ahol az egyes szereplők a többiek interakcióit használják saját kiegyensúlyozottságuk növelésére.

A kognitív és strukturális (társadalmi) kiegyensúlyozottság koncepciója az elmúlt hat évtizedben elméleti, módszertani és tartalmi szempontból egyaránt sokat fejlődött. A kezdeti egyszerű szociálpszichológiai modellből az idők folyamán egyre bonyolultabb és formalizáltabb társadalomtudományi elméletek, valamint termékeny alkalmazások születtek. A gráfelmélet, a társadalmi kapcsolatháló-elemzés és az ágensalapú szimuláció egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a szóban forgó elméletet napjainkban egyre általánosabb értelemben használhatjuk különböző társadalomtudományi kutatásokban. Találkozhatunk vele például a társadalmi csere (Alessio 1990) vagy a kulturális háború (Macy et al. é.n.) magyarázata során, de létezik alkalmazása az antropológiában (Freeman et al. 1987). Saját kutatásaink során pedig a stabil kooperáció kialakulásához nélkülözhetetlen bizalom kialakulásának magyarázatában támaszkodunk a strukturális kiegyensúlyozottság mechanizmusaira (Szántó 2005).

IRODALOM

- Alessio, J.C. (1990): A Synthesis and Formalization of Heiderian Balance and Social Exchange. *Social Forces*, 68: 12671286.
- Cartwright, D.C.–Harary, F. (1956): Structural Balance: A Generalization of Heider's Theory. *Psychological Review*, 63: 277292.
- Davis, J.A. (1967): Clustering and Structural Balance in Graphs. *Human Relations*, 20: 181187.
- Doreian, P. (2004): Evolution of Human Signed Networks. *Metodološki Zvezki*, 1: 277293.
- Doreian, P.–Krackhard, D. (2001): Pre-transitive Balance Mechanisms for Signed Networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 25: 4367.
- Doreian, P.–Mrvar, A. (1996): A Partitioning Approach to Structural Balance. *Social Networks*, 18: 149168.
- Doreian, P.–Kapuscinski, R.–Krackhardt, D.–Szcypula, J. (1996): A Brief History of Balance through Time. *Journal of Mathematical Sociology*, 21:113131.
- Festinger, L. (1957): *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, IL: Row, Petersen & Co.
- Freeman, L.C.–Romney, A.K.–Freeman, S.C. (1987): Cognitive Structures and Information Accuracy. *American Anthropologist*, 89: 4367.
- Harary, F.–Norman, R.Z.–Cartwright, D.C. (1965): *Structural Models: An Introduction to the Theory of Directed Graphs*. New York: Wiley.
- Heider, F. (1946): Attitudes and Cognitive Organization. *Journal of Psychology*, 45: 107112.
- Heider, F. (1958): *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.
- Hummon, N.P.–Fararo, T.J. (1995): Assessing Hierarchy and Balance in Dynamic Networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 21: 145159.
- Hummon, N.P.–Doreian, P. (2003): Some Dynamics of Social Balance Processes: Bringing Heider back into Balance Theory. *Social Networks*, 25: 1749.

- Khanafiah, D.–Situngkir, H. (2004): Social Balance Theory. Revisiting Heider's Balance Theory for Many Agents. <http://www.cogprints.org>
- Kovács B.–Takács K. (2003): Szimuláció a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 13(3): 27–49.
- Macy, M.W.–Kitts, J.A.–Flache, A. (é.n.): Culture Wars and Dynamic Networks: A Hopfield Model of Emergent Structure. <http://www.cs.montana.edu>
- Newcomb, T.M. (1961): *The Acquaintance Process*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Nordlie, P.H. (1958): *A Longitudinal Study of Interpersonal Attraction in a Natural Setting*. Ph.D. Thesis, University of Michigan.
- Opp, K. (1984): Balance Theory: Progress and Stagnation of a Social Psychological Theory. *Philosophy of Social Science*, 14: 2749.
- Park, H.S. (2004): Multi-Agent Models of Generative Structural Balance Processes. <http://www.casos.cs.cmu.edu>
- Sampson, S.F. (1968): *A Novitiate in a Period of Change: An Experimental and Case Study of Social Relationships*. Ph.D. Thesis, Cornell University.
- Szántó Z. (2005): Strukturális kiegyensúlyozottság és bizalom koevolúciója ismétlődő kooperációs helyzetekben. Modellek és hipotézisek. Előadás, Magyar Szabó konferencia.
- Taylor, H.F. (1967): Balance and Change in the Two Person Group. *Sociometry*, 30: 262–279.

KÖNYVEK

NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI VISZONYOK AZ ÁTALAKULÓ ROMÁN TÁRSADALOMBAN

RÉVAY Edit

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológiai Intézet
H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1.; e-mail: revay.edit@btk.ppke.hu

Tomka Miklós: *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában.* Budapest – Piliscsaba: Pázmány Társadalomtudomány 1., 2005.

Tomka Miklós hiányt pótló könyve 2005 végén látott napvilágot. Kötetében a szerző nem kevesebbre vállalkozik, mint, hogy a romániai vallási adatok „mögé tekint”, és arra keresi a választ, hogy mi a vallásosság és az egyházak jelentősége a kommunizmus utáni, az Európai Unióhoz csatlakozás előtt álló Romániában. Elemzése, kérdésfelvetése középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen szerepe van a hitnek, a vallásgyakorlatnak, az egyházaknak a román társadalom átalakulásában, s hogy ez a szerep egyforma-e az ország különböző területein, a különböző felekezetek hívei körében, a román és a magyar etnikumban. A könyv címében szereplő „A legvallásosabb ország?” kérdés sejteni enged, hogy a vallásra, vallásgyakorlásra vonatkozó romániai adatok, noha arra engednének következtetni, hogy Románia a legvallásosabb ország a Kelet-Közép-Európai régióban, nem szabad e megállapítást elhamarkodottan, pusztán a számokra támaszkodva feltétel nélkül elfogadni.

A könyv egyik vitathatatlan erénye, hogy Románia társadalmi átalakulásának és vallási helyzetének kérdéseit nem elszigetelten, hanem többféle értelmezési keretben vizsgálja. E keretek hol túllépnek az ország határain, és a szerző, a román vallási helyzetet más, volt szocialista országok, illetve más európai országok adataival egybevetve, nemzetközi összehasonlításban tárgyalja. Máskor pedig, megmaradva Románia határain belül, de akkor is több szempontot szem előtt tartva értelmezi az adatokat. A szerző, amint maga is ígéri az Elöljáróban címet viselő fejezetben: „az adatokat komparatív módon értelmezi: Szatmár és Máramaros megyék viszonyait, illetve a Szatmári Egyházmegyét egész Erdélyhez; Erdélyt az ország egészéhez; Romániát a környező országokhoz s Európához hasonlítja; illetve megfordítva, európai összehasonlításból közelítve jut el Románia, majd Erdély, majd az észak-erdélyi régió vizsgálatához”. Teszi ezt több kutatás adatainak folyamatos és következetes összehasonlításával, illetve ott, ahol ez lehetséges ezen adatok egymást kiegészítve kerülnek kritikus értelmezésre. A romániai adatok helyes értelmezéséhez különösen is fontos és szükséges a történeti háttér megrajzolása - kellő mélységben kitérve a nemzetiségi és vallási-felekezeti vi-

szonyok alakulásának sajátosságaira. A kötetben két nagyobb fejezetet is szentel a szerző a társadalomtörténeti és egyháztörténeti háttér szabatos felvázolásának. Mindkét fejezet kényes témákat ölel fel, hiszen a társadalomtörténeti fejezetet sötétre színezi, hogy miként alakult Romániában a kisebbségek, és ezen belül a legnagyobb és nemzeti identitását tekintve is legerősebb kisebbség, az erdélyi magyarság helyzete, történelmének, szerepének sajátos román értelmezése, vagy mi történt a németajkú kisebbséggel. Az egyháztörténeti fejezetben pedig, az egyházak helyzetének történeti alakulását felidézve jutunk ugyancsak feszültséggel terhes kérdések boncolásához, hogy mást ne említsünk példaként, a görög katolikus egyház egyik pillanatról a másikra történt betiltása, amivel, például Máramaros és Szatmár esetében egy többségi egyházat olvasztottak az ortodox egyházba. E politikai érdekek mentén bekövetkezett egyháztörténeti változás elemzésével a szerző egyben felhívja az ortodoxia sajátos román útjára is az olvasó figyelmét. A kötet egyház- és társadalomtörténeti fejezeteinek komoly erőssége, hogy amint a kiragadott példákban is sejtethető a történeti fejezetek sem kerülnek meg a kényes, esetleg indulatokat kavarázó témákat, de a szerző végig következetesen ügyel arra, hogy nagyon kiegyensúlyozott, tárgyilagos maradjon, mindközben a felekezeti és nemzetiségi adatok olyan kontextusba helyeződnek, amelyben árnyaltabbá válnak, több szinten is értelmet kapnak. Ebben a keretben már jobban értelmezhetővé válik, hogy miért más az ortodoxia, a katolikus és a protestáns vallásnak a személyes életre gyakorolt hatása, hol és hogyan mutatkoznak meg ennek különbségei, miért érzékelték kevésbé az ortodoxia szemben a többi felekezethez tartozókkal, a vallás háttérbe szorítását, és hogyan függ össze a nemzeti identitás ápolása és a felekezeti hovatartozás.

Éppen a szerző azon szándéka, hogy lehetőleg minden felekezet sajátosságairól releváns megállapításokat, tényeket közöljön, okoz némi nehézséget, és vet fel módszertani kérdéseket a protestánsokkal kapcsolatban. Igaz ugyan, hogy a legtöbb összehasonlítás félezernyi protestáns adataira támaszkodik, de van olyan eset is, ahol a protestánsok aránya elenyésző, mindössze 47 fő, ahol problematikus a megoszlás százalékos megjelenítése. Ennek a módszertani problémának azonban teljesen korrekt kezelése, hogy a szerző többször is felhívja a figyelmet arra, hogy a protestánsok egyes esetekben igen kis arányban képviseltettek, és ezért nem tanácsos a rendelkezésre álló adatokból általában a romániai protestánsokra vonatkozó következtetéseket levonni.

Összességében a kötet, amellet, hogy hiánypótló mű, hogy bátran, és kellő tárgyilagossággal nyúl a sokak által inkább nagyon óvatosan, vagy éppen indulatosan kezelt, Románia történelmi, egyháztörténeti kérdéseire, más erényekkel is büszkélkedhet. A kötet tartalmi felépítése is átgondolt, ábrái rendkívül jól szemléltetnek, kiemelik a lényegyet, ötletesek, és segítik a megértést. Hatalmas empirikus adathalmazra támaszkodó mű, de mégsem nehezedik az olvasóra, mert stílusa olvasmányos, közérthető. Jó koncepciónak bizonyult, hogy Románia történelmi háttérével indít, majd társadalmi jellemzőinek nemzetközi összehasonlítása, a hagyományos és a modernkori vallásosság, a keleti és a nyugati kereszténység különbözőségeinek tárgyalása után közelít Erdély, majd – tovább szűkítve a megfigyelés tárgyát – Szatmár és Máramaros helyi társadalmának társadalmi, vallási, felekezeti múltjában gyökerező sajátosságaihoz, és kitörési kísérleteinek jelentős állomásához, a katolikus egyházmegyei zsinathoz. Amikor a szerző a zsinat szerepének, feladatainak tárgyalásáról áttér a zsinat korlátainak

számbavételére, és a kilátásokról valamint a jövő kérdéseiről szól, írásából – ha nagyon visszafogottan is, de – kicseng az erdélyi magyarság, a fiatalság, és az erdélyi katolikus egyház jövőjéért, aggódás hangja. Ez azonban cseppet sem kérdőjelezi meg a kötet tárgyilagosságát, és szakmai értékeit, inkább talán még hitelesebbé teszi a mű egészen végighúzódo tárgyilagosságra törekvést.

A KOLONIZÁCIÓ HAJSZÁLEREI

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624, Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, Michel: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France 1975-76*. London: Penguin, 2003.

Arra a szociológiai kérdésre, hogy a társadalom milyen módon képes az emberek együttélésének biztosítására, Foucault pályája során hosszú ideig főként a modern társadalomban kidolgozott kontrolláló gyakorlatok negatív következményeinek számbavételével és elemzésével adta meg a maga válaszát. Két és fél évtizeden át, a témára vissza-visszatérve elemezte az elmebetegek esetében használt osztályozó, tiltó, kizáró és kiillesztő technikákat, s az ilyen módszereket alkalmazó intézményeket. Az 1970-es években a büntető hatalom, a börtön témáját is bevonta kutatásai körébe. Igazolta, hogy az intézmények gyakorta dekoratív homlokzata mögött roppant elnyomó masinériák működnek. A hatalmi viszonyok a szavak és dolgok báránybőrébe bújva jelennek meg; a szavak monologizáló alkalmazása emberi viszonyokat elidegenítő rendet visz a dolgok halmazába.

E vizsgálatok különösen azok érdeklődését keltették fel, akik a szociológia fő feladatát a modern társadalom válságjelenségeinek diagnosztizálásában látták. Sokáig a válság tematikájához kapcsolódtak a Collège de France-ban tartott előadások is (kezdve az 1971-es „a tudás akarása”-tól, a „büntető teóriák és intézmények”, „a megtorló társadalom”, „a pszichiátriai hatalom”, s „az abnormális” tárgykörben meghirdetett előadássorozatokon át a „védeni kell a társadalmat” témájú tantermi előadássorozatig, melyre 1976 tavaszán került sor). Minthogy a *Védeni kell a társadalmat* problémafelvetéseiről, a *fajról* (ref.: a kifejezés hibás, hiszen fajtáról s nem fajról, nem speciesről van szó) és a *kolonizációról* Foucault nem jelentetett meg könyvet, a részletgazdag előadások, forrásértéküket tekintve, a megjelent művekkel egyenrangúnak tekinthetők. Nem tartható ezért véletlennek, hogy a Foucault-i életmű nagyarányú posztumusz bővülése éppen ezzel a rassz és gyarmatosítás kérdésére koncentráló, *a politikai gondolkodás háborús modelljét* megfogalmazó anyagnak az összegyűjtésével és kiadásával kezdődött.

A Foucault nagy témáihoz képest kevésbé kidolgozott és a kritikusok által is kevésbé kommentált szöveg teljes közreadására sokáig kellett várni. A fegyelmező hatalom individuumokat létrehozó „mikrofizikáját” elemző, 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetés*ben Foucault kezdi tekintetbe venni a hatalom pozitív, alkotó vonásait. Ezt az erőfeszítést tükrözi a *Védeni kell a társadalmat* tizenegy részből álló előadássorozata. 1977-ben napvilágot látott Foucault *Tudás/hatalom* című gyűjteményes kötete, melyben az előadássorozat első két előadása is megjelent. A két előadásban Foucault nem kevesebbet ígér, mint a hatalmat a szuverenitás és engedelmesség fényében vizsgáló

jogi modell meghaladását. Sőt, kinyilvánítja az egyaránt gazdaságközpontú liberális és marxista hatalomelméleteken való túllépési szándékát. Ugyanitt részletezi saját hatalomkutatása módszertani szempontjait, melyek a következők:

- a hatalmat nem a központban, hanem a peremvidéken, a „*hajszálerekben*” törekszik megérteni,
- a hatalom eredményeképpen létrejövő *egyének testére*, vágyaira, gondolataira, energiáira koncentrál,
- a hatalmat nem olyasminek tekinti, amit valaki birtokol és rendelkezik vele, hanem mozgásban lévő, áramló, *hálózatszerű szerveződésnek*,
- úgy tartja az elsődleges folyamat a társadalom legalacsonyabb szintjein végbememő testünkön át mozgó, áramló hatalmi eljárások, technikák, mechanizmusok létrejötté; ezek válhatnak aztán gazdaságilag és politikailag kiaknázhatóvá, ezért a hatalmat *lentől felfelé* elemzi,
- a hatalmat *tudást szervező*, működésbe hozó és cirkuláltató – megfigyelő, nyilvántartó, vizsgáló és igazoló – *mechanizmusnak* véli, melyhez gyakorta ideológiák társulnak; az ideológiák azonban nem tartoznak a hatalmi hálózat alapjaihoz.

A két publikált előadás széleskörű érdeklődést keltett abban a társadalmi igazságtalanságokra érzékeny „kulturális” értelmiségben, melynek az *író* a legjellegzetesebb képviselője. (Ez az értelmiségi réteg, Foucault szerint, a XX. században, különösen az 1960-as évektől fogva, erősen visszaszorult s helyét az a szakértelmiség foglalta el, amely Charles Darwinban pillantotta meg önnön szellemi őst.) Foucault 1977 után már nem jelentetett meg több könyvet a hatalom tárgykörében. A halálát megelőző évben, 1983-ban, a szexualitás történetén dolgozva – amikor még az AIDS semmiféle jele nem mutatkozott nála – azt írta néhány barátjának, hogy nem akar posztumusz kiadást. Halála után azonban nem kerültek elő asztalfiókban porosodó művek. A hozzá érzelmileg és intellektuálisan közelálló tisztelők két pártra szakadtak. Azt senki sem vitatta, hogy Foucault váratlanul félbeszakadt kutatási terve folytatásra, kiaknázásra vár, de ennek mikéntjéről megoszlottak a nézetek. Az egyik tábor szerint csak azt szabad kiadni, amihez a szerző hozzájárult. A másik, idővel erőre kapó álláspont szerint a testamentumnak tekintett levél s a Foucault-val készült utolsó – szkepszisre ösztönző – interjú voltaképpen olyan *paradox intenció*, mely nemcsak megengedi, de szinte feladattá teszi a publikációnak nem tekinthető, magnetofonszalagra rögzített előadások átírását és közreadását. Foucault ebben az interjúban beszél arról, hogy éppen a *Védeni kell a társadalmat* előadásokban, tehát egy olvasóközönség számára akkor nem hozzáférhető szövegben, kezdett új *stílusban* foglalkozni a szubjektum történetének problematikájával. A Foucault-i életmű lezártsága mellett érvelők, Heideggerre utalva, a szerző halálát egyúttal az életmű *végére-elérkeztségének* tekintették; míg az archivált szakmai hagyaték kiadásáért kardoskodók, Nietzsche hivatkozva, a határ és a határsértés összetartozásából indultak ki. Az utóbbi csoport szerint a kiadási tilalom, ha valamire, akkor a magánélet titkait őrző levelezésre vonatkozhat. Foucault egyébként, amint ezt a már csak halála után három nappal megjelenő interjúban elmondta, inkább Nietzsche követője, mint Heideggeré. Noha Heidegger meghatározó ifjúkori olvasmányélménye volt, Nietzsche később felülmúlta ezt a hatást.

Az egyetemi előadásokban Foucault többnyire ama kutatások tervezési és megvalósítási folyamatának követésére invitálja a hallgatóságot, melyek eredményei előbb-utóbb könyvekben is realizálódtak. Így az előadások kiadásának kérdése

Foucault életében fel sem merült. A gondolatok nyelvi megformálása, az utalások, az ismétlődések szerkesztési elve, a kulcsfogalmak szövegbe ágyazódása egészen más egy hallgatói nyilvánosságnak szentelt előadássorozat közegében, mint valamely könyv olvasókat feltételező szöveg-kompozíciójában. Mások az előzetes tudás, a visszatérések és utalások támpontjai, a hátterek különbözősége is a mondanivaló más-féle rendszerezésére készíti a szerzőt. Az előadások egykori hallgatóival szemben a mai olvasónak megvan az az előnye, hogy ismerhet az előadásokban elhangzott kérdésekkel foglalkozó, ám csak a későbbi években megjelent műveket. Mindez új mozzanatokra irányíthatja a mai olvasó figyelmét, ami a korábbi tudás kiigazítására, felülvizsgálatára és mélyítésére sarkallhat. Másfelől, a történeti és szociokulturális kontextus megváltozása miatt, az olvasó számára nehézséget jelenthet azoknak a különös tapasztalatoknak, értelmezési módoknak a rekonstrukciója, melyek az előadások időszakában magától értetődőek voltak.

A csak a jelenlévők körének szánt, nem közreadási szándékkal készült szövegek kiadását ellenzőknek tagadhatatlanul igazuk volt abban, hogy a szerző jóváhagyásának hiánya miatt alig van létjogosultsága a kritikának. El lehet ugyan mondani, hogy Foucault-nak egyetlen szava sincs arról a Raymond Aronról, aki vele egyidőben kapott katedrát a Collège de France-ban, s aki 1976-ban publikálta Karl von Clausewitzről, a porosz hadügyi reform egyik kidolgozójáról szóló könyvét. Aron egyetértett Clausewitzzel abban, hogy a modern társadalomban az értelem elsőbbséget élvez az erőszak dinamikájával szemben. Foucault ugyanebben az évben tartott egyetemi előadásában nem az erőszak és az értelem kapcsolatára, hanem az erőszak új, nem büntető, hanem felügyelő és normalizáló technikáira helyezte a hangsúlyt. Az 1976. évi Foucault-előadások fő mondanivalója a következő: Clausewitz tézise, mely szerint a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel, megfordítva érvényes: *a politika a háború folytatása, más eszközökkel*. Azok a gyakorlatok, melyek a korábbi időkben csak a háborúkban nyilvánultak meg, a modern korban a politika világában is kifejezésre jutnak. Foucault az előadásokban nemcsak Aron nevét nem említi, de azét a Hannah Arendtet sem, aki mindezt már jóval korábban, az 1950-es években leírta. Igaz, Foucault egy sokkal régebbi szerzőben, Henri de Boulainvilliersben találta meg a hatalom háború-elméletének gyökereit. Ezeknek az észrevételeknek, a nem autorizált kiadás miatt, nincs kritikai súlya. (Más kérdés, hogy Foucault a Tudás/hatalom c. autorizált könyvben sem említi Aront és Arendtet.) Ugyanígy jogosulatlan bíráló éllel nyilatkozni a *Védni kell a társadalmat* kötetnek arról a hiányérzetet keltő sajátosságáról, hogy kimaradt belőle a gyarmati létet az „őshonosok” szemszögéből vizsgáló Ázsia-tanulmányok gondolatköre és a feminista szempont. Továbbá a fogalom meghatározása nélkül beszél bioszociológiai folyamatokról, s nem foglalkozik a versenyre épülő modern gazdaság háborús, haditermeléssel összefüggő funkciójával.

A kiadás körüli hezitálás jó pár évig eltartott. Az 1997-es francia nyelvű kiadás hozta meg az áttörést. Ekkor, a növekvő érdeklődés hatására más előadások publikálása is megindult. Így váltak Foucault munkái maguk is annak a Foucault-i tételnek a megerősítőivé, hogy a gondolati természetű – a kimondhatóság számára teret nyitó és egyúttal ezt a teret korlátozó – diskurzus elválaszthatatlan az anyagi feltételektől. Foucault előadásainak sorsa szinte igazolta az előadások egyik üzenetét, azt, hogy az emberi vágyak és a technológiai felfedezések kölcsönösen feltételezik egymást. E ta-

nítást fejlesztette tovább az emberi és a technikai tényezőket egyenrangú hálózatformáló erőknek tekintő Bruno Latour.

A *Védeni kell a társadalmat* előadássorozatban Foucault a hatalomról, s az ahhoz tapadó tudásformákról szóló régi – főként Nicollò Machiavelli *A Fejedelem* című és Thomas Hobbes *Leviatán* művével reprezentált – filozófiai-jogi diskurzussal szakító *történeti-politikai diskurzus* elemzését ígéri. Véleménye szerint a hatalmat jogi formában működtető, jogi rendszerként felépülő nyugat-európai monarchiák olyannyira rányomták bélyegüket a köz- a politikai gondolkodásra egyaránt, hogy a király lefejezése ezen a téren még mindig nem történt meg. Más szóval a hatalomról való elmélkedés évszázadokkal elmarad attól a diszkurzív társadalmi valóságtól, mely egyrészt az angol I. Jakab, másrészt a francia XVI. Lajos lefejezésével már rég végrehajtotta a maga királygyilkosságát.

Az előadások az egyedi testeket normalizáló, megzabolázó *fegyelmező hatalom* vizsgálatával kezdődnek és a népesség életét igazgató technológia, a *biohatalom* leírásával zárulnak. Gondolatmenetük a következőképpen foglalható össze: Az ipari kapitalizmus létrejöttének előfeltételét jelentő új történeti-politikai diskurzus és hatalom nem írható le a szuverenitás dinasztikus fogalmával. A történelem funkciója a modern korban már nem a királyi hatalom legitimálása és az utódlás biztosítása, hanem az idővel mind inkább a rassz terminusaival leírt *nemzet* hatalmának védelme és kiterjesztése. Míg régebben a nemzet a szuverén uralkodó földrajzi határokkal kijelölt nemzetét jelentette, addig a modern nemzet nem korlátozódik az állam területére. Ugyanaz a nemzet egyfelől több országban is élhet, másfelől egy országon belül is különféle nemzetek létezhetnek. Az új gyakorlat és tudásforma gyökeresen megváltoztatta a háború szerepét. Korábban az emberek a szuverén uralkodó égisze alatt vonultak háborúba. A modern korban a magát szuperfajnak, az ellenfeleit emberi faj-alattinak, faji szempontból degeneráltnak tekintő nemzet harcol a faj tisztaságáért és más „emberfajok” feletti uralmának meghosszabbításáért. A dinasztikus szuverenitást a nemzetre és a rasszra történő hivatkozás váltotta fel. E nemzeti/faji szuverenitás mentalitását égetik be – s ruházzák fel ezáltal a *természetiség* érzésével – a modern hatalom technikái az emberek testébe és lelkébe. Ezért a fajelmélet, amely áthatotta a korai szocialista mozgalmat, s melynek a fasiszmus az egyik legjellegzetesebb megjelenési formája, mindannyiunk fejében ott él. A XX. század genocídiumai, az etnikai tisztogatások, a más fajként kezelt osztályellenségek likvidálása, a Holokauszt és a Gulág a faji diskurzusban, az intézményesült rasszizmusban nyertek igazolást. A fegyelmező és biohatalom mechanizmusai a XX. században korábban soha nem látott – *külső* és *belső* ellenség ellen vívott – véres háborúkat és népiirtásokat eredményeztek.

A munkásságának jelenre vonatkozását mindig szem előtt tartó Foucault előadásainak aktualitást adtak a francia gyarmatokról bevándoroltak korabeli „zavargásai”, s Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin sztálinista munkatáborok hálózatáról szóló irodalmi-történelmi leírásának, a *Gulág-szigetcsoporthoz* 1973-es párizsi kiadása, mely évekig foglalkoztatta a francia közvéleményt. Foucault kiállt a betelepült lakosság polgárjogi mozgalmá mellett s támogatta a kelet-európai disszidenseket.

A rasszizmus gyökerét Foucault a gyarmatosításban kereste. Véleménye szerint a rasszista elmélet igazolta más népek kiirtását és más kultúrák elpusztítását. A gyarmatokon élő fehér ember rasszizmusa tehát nem az európai fajelmélet változata, hanem annak forrása. A gyarmatokon alkalmazott eszközök bumeráangként ütöttek vissza a

nyugati országokra s vetették meg a belső kolonizálás alapjait. A szociáldarwizmusnak és a degeneráció-elméletnek a civilizálhatatlan barbárokat a civilizálható vadakkal szembeállító gyarmati mentalitás a melegágya. A kolonizáció háborús modellje, az idegen „faj” kipusztításának törekvése a saját nép regenerálási lehetőségeinek erőteljes keresésével párosult. Ez az erőfeszítés vezetett el a *népesség* szaporulatát, születési és halálozási arányát, egészségét és élettartalmát rendszabályozó biopolitikához, melynek részletes tárgyalása további három tanév előadásaiban kerül majd terítékre. A *Védeni kell a társadalmat* előadássorozatban Foucault a hatalom produktív, lehetőségeket teremtő vonásainak tanulmányozását tűzte ki célul. XVII. és XVIII. századi szerzők szövegeinek módszeres elemzésével, kreatív értelmezésével, kérdései egyre pontosabb megfogalmazásával próbált rátalálni a produktív hatalom trójai falovára. Amint ez későbbi munkáiból kiderül, a hatalom háborús modellje csak közvetítő koncepció volt a hatalom *kormányz*ásként való felfogása felé vezető úton.

A *Védeni kell a társadalmat* Foucault-ja szerint a Nyugat a gyarmati világ felbomlása után sem nőtte ki a mindennapi élet hajszálereit átható, rasszizmust tápláló kolonizáló eljárások ruháját. A jelen diagnózisa a tudást és az igazságot gyarmatosító mechanizmusok ismeretét kívánja. Amíg a szervezetekkel kapcsolatos vizsgálatok egyik leggyakoribb metaforája a *Felügyelet és büntetés*ben leírt panoptikus normalizálás, addig a kolonizáló mentalitás szempontja egyelőre – néhány kivételtől eltekintve – nem kapott számottevő szerepet a társadalomtudományi kutatásban. Pedig, úgy vélem, a mai társadalmi élet számos problematikus jelensége, pl. a drogok elleni háború, a migrációs folyamatok kizsákmányoló kezelése *kolonizáció-ekvivalens*nek tekinthető. Az elméleteit rugalmasan kezelő, azokat radikálisan megváltoztató Foucault e művének elgondolásai Edward Said 1978-ban megjelent *Orientalizmus* című könyvében találtak egyfajta folytatást. A formálisan véget ért, ám kutatási tervében lezáratlan előadássorozat invenciói mindmáig nem koptak közhelyekké. A kötet nemcsak a szociológiai hatalomelemzésnek, hanem a kolonizáció utóhatásait és ekvivalenseit feltáró kutatásoknak is fontos tartaléka.

RECENZIO A GAZDASÁGSZOCIOLÓGIA KÉZIKÖNYVE CÍMŰ KÖTETRŐL

ERCSEI Kálmán–GÁL Katalin–SIMON Boglárka–SZATHMÁRI Milán–SZÉL Bernadett

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: ercseikalman@yahoo.com

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola
R-400100 Kolozsvár, Kogalniceanu u. 1.; e-mail: gal_katalin@yahoo.com

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: boggyika@yahoo.co.uk

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: milan.szathmari@uni-corvinus.hu

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: bernadett.szel@uni-corvinus.hu

Smelser, N.J. and Swedberg, R. eds.: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton–Oxford/New-York: Princeton University Press/Russel Sage Foundation, 2005.

A gazdaságszociológia kézikönyve című nagyszabású munka második, (teljesen) felújított és átdolgozott kiadásának megjelentetését a szerkesztők megvallása szerint, az 1994-es első kiadás nagy sikere és kritikai visszhangjai, valamint a gazdaságszociológia terén az utóbbi évtizedben (részben intézményesülése következtében) végbe ment változások és újítások tették szükségessé. Mivel időközben az első kiadás sok szempontból meghaladottá vált, az új kézikönyv inkább csak szerkezetében követi azt, tartalmilag nagymértékben eltér tőle: a tanulmányok kétharmada ugyanis új témája és/vagy szerzője tekintetében. Közös azonban a két kiadásban a múltbeli kutatásokra való visszatekintés és a jelenhez való reflexív viszonyulás, az előbbi kettő összehasonlításának szándéka, valamint perspektívák kijelölése a jövőbeli kutatás számára.

Szerkezetileg a kötet három fő egységre tagolódik. Az első rész általános megállapításokat tartalmaz a gazdaságszociológia különböző perspektíváiból, valamint újításokat és továbbgondolásra alkalmas javaslatokat foglal össze, a második rész a gazdasági rendszerek, intézmények, és viselkedés problémakörével foglalkozik, azaz a kemény gazdaságszociológiai mag megközelítését adja, míg a harmadik rész a gazdaságszociológia és társadalom különböző, nem-gazdasági mezőinek találkozási pontjait vizsgálja. Lássuk mindezt részletesebben.

I. A kötet első része, a gazdaságszociológia eddigi megvalósításait, jelenlegi helyzetét és jövőbeni lehetőségeit tekinti át. Az első, szükségszerűen összegző jellegű tanulmány kivételével az összes itt található írás egy-egy újfajta, kibontakozóban lévő,

továbbgondolásra alkalmas és érdemes megközelítésmódot mutat be. A gazdaságszociológiai mező kiszélesítését megcélzó tanulmányok szándéka száműzni a klasszikus gazdaságtan Bourdieu által *antropológiai monstrumnak* nevezett homo oeconomicusát.

A már említett bevezető összegzést a szerkesztők végzik el (*Introducing Economic Sociology* [Bevezetés a gazdaságszociológiába], 3–25). Smelser és Swedberg tanulmánya a gazdaságszociológia tárgyának világos meghatározását, illetve a klasszikus közgazdaságtannal való összehasonlítás révén magának a gazdaságszociológiának a módszeres és átlátható behatárolását adja. A szerzők a gazdaságszociológiát, mint a gazdasági jelenségeket vizsgáló szociológiai szemléletmódot, illetve a közgazdaságtant hét tényező (a gazdasági szereplők, a gazdasági cselekvés és ennek korlátai, a gazdaság és társadalom egymáshoz való viszonya, az elemzési célok, az alkalmazott módszer, illetve a hagyományok) mentén hasonlítják össze, rámutatva arra, hogy a klasszikus gazdaságtan a gazdaságszociológiánál sokkal inkább leegyszerűsítve, szűkebb térben mozogva tárgyalja a gazdasági élet történeteit, tényezőit.

Ezt követően a szerzők a tudományág kutatástörténetét tekintik át. Az áttekintőből körvonalazódik a gazdaságszociológia három korszaka: az első, amelyet az „elődők” (Marx, Weber, Durkheim, Simmel) munkássága fémjelez, a klaszikusokat követő második – az 1920–80-as évekre jellemző, „csendes”, Schumpeter, Polányi és Parsons által jegyzett – gazdaságszociológiai korszak, valamint a gazdaságszociológia nyolcvanas évekbeli reneszánszával (Granovetter 1985-ben publikált munkájával) kezdődő – szerkezeti és hálózati szociológiai, szervezetelméleti, kulturális szociológiai, történeti és összehasonlító munkákkal, Coleman, Bourdieu és más európai szerzők hozzájárulásával jellemzett – termékeny korszak.

A tanulmányt napjaink gazdaságszociológiáját, illetve a gazdaságtan és a szociológia viszonyát érintő megjegyzések és javaslatok zárják, amelyek kiemelik a gazdaságtan és más társadalomtudományok közötti dialógus létrejöttét és ennek jelentőségét: mindez arra ad esélyt és lehetőséget, hogy a szociológia és a gazdaságtan egymáshoz közelebb, egyensúlyban álló, egymást kölcsönösen artikuláló diszciplínákká váljanak (*complementary articulation*).

A soron következő tanulmány, Frank Dobbin írásának (*Comparative and Historical Approaches to Economic Sociology* [A gazdaságszociológia összehasonlító és történeti megközelítése], 26–48) célja a gazdasági magatartás (*economic behavior*) történeti és összehasonlító módszerekkel való megközelítése és magyarázata. A tanulmány három, egymással szorosan kapcsolatban álló tényező (a hatalom, intézmények és társadalmi kapcsolatháló) köré szerveződik, amelyeknek a társadalomtudományi (és gazdaságtani) gondolkodásba való bevezetése egy-egy klasszikus (sorrendben Marx, Weber, Durkheim) nevéhez fűződik. Az így kialakított hármas szerkezeten belül tekinti át a klasszikusokat, illetve az azok nyomdokain haladó, munkásságukra alapozó, az egyes tényezőkkel hangsúlyosan foglalkozó, specifikusabb munkákat.

Az elsőként említett hatalom- vagy érdekérvényesítési-dimenzióon belül két problémakörrel, az amerikai szervezeti formában végbemenő változásokkal, illetve a hatalom munkafolyamaton belüli meghatározó jellegével kapcsolatos elemzések kerülnek bemutatásra. Az intézmények dimenziójának kutatása a nemzeti gazdasági intézményekkel (*national economic institution*), az ügynökségek (*agencies*) és gazdasági intézmények közötti kapcsolattal, a nemzeti gazdasági intézmények változásával, a

nemzeti és külön a japán menedzsment intézményével (*national/japanese management institutions*) és a menedzsment-intézmények diffúziójával foglalkozó munkákat öleli fel. A harmadik dimenzió, a kapcsolathálók és társadalmi szerepek dimenzióján belül pedig a kapcsolathálók és szerepek változását, a kapcsolathálók és gazdasági fejlődés közötti összefüggést, valamint a szerepek és intézmények alakulását vizsgáló kutatások eredményei kerülnek összegezésre.

A kutatástörténeti-összehasonlító munka eredményeként a szerző három egymásba fonódó összefüggés-együttest fogalmaz meg, amelyek a három dimenzió kölcsönhatására mutatnak rá: a hatalom a gazdasági élet kapcsolathálóin keresztül hat a meglévő gazdasági intézményekre és konvenciókra, míg a létező intézmények és szokások hatalomgyakorlás által a kapcsolathálókon keresztül határozzák meg az új intézményeket és szokásokat.

Victor Nee *A neoinstitucionalizmus a gazdaságszociológiában* [*The New Institutionalisms in Economics and Sociology*, 49–76] címet viselő tanulmánya a gazdaságtan és a szociológia után a gazdaságszociológiában is megjelenő neoinstitucionalista irányzat (*new institutionalism*) képviselői azon igényének tesz eleget, amely szerint szükség van egy, az intézmények és társadalmi kapcsolathálók, illetve normák összefüggését a gazdasági cselekvés meghatározásában magyarázó távlatra. Nee először a gazdaságtani neoinstitucionalizmust, illetve az azzal szemben (a gazdaságszociológusok által) megfogalmazott kritikákat összegzi (külön kiemelve a tranzakciós költségekre mint a gazdaságszociológiai neoinstitucionalizmus központi elemére vonatkozó megállapításokat). Ezt követően a szociológiai institucionalizmus munkáit idézi, amelyekből a gazdaságszociológiai neoinstitucionalizmus merít, majd bemutatja ez utóbbi általa javasolt alapmodelljét.

Az alapmodell lényege a kitűzött célnak megfelelően a kiscsoportok (mint informális társadalmi szervezetek) és a formális szervezetek, illetve az állam által fentartott és felvigyázott intézményi struktúrák formális szabályai közötti társadalmi mechanizmusok specifikálása és meghatározása. A modell magyarázatán túl, szemléltetésképpen Nee annak négy alkalmazását mutatja be – Evans-Rauch weberinánus gazdasági növekedés modelljét, a Nee és Lian által az államszocialista intézményi leépülés magyarázatára alkalmazott játékelméleti modellt, White alkalmazását a piaci mechanizmusok modellálására, illetve Burawoynak az informális normák és a formális szervezeti célok közötti közelségek-modelljét. Továbbá összehasonlítja a szociológiai szervezeti elemzésekben, a gazdaságtanban és gazdaságszociológiában megmutatkozó neoinstitucionalista szemléletmódokat az általa meghatározott hat kritérium (a viselkedésről alkotott szemlélet, az aktor, az intézmény-definíció, a makro- és mikro-mechanizmusok, illetve a források) szerint.

Az összegző részben Nee a gazdaságszociológiai neoinstitucionalizmus jövőbeli fejlődésével kapcsolatos gondolatait írja le. E gondolatok lényege, hogy a gazdaságszociológia alkalmas arra, hogy intellektuális cserébe lépjen a gazdaságtannal és e számára szükséges cseréből előnyt szerezzen és továbbfejlődjön. Így tehát az írás az elméleti modell bemutatásán túl a kibontakozó félben levő paradigma empirikus alkalmazásával is megismerteti az olvasót.

Ahogy maga a gazdaságszociológia, és ahogy e könyv is a gazdaságtan – vizsgálati tárgyával szembeni – leegyszerűsítő szemléletén túli vizsgálatát tűzi ki célul, úgy Bourdieu írása (*Principles of an Economic Anthropology* [A gazdaságantropológia elvei], 75–89) is ezzel megegyező indíttatású.¹ Bourdieu tanulmánya rövid bevezető részében tömören és határozottan fogalmaz, amikor a cél elérése érdekében a társadalmilag konstruált lehetőségek és struktúrák találkozáspontján létrejövő gazdasági okság reális magyarázatát adó *mező*-fogalom kialakításának szükségességéről ír. S természetesen nem áll meg a fogalom bevezetésének szükségességénél, hanem sajátos nyelvezetével és terminológiájával fel is építi a gazdasági aktorok által saját maguk köré konstruált, az aktorok által birtokolt (pénzügyi, kulturális, technológiai, kereskedelmi, társadalmi és szimbolikus) tőketípusok volumene és eloszlási struktúrája, illetve a költségek eloszlási struktúrája szerint szerveződő *mező* fogalmát.

A *mező*ben az aktorok közötti viszony a *mező*n belül ható erők (az aktorok által birtokolt tőkék típusa és volumene, illetve a költségek) szerint artikulálódik – a *mező* egyszerre erőter és mozgásban lévő harcmező, amelyen belül az aktorok a rendelkezésükre álló erőforrásokra alapozva egymás ellen harcolnak azért, hogy üzleti cserét folytathassanak, illetve hogy megőrizték/átalakítsák a fennálló erőviszonyt. Ezért a *mező* logikája szakít azzal az absztrakt szemlélettel, amely a piaci árakat egy automatikus, mechanikus árképző folyamat eredményének tekinti. Ugyanez érvényes a mikroszinten, azaz általában a cégeken belül is, ahol a cég struktúráján – egy (cégen belüli) *mező*n – belül hasonlóképpen történik a gazdasági cselekvés.

Bourdieu bevezeti továbbá a *habitus* fogalmát, amely szintén lehetővé teszi a „mechanikus” és „finalista” szemléletmód meghaladását. A *habitus* ugyanis a reflex automatizmusától eltérő módon – mint szocializált szubjektivitás – közvetít stimulus és reakció között, olyan (individuális és kollektív) történelmi produktum, amely a *mező*n belül egy intenció nélküli intencionális aktusként fogható fel.

A *mező*-logika és a *habitus* fogalmának bevezetésével, azaz a gazdaságtani antropológiának nevezett elmélet alapvonalainak megrajzolásával, a tanulmány az ökonomizmus eredeti kritikáját adja, Bourdieu szerint azzal az indíttatással, hogy együttes munkára hívja a társadalomtudományokat a gazdaságtan mint történelmi tudomány valódi hivatásának visszaállítására.

Roberto Weber és Robyn Dawes szövege (*Behavioral Economics* [Viselkedésgazdaságtan], 90–108) kevésbé a gazdaságszociológiával, annál inkább a klasszikus gazdaságtant kiegészítő magatartás-gazdaságtannal foglalkozó tanulmány. A két szerző először a kilencvenes évek óta erős fejlődésben lévő magatartás-gazdaságtan tárgyról, majd annak három eddigi fejlődési fázisáról ad körképet. Az első fázis a magatartás-kutatások (új) eredményeinek klasszikus gazdaságtani elméletektől eltérő eredményeinek bemutatását, a második a magatartáskutatói eredmények megisméltetését, összegyűjtését és összegzését, a harmadik pedig a viselkedés szabályszerűségeit magába foglaló gazdasági viselkedésemélet kidolgozását foglalja magába.

Ezt követően Weber és Dawes a tudományág három kutatási területét (nem-egoisztikus preferenciák – *nonegoistic preferences*, hosszútávú döntéshozás –

1 Bourdieu a szerzők felkérésére egy fejezetet szánt a kézikönyvbe, ebben azonban 2002-ben bekövetkezett halála megakadályozta. A kötet szerkesztői egy korábbi Bourdieu-tanulmány fordításával tisztelegnek a szerző emlékének.

intertemporal choice, referenciafüggő preferenciák – *reference-dependent preferences*), illetve azok módszereit és eredményeit mutatja be, valamint ismerteti a területek közös „termékét”, a fogyasztói pályagörbék (*trajectories*) fogalmát, amelyek a magatartás-kutatás és a klasszikus gazdaságtani elméletek vízválasztóinak tekinthetők. A két szerző továbbá, a gazdaságszociológia szempontjából perspektivikus jelleggel, rámutat a magatartás-gazdaságtan és a gazdaságszociológia között potenciálisan kialakítható kapcsolódási pontokra. Jóllehet a tanulmány nagyrészt a magatartás-gazdaságtani kutatások során elért eredményekről referál, a gazdaságszociológiát pedig érintőlegesen, a kialakítható kapcsolódási pontok említésekor hozza szóba, a szerző interdiszciplináris munkára hívja meg a magatartás-vizsgálatok iránt érdeklődő gazdaságszociológusokat.

Az első részt Mabel Berezin cikke zárja (*Emotions and the Economy* [Érzelmek és gazdaság], 109–127). Tanulmányának központi fogalma a társadalomtudományokból a tizekilencedik század óta száműzött, ám napjainkban reneszánszát élő, az egyén gazdasági magatartásban és cselekvésben is szerepet játszó érzelem (*emotion*). A szerző egy olyan analitikai keretet javasol, amely alkalmasnak mutatkozik a fogalom gazdaságtani és szociológiai alkalmazására, e diszciplínákon belüli integrálására: először áttekinti a különféle – az érzelmet mint magyarázó tényezőt a gazdaságba beemelő – munkák alapvető, konszenzusos állításait (1. az érzelem fiziológiai és nem pszichológiai jelenség; 2. az érzelem az emberi természet, ennél fogva pedig a társadalmi élet alkotóeleme; 3. az érzelem nem azonos a kultúrával; 4. a bizalom és a kockázat érzékelés és nem érzelem kérdése), majd elkészíti az érzelem fogalmi alkalmazásának történeti összegzését. Ezt követően az érzelem versus racionalitás kérdésének a szociológián belül, a racionális döntés elméletek képviselői körében, illetve – az érzelmre egyre intenzívebben figyelő diszciplína – a magatartás-gazdaságtanon és a kognitív pszichológián belül kialakuló vitájáról referál.

Az általános összegző részek után Berezin az érzelem, a gazdaság és az emberi test összefüggését, vagyis az érzelmet fiziológiai dimenzión keresztül vizsgáló (1), illetve az érzelmet kulturális teljesítményként felfogó (2) megközelítésen belüli munkákat mutat be, majd rátér annak az analitikai keretnek a kidolgozására, ami egyrészt a gazdasági cselekvés érzelmekből és történelemből álló egésszé való átkalibrálásából, másrészt pedig egy ezt követő analitikus séma kidolgozásából áll. Munkája itt válik alkotóvá, hiszen a séma mint – az előre jelezhető/nem előre jelezhető érzelmek és cselekvések kombinálása révén létrejövő – az érzelem természet- és társadalomtudományokon belüli episztemológikus és ontológikus jellemzése, az érzékeléstől a cselekvésig húzódó elmélet- és empiria-hiányos, a gazdasági cselekvés-érzelem paradigma (több kérdést, mint választ produkáló, jobbára problémafelvető, mint megoldó) szakirodalmának elméleti terét hivatott betölteni.

Akárcsak az előbbi tanulmány Berezin írása is ösztönző: a gazdaságszociológusok empirikus vizsgálódásra való felszólításával, illetve négy az adott paradigmán belül lehetséges vizsgálati témakörök bemutatásával zárul.

II. A kézikönyv második, a gazdaságszociológia „kemény magjával” foglalkozó része további három tematikus tömbre bontható: az első a gazdaság lehetséges makroperspektíváit vázolja fel, a második a gazdasági intézményeket és gazdasági vi-

selkedést elemzi, míg a harmadik a cégek, szervezetek és iparágak gazdaságszociológiáját mutatja be.

A. Az első tematikus tömb nyitótanulmányát (*The Economic Sociology of the Ancient Mediterranean World* [Az ókori mediterrán világ gazdaságszociológiája], 131–159) Ian Morris és J.G. Manning írta. A szerzők az i.e. 3000 – i.sz. 700 közötti Földközi-tengeri térséget vizsgálva körvonalazzák az ókori mediterrán világ gazdaságszociológiai modelljeit. A fejezet három fő vitás kérdésre fókuszál: az állam, a városok és a gazdasági növekedés szerepére és funkciójára.

A szerzők véleménye szerint a térség és korszak méltán tarthat igényt a gazdaságszociológia érdeklődésére, mert az ókori Mediterráneumot mind a klasszikus weberi, mind az azt követő – főként Polányi és Michael Mann nevével fémjelezhető – szociológia felhasználta a történeti összehasonlító elemzések során. A marxi és weberi hagyománnyal ellentétben azonban a térséget – a sűrű kereskedelmi hálózatok okán – egyetlen egységként kezelik. Hasonlóképpen alternatív a korszak behatárolása is, amely nem a megszokott módon Homérosztól Augustusig tart, hanem az első államok megjelenésétől (i.e. 3000 körül) a megosztott mediterrán világ i.sz. 8. századi kialakulásáig.

A szerzőpáros elemzi Max Weber hétfokozatú evolúciós tipológiáját – a fejlődés ideáltipikus állomásainak eltérő sorrendben alapuló variációit –, és összeveti a későbbi kutatók megállapításaival. Webernél e tipológia a kapitalizmus kialakulását lehetővé tevő középkori városokkal történő összehasonlíthatóságot szolgált. Meglátása szerint a termelő középkori városokkal ellentétben az ókori városok fogyasztó városok voltak, amelyekben a városlakó elit változatos formákban – adók és bérleti díjak által – kiszákmányolta a vidéket, és e bevételt aztán az őket támogató városi szegényekre költötte. Jóllehet az antik világ legfejlettebb városai, a görög-római városállamok a két legfejlettebb típushoz tartoztak, a kapitalista fejlődés csírait azonban mégsem találhatjuk meg bennük, mert gazdasági tevékenységük kevésbé volt profitábilis, mint a katonai-politikai alrendszerben kialakított bérleti díjak rendszere. Az ókori városlakó alapvetően *homo politicus* volt; a társadalmi kapcsolatok pedig csak adóválság idején szakadtak el a státusz-megfontolásoktól és tömörültek a piaci kapcsolatok köré.

Az ókori Mediterráneum további hivatkozott kutatói (Polányi, Oppenheim, Finley) részben a weberi típusok egymásra következéseit magyarázzák és helyezik el más kontextusban, részben – Granovetter túlszocializáltsági vádjához kötődően – az ókori városállamok polgárainak *homo politicus*-ként való meghatározását vitatják. Dominic Rathbone álláspontja például teljes mértékben ellentmondott Weber *homo politicus* elképzelésének.

A következő tanulmányt Gary Gereffi jegyzi, címe *A globális gazdaság: szervezetek, kormányzás és fejlesztés* (*The Global Economy: Organization, Governance and Development*, 160–182). A szerző a globalizációkritikai csoportok működésének mikro-megközelítéseivel csatlakozva gazdaságszervezési és -irányítási szempontból elemzi a globális gazdaságot. Kiindulópontja, hogy napjaink világ gazdaságának mély integráltsága, melyben a javak és szolgáltatások határokat átlépő termelése ártértékeli az országhatárokon belüli termelést is, paradox módon elnyomórító növekedést (*immiserizing growth*) eredményez. Ez azt jelenti, hogy a *globális outsourcing*, illetve az outputok és a munkáltatás tekintetében növekvő gazdasági aktivitás ellenére az exportáló országokban csökkenek a megtérülési ráták.

Kérdése, hogy a jelenségben elsődleges szerepet játszó TNC-k milyen mértékben és területeken helyettesítették a nemzeti kormányokat. A dependencia-elméletek dogmájával szemben ugyanis – amelyek szerint e szervezetek kellő hatalommal és erőforrásokkal rendelkeznek ahhoz, hogy keresztülhúzzák a nemzeti kormányok egyes térségekre vonatkozó céljait – szerinte éppen az outsourcing térnyerésének köszönhetően az elmúlt évtizedekben a vertikálisan integrált, többnyire ipari TNC-k hatalma csökkent. Ennek következtében célszerű a hálózatközpontú globális gazdaság kereteit vizsgálni, a terjeszkedés technikai (a szállítmányozás és a kommunikációtechnika fejlődése) vagy politikai (pl. protekcionista intézkedések felszámolása) magyarázatai helyett.

Gereffi a modern világkereskedelem három új aspektusának tartja (1) az iparágon/terméken belüli köztes termékek kereskedelmét, (2) a termelők által feldarabolt értékláncokat, amelyek az egyes elemek földrajzilag távoli helyeken való előállítását segítik, illetve (3) a globális termelő hálózatokat magában foglaló szerkezetet; rámutat arra, hogy mindez hogyan befolyásolta a kormányzati struktúrákat és a javak elosztását a globális gazdaságon belül. A globális gazdaságon belüli kormányzás két szemléletét mutatja be: a középszinten az országokra fókuszáló institucionalista megközelítést, a vállalatokra koncentráló szervezeti aspektust, illetve a kettő kereszteződéséből létrehozott hibrid elméletet, amely egyrészt egyetért az előbbi intézményi komplementaritást és kohéziót hangsúlyozó megközelítésével, másrészt rámutat arra, hogy a nemzetközi verseny csökkenti a nemzeti gyökerek vállalati magatartásra kifejtett hatását.

Gereffi bemutatja az „ipari felminősítés” (*industrial upgrading*) folyamatait, amelynek eredményeképp a gazdasági szereplők – nemzetek, vállalatok és dolgozók – egy relatív magasabb értékű szintre emelkednek a globális termelési hálózatokban. A zárszóban visszatér a kormányzás és a fent vázolt folyamatok kontrollálásának problematikájára, kiemelve, hogy a globalizációval szemben kritikus aktorok nem csupán a transzparencia és az elszámoltathatóság hiányát kifogásolják, hanem a szociális háló és az állami támogatási rendszer megrendüléseért, illetve a hasznok egyenlőtlen elosztásáért is a globalizációt teszik felelőssé.

A nemzetközi gazdasági megállapodások szociálpolitikája és gazdaságszociológiája [The Political and Economic Sociology of International Economic Arrangements, 183–204] címet viselő Neil Fligstein tanulmány először összefoglalja a nemzetközi gazdasági egyezségek posztrealista megközelítéseit. Ezek lényege, hogy a nemzetközi szervezetek korlátokat jelölnek ki az államok számára, és befolyásolják szuverenitásukat. Kérdésfelvetése, hogy miért kötnek nemzetközi szerződéseket az államok akár azon az áron is, hogy tudják, ez szuverenitásuk csökkenését vonja is maga után. A neo-realisták szerint azért, mert az államok mint önálló cselekvők képesek szuverenitásuk bizonyos mértékű feladására, ha ezért kézzelfogható hasznot kapnak cserébe. A neo-marxista és világrendszer megközelítés egyaránt úgy véli, hogy a kapitalizmus dinamizmusa jelenti a gazdasági integráció húzóerejét, és ez határozza meg a lehetséges globális kormányzási rendszerek fajtáit; véleményeik azonban eltérnek az ezt kialakító politikai és gazdasági erők vonatkozásában. A konstruktivizmus szerint viszont a nemzetközi szerződések arénája egy társadalmi konstrukció, és az államok érdeke és identitása endogén módon jelenik meg a szerződések kialakításának folyamatában.

A paradigma ellentmondásainak alapvető oka, hogy – szemben a politikai gazdaságtan és a közgazdászok alku-szemléletével – a világ gazdaság irányító struktúráit a neomarxista és a világrendszer elméletek az USA-kormány vagy a TNC-érdekek megnyilvánulásának látják. Ennek megfelelően úgy vélik, hogy globális szinten hiányozik az irányítás, ami az USA és a TNC-k érdekeinek meg is felel. Az előbbieket a kormányzás jelenlegi szintjét szuboptimálisnak tartják, mivel a különböző országok kormányai, vállalatai és munkásai blokkolhatják a gazdasági kormányzás olyan formáit, amelyek vitalizálhatnák a kereskedelmet és gazdasági növekedést.

A szerző négy, a nemzetközi gazdasági szerződések megértését segítő konceptuális értelmezést sorol fel. Az első arra helyezi a hangsúlyt, hogyan jönnek létre, stabilizálódnak és alakulnak át a piacok; a második szerint a különféle aktorok rendszeresen az államhoz fordulnak a cselekedeteiket irányító szabályok megalkotása érdekében; a harmadik meghatározza a stabil piacok létrejöttéhez szükséges társadalmi intézményeket; a negyedik szerint pedig a vállalatok megpróbálják diktálni a szabályokat, amelynek az államok (különösen az USA) szuverenitásuk megőrzése érdekében ellenállnak.

Fligstein úgy véli, a piacok szociológiájának kialakításához az első lépés az, hogy meghatározzuk milyen szabályok és értelmezések szükségesek a strukturált csere, például a piacok térségekként történő kezelésének lehetővé tételéhez. Négyfajta szabályozó képes társadalmi struktúrákat létrehozni a piacokon: a tulajdonjogok, a kormányzati struktúrák, a csere szabályai és a kontroll megnyilvánulásai. A szerző ezeket tárgyalva arra a következtetésre jut, hogy a piacok történeti fejlődésének kulcseleme a politikai vita volt: a tőkések egy adott csoportja rávette a kormányzatot arra, hogy a politikai ellenzékükkel szemben kedvezzen nekik. A kereskedelmet a szerző a politikai erőviszonyokat és kapcsolódásokat támogató és kifejező aktusként értelmezi, és úgy véli, hogy a modern gazdaság fejlődését nem a kereskedelemszabályozással kialakított tranzakciós költségeinek fokozatos csökkentése jelenti.

Az utolsó makroszemléletű tanulmány Lawrence P King és Szelényi Iván elemzése *A posztkommunista gazdasági rendszerek* [*Post-Communist Economic Systems*, 205–229] címmel. Az első kiadás e témában a szocialista gazdasági berendezkedést tárgyalta. Jelen fejezet e gondolatkör folytatásának tekinthető. A szerzők célja az, hogy bemutassák azon gazdasági rendszerek jellegzetességeit, amelyek a szocialista gazdasági rendszer hirtelen összeomlásával vagy fokozatos erodálásával keletkeztek. Elsősorban azokra az egyedi vonásokra összpontosítanak, amelyek a kommunista-kapitalista átmenet során jelentkeztek, és arra keresik a választ, hogy milyen jellegzetességekben és mennyiben tekinthető másnak ez az átmenet, mint a történelem korábbi piaci nyitásai.

Ezt követően bemutatják a posztkommunista kapitalizmus számos formájából összeállított komparatív politikai gazdaságmodelljüket. Kiemelik, hogy a posztkommunista átmenettel a világtörténelem során most először jött létre kapitalizmus olyan helyen, ahol a magántulajdonlás rendszere – intézmények és tulajdonosi osztály – még nem alakult ki, Eyal után *kapitalisták nélküli kapitalista váltásként* nevezve meg a jelenséget. Szintén először alakult ki kapitalizmus olyan nemkapitalista rendszerből, ahol már végbement a tőkefelhalmozás és többé-kevésbé az iparosítás is.

Elemzésükben a kommunizmusból a kapitalizmusba való átmenet három ideáltipikus útját vázolják fel. (1) „Alulról építkező” az a helyzet, amikor a régi szocia-

lista redisztributív rendszer árnyékában jelenik meg az új, piaci alapú magán/hibrid szektor (pl. Kína). (2) „Felülről jövő” az a átmenet, ahol a régi elit a neoliberais közgazdasági gyakorlat alkalmazásával kísérli meg a régi szocialista berendezkedés piaci kapitalizmussá történő átalakítását, és ennek során a régi nomenklatúrából válik ki az újkapitalista osztály (pl. Oroszország). (3) „Nélkülük” módon alakul ki az új rendszer, ha az állami elitek a neoklasszikus gyakorlatot követik, de nem engedik, hogy a régi nomenklatúra privatizálja az állami nagyvállalatokat, hanem külföldi tőkebefektetőkkel, a multinacionális vállalatokkal működnek együtt (pl. Magyarország). A szerzők az első modellt hibrid kapitalizmusnak, a másodikat patrimonialista kapitalizmusnak, míg az utóbbit liberális kapitalizmusnak nevezik. Mindegyik típust a következő 14 jellemző szerint jellemzik: az átmenet politikai stratégiája, a kapitalizmus típusa, a domináns osztály kialakulásának módja és mértéke, a külföldi tőke jelentősége, a politikai kapitalizmus, a hazai burzsoázia szerepe, a vállalati integráció, a gazdasági dinamizmus mértéke, a vezető szektor természete, a felhalmozás dinamizmusa, az állam mérete és kapacitása (a formális bürokrácia), a politikai intézmények típusa, valamint az állam és gazdaság interakciójának típusa.

B. A második rész gazdasági viselkedéssel és gazdasági intézményekkel foglalkozó tematikus tömbje nyolc tanulmányt tartalmaz. Ezek sorát nyitja az egyik szerkesztő Richard Swedberg szövege (*Markets in Society* [Piacok a társadalomban], 233–253). Jóllehet a kézikönyv első kiadása vázolta a piacok történetének közgazdasági szemléletű elemzését, a gazdaságszociológia keveset foglalkozott a piacokkal. Swedberg a szociológiai szemléletű piacelmélet felállítására tett kísérleteket és azok korlátait mutatja be, felismerve, hogy ezek nyomán egységes gazdaságszociológiai piacelméleti keretről nem beszélhetünk.

A szerző hétféle piactípust különböztet meg aszerint, hogy az érdekek miként manifesztálódnak a társadalmi struktúrákban, és ez miként jelentkezik az eltérő piaci szerkezetekben, illetve hogyan befolyásolja a társadalom egészét. Ismerteti az alapvető piactípusok (külső piacok, belső piacok, kereskedőpiacok, nemzeti piacok, modern tömegpiacok és munkaerőpiacok) jellegzetességeit. Felhívja a figyelmet a piacok történeti vizsgálatának fontosságára és – egységes elméleti keret hiányában – ismerteti az egyes elméletalkotók (Weber, Harrison White, a piacok hálózati elemzése stb.) kiemelkedőbb gondolatait.

Weber vizsgálta a tőzsde szerepét, kiemelve a modern kapitalizmus gépezetében betöltött kulcsfontosságú szerepét, jogi és etikai dimenzióját, illetve politikai hatalmi eszköz szerepét a nemzetek közti gazdasági küzdelemben. Konceptuálisan megkülönböztette a cserét és a versenyt, hangsúlyozta a konfliktus szerepét: a versenyt békés konfliktusnak, míg a cserét érdekkompromisszumnak tartotta; valamint foglalkoztatta a piac és a társadalom más alrendszerének interakciója. Harrison White nevéhez fűződik a $W(y)$ modell kidolgozása. Szemléletében a piacok társadalmi konstrukciójában a központi mechanizmus a piaci ütemterv (*market schedule*) – ahol W az állami bevételeket jelöli, y a jövedelmet. Lényege, hogy az üzletemberek ismerik a termelés költségeit, de a fogyasztók vélekedéseit nem, ezért a termék volumenének meghatározásával próbálják maximalizálni a bevételeiket; ha jól számolnak, képesek helyet találni a piacon, azaz a fogyasztók adott áron megveszik a termék adott mennyiségét. White négyféle piactípust különböztet meg: paradox, gürcölős (*grind*), zsúfolt (*crowded*) és robbanó (*explosive*) piacokat. A piacok hálózatként történő elemzése új modellek ki-

alakítását eredményezte; témái például a társadalmi kapcsolatok szerepe a piacok létezésében, a munkaerő dinamizmusa, vagy a társadalmi struktúra és verseny vállalatközi hálózatának paradox beágyazottságként való értelmezése. E megközelítéseket olyan kutatók neve fémjelezi, mint Granovetter, White, Wayne Baker vagy Brian Uzzi. A hálózatelemzés a szerző szerint különösen hasznos módszer a piacok szociológiája területén, még ha Bourdieu-nek és Fligsteinnek ad is igazat abban, hogy az ilyen kutatók hajlamosak elhanyagolni az állam és általában a strukturális erők szerepét.

Végezetül további témaköröket ajánl fel a piacok szociológiája kielégítő elméleti kereteinek megalkotásához; például hogyan járultak hozzá az új pénzfajták az új piacok kialakulásához, és a pénz maga miként vett fel új formákat a hitel primitív fajtáitól a különféle likviditásokkal rendelkező újabbnál újabb pénzeszközökig.

Wolfgang Streek tanulmánya (*The Sociology of Labor Markets and Trade Unions* [A munkaerőpiacok és szakszervezetek szociológiája], 254-283) a munkaerőpiacok és a szakszervezetek viszonyát elemzi, amely kapcsolat megközelíthető az individuális vagy kollektív cselekedetek szempontjából, illetve a társadalmi viszony funkcionális, diffúz, szerződésnélküli, illetve funkcionális, specifikus, szerződéses aspektusai szerint.

Streek összefoglalja a terület kutatásának szociológiai eredményeit: míg a klasszikusok a koramodern kor szabad munkapiacait elemezték, a kortárs főáram az egyéneknek az eltérő mértékben kíváncsok munkákhoz való strukturált hozzárendelésére fókuszál, egyetértve abban, hogy (1) a munkaerőpiac nem igazi piac abban az értelemben, hogy egy univerzális, személytelen mechanizmus illeszti össze keresletét és kínálatát, (2) még a nem szabályozott munkaerőpiacok sem szabadok és igazságosak. A vezető szakirodalom az egyedi társadalmi kapcsolatokból alkotott hálózatok szerepét hangsúlyozza; a granovetteri gyenge kötéseket, amelyek a munkaerőpiac tranzakciói hátterében állnak, és a szereplők racionális stratégiai viselkedését befolyásolják. A társadalmi hálózatokat az is illusztrálja, hogy bizonyos munkák összekapcsolódnak az emberek adott csoportjaival: egyes csoportok alul- vagy felülreprezentáltak bizonyos munkakörökben. A bourdieu-i társadalmi tőke fogalma is hasznosnak bizonyult a kutatás számára: a munkaerőpiaci sikerre és foglalkoztatottságra kifejtett hatása rámutat arra, hogy a politikai beavatkozás hatásos lehet a társadalmi tőke újraelosztásában vagy semlegesítésében.

A szakszervezetek kutatása az 1970-es évek óta – addig soha nem tapasztalt módon – a kollektív foglalkoztatási viszonyok klasszikus-institucionalista elemzéseiből indul ki. A szakszervezetek létrejöttét a piaci igazságtalanságoknak a munkára kiható sajátosságaira adott válaszként értelmezi, mint a munkaerőpiac gazdasági allokációja és a társadalmi értékelés közti rést bezáró mechanizmust. A szerzők a szakszervezetek típusait (szakmai, általános, ipari és vállalkozói szakszervezetek) a tagok készségei, a szakszervezet struktúrája, a munkaszervezés módja, a munkaerőpiac jellege, a foglalkoztatás módja, a szakszervezet által nyújtott biztonság foka és a politikai cselekedetek dimenzióiban jellemezték, és állapították meg a szakszervezetek, munkaerőpiacok, foglalkoztatási viszonyok és politikai akciók közötti összefüggéseket.

A tanulmány a szakszervezetek jövőjének tárgyalásával zárul: a szakszervezetek ma az összes ipari országban korábbi befolyásuk megőrzéséért küzdenek. A munkaerőpiacok és a társadalmi struktúrák gyors változásának hatására ugyanis eddig nem

tapasztalt mértékben váltak függővé a szakszervezetek az intézményi feltételektől és a szervezés biztonságának politikai garanciáitól. A szakszervezetek és a munkaerőpiac jövője vagy divergens vagy konvergens folyamatokban fog kikristályosodni – egyelőre még nagy a bizonytalanság e téren.

Linda Brewster Stearns és Mark S. Mizruchi írása (*Banking and Financial Markets* [A bank- és pénzügyi piacok], 284–306) a bankrendszer és pénzügy szociológiájának szakirodalmát foglalja össze. Jóllehet sokan a közgazdászok hatáskörébe tartozónak tartják a témát, az 1970-es évek után a szociológusok is felelevenítették a Marx és Weber által megkezdett vizsgálódásokat. Eközben – főként az USA-t vizsgálva – arra fókuszáltak, hogy a vállalati finanszírozás körében miként változott a bankok szerepe, és hogyan alakult át a tőkepiacok és más finanszírozási források (intézményi befektetők, kockázati tőke és részvénytőke) szerkezete.

A szerzők hat téma szakirodalmára kapcsán fogalmazzák meg következtetéseiket. (1) A bankok vállalatok feletti kontrollja az utóbbi két évtizedben csökkent, mivel a tőkepiaci változások meggyengítették a kereskedelmi bankokat. (2) A gyors globalizációs, technológiai és szabályozási változások olyan tendenciákat hoztak létre, amelyek fényében a bankrendszer jelenlegi állapotáról, illetve a pénzügyi és egyéb vállalatok kapcsolatairól való szociológiai tudás revízióra szorul. (3) Az intézményi befektetők növekvő hatalmára a menedzserek decentralizált, az üzleti egységek szintjére delegált döntéshozással reagáltak, továbbá az intézményi befektetők megnövekedett szerepe rendelkezik a kapitalizmus természetének megváltoztatásához szükséges potenciállal. (4) A kockázati tőkével foglalkozó cégek az induló vállalkozások tőkefinanszírozói. Ugyanakkor a *strukturális lyukakat* (lazán összekapcsolt személyes hálózatok) lefedő aktorok nagyobb hajlandósággal mozdulnak el a piac magas egocentrikus bizonytalansággal rendelkező területei felé, mert a strukturális lyukak segítenek e kockázat csökkentésében. (5) A tőzsdék kutatása szükségessé teszi a hatékony piac elméletének kritikáját, ugyanis a kommunikációs hálózatok mérete, sűrűsége és fragmentáltsága a hagyományos piaci erők keresletétől és kínálatától függetlenül befolyásolja a tőzsdei árakat (Baker–Iyer modell), miképpen az elemzők értékpapír értékelései is. Továbbá a befektetők rendelkezésére álló információ sokszor elégtelen és dekódolást is igényel, miközben a használt retorika önmagában is befolyásolhatja egy vállalat tőzsdei értékét. (6) A spekulációs buborékok hasonló karakterisztikákkal rendelkező, vissza-visszatérő jelenségek, melyeknek megjelenésében a makrointézmények változásai és az új kulturális keretek kialakulása egyaránt szerepet játszanak.

A szakirodalmi összefoglaló után a szerzőpáros külön fejezetben elemzi a 20. század nagy fúzióhullámain, és – továbbra is fenntartva azt, hogy elemzésük alapvetően Amerika-centrikus – röviden kitér az USA-n kívüli pénzpiacokra is. A zárszót a szociológiai szempontból érdekes további kutatási területek kijelölése adja: ki és hogyan kezdeményezi a regulációt (a kulturális kontextussal együttvizsgálva), milyen típusú konfliktusok keletkeznek, hogy oldják meg ezeket, és milyen szándékolt/nem-szándékolt következményei lesznek a szabályozásnak.

Andrew Abbott tanulmányát (*Sociology of Work and Occupations* [Munka- és foglalkozásszociológia], 307–330) kérdéssel indítja: a gazdaságszociológia a szociológiai perspektíva gazdasági jelenségekre való alkalmazását célozza, de meddig gazdasági jelenség a munka? Szerinte szükséges a nem munkabérelapú munkatípusok (önkéntes

és háztáji munka, hobbi) újragondolása, ami az általánosabb kérdésfelvetést segíti: milyen típusú munka hová sorolandó, mikor, miért, hogyan és ki révén?

A továbbiakban Abbott a munkadefiníciók történeti fejlődését írja le a klasszikus antropológia, valamint a formalista és szubsztancialista megközelítések alapján. Ezek rávilágítanak arra, hogy igen homályos a határ a munka és szabadidő között, amelyet napjainkban az önmegvalósítás idejeként is szoktak definiálni. A szabadidő ugyanis nemcsak fogyasztásra szól, hanem magába foglalja a termelés más szektorait (pl. a hobbit) is, ugyanakkor az egyének munkaidőben is folytathatnak szabadidős tevékenységeket. Ezt követik a munka szociológiai elemzése a modern társadalmakban értelmezhető fizetett munka alapján.

E tekintetben a társadalomtudományok empirikus kutatásainak nagy része a bérek és egyéb kimenetek egyénekre való hatását írja le. Abbott a történeti fejlődést a munkalehetőségek struktúrájába mint ernyőfogalomba illeszti, ugyanakkor megjegyzi, hogy nemcsak a tágabb értelemben vett történeti erők azok, amelyek meghatározzák a folyamatokat, az aktoroknak számolniuk kell az adott történeti jelennel is. A továbbiakban olyan munkarendszereket ír le, melyeknek alakulására mind az USA-ban, mind Európában számos átmenet vagy változás hatott. Az USA-ban ilyen folyamat a bevándorlás, ami a húszas években stabilizálódta a munkaviszonyokat, a harmincas években viszont tovább növelte a munkanélküliséget (a háborút is meg kell említenünk a maga effektusaival). 1945–1975 között a megnövekedett szolgáltatói szektor nyújtott relatív stabilitást, míg 1975 óta ismételten a legális és illegális bevándorlás és az ipar leépülése jellemző. Nyugat-Európában a munkaerő periodikus átstrukturálódása valamelyest eltér az előzőekben tárgyaltaktól: itt az első világháborúig terjedő időszak a jóléti kapitalizmus kiépítése és a nacionalizmus jegyében zajlott, a két világháború közti évtizedek a megtizedelt munkaerő újraépítésével teltek el – ez volt a munkamigráció időszaka –, míg a háború utáni összeomlás átvészelését a munkaviszonyok kormányzat–munka–menedzsment hármasává való alakítása tette lehetővé.

Ezt követően a szerző a foglalkozás és hivatás fogalma közti különbség empirikus mérésének/mérhetőségének vonzatait, valamint azok történetét tárgyalja. Végezetül megjegyzi, hogy a munka szociológiája Európában és az Egyesült Államokban egyaránt régi és elkülönült ágazata a diszciplínának. Belső örökség az a radikális és kritikai kérdés, hogy miként is illeszkedik a munka az emberi tapasztalatrendszerbe – e tekintetben a munkaszociológia mint diszciplína erős kihívást jelent a gazdaságszociológia számára, melynek következtében a gazdaságszociológia a munka ún. nem gazdasági szektoraival is elkezdett foglalkozni. A munkabérek történeti demográfiáját bevezetőként ajánlja minden komolyabb gazdasági jellegű beszámolóknak.

Viviana Zelizer *Kultúra és fogyasztás* [*Culture and Consumption*, 331–354] című tanulmányában több szempontból is rávilágít a témához kapcsolódó társadalmi folyamatokra. Nem a fogyasztás leírását célozza meg, hanem a kultúra és fogyasztás közötti interakciók és a fogyasztók gazdasági életben való részvételének elemzését. A kultúra és fogyasztás elhatárolásakor három alapvető – véleménye szerint hibás – megközelítésre utal. A közgazdászok megközelítésében: (1) a fogyasztás „valódi” haszon-maximalizált racionális tevékenység, amely élesen elhatárolódik a kultúrától; a kultúrakutatók megközelítésében viszont: (2) a fogyasztás alapvetően egy expresszív magatartás, amely nem föltétlenül illeszkedik a racionális gazdasági viselkedéshez; mintegy összegzőképpen: (3) A fogyasztás „kettéosztja” a viselkedés értelem-maxi-

malizált racionális gazdasági és a kulturálisan kifejeződő szféráját. Valójában azonban a fogyasztás a kultúrába ágyazottan jelenik meg. Ezért a szerző felhívja a figyelmet, hogy a fogyasztás megértésének titka a kultúra, társadalmi kapcsolatok és gazdasági folyamatok interakcióinak megfigyelésében rejlik.

A fogalomtisztázást követi a fogyasztás közgazdasági aspektusainak tárgyalása. Nagyjából kronológiai sorrendben adja a fogyasztás mint tevékenység és a közgazdasági kutatás tárgyát képező jelenség fejlődéstörténetét, majd az idevágó tanulmányokat leltározza fel. Ezt követően arra a kérdésre keresi a választ, hogy a fogyasztáskutatás milyen kihívásokat jelent a gazdaságszociológia számára, három aspektus – a kiterjesztés, kontextus és alternatívák – tekintetében. Az előbbi a gazdasági modellek társadalmi jelenségekre való átültetését célozza meg, a kontextus a társadalmi berendezkedés gazdasági életet befolyásoló hatását írja le, míg az alternatívák a gazdasági tranzakciók konkurensait tárgyalják. Az első két orientáció a termelés vizsgálatát célozza, a harmadik inkább magába foglalja a fogyasztást anélkül azonban, hogy egy koherens fejlődési irányt írna le.

A továbbiakban Zelizer vizsgálja a háztartások, az etnikai-faji közösségek fogyasztását és a fogyasztás kiskereskedelmi formáit. Bemutatja a háztartások fogyasztói magatartását, a pénz szerepét, a láthatatlan, nem fizetett munkát (vásárlást, stb.), kutatási eredményeket foglal bele az elemzésbe. Megállapítja, hogy az etnikai vagy faji közösségek fogyasztásának kutatása messze alulmarad az etnikai munkaerő-szegregáció vagy informális gazdaság kutatása mellett, ugyanakkor gyakran politikai kérdésekkel is összekapcsolódik. E csoportok fogyasztói magatartásának négy aspektusát emeli ki: 1. a közösség tagjai a javak fogyasztási gyakorlatai révén fenntartják közösségük belső reprezentációját, 2. a fogyasztás a közösségen belül megkülönböztetéseket eredményez, 3. a háztartások a fogyasztás etnikai formáit használják közösségi pozíciójuk fenntartására, 4. egyes etnikai vállalkozók sajátos etnikai árukkal kereskednek reprezentálva saját közösségüket. A fogyasztás kiskereskedelmi formái esetében sem kerül háttérbe a fogyasztás kulturális vonzata – ami számos új kérdést vet fel. Vizsgálja formáit (internetes vásárlás, direkt eladási hálózatok, zálogkölcsonzés, kiskipar, gyorsétkezdék stb.), azok kulturális vonzatait, az interakciók előfordulását, mértékét. Az elemzés nem egyszerű gazdaságszociológiai megközelítést nyújtja a témának, hanem interakciók/találkozási pontok megragadására, újszerű vizsgálati szempontok kidolgozására törekszik.

A pénz és hitel szociológiája [*Sociology of Money and Credit*, 355–378] című tanulmány szerzője, Bruce G Carruthers definíciója szerint a pénz általánosított, azonnali és átadható legitim érték, a hitel pedig halasztott és változóan átadható speciális érték, mely definíció nemcsak a különbségeket, hanem a két fogalom átfedéseit is illusztrálja. A tanulmány a pénz és hitel kapcsolatát írja le, azok gazdasági és társadalmi szerepét és hasznát, összegezve a pénzre és hitelre vonatkozó szociológiai szakirodalmat.

A pénz használata messzemenően egyenlőtlen a társadalomban, hosszú fejlődési folyamaton ment keresztül. Carruthers három funkcióját írja le: csereeszköz, értékkészlet és a könyvvitel egysége, majd a pénz számos jelentését emeli ki szakirodalmi példák alapján: a közgazdászok és szociológusok elkülönítik a „modern” és „primitív” értelemben vett pénzt, jelentései kapcsán fontos, hogy a pénz értékhordozó funkcióval, de társadalmi jelentésekkel is bír, továbbá a mérés eszköze is. Ugyanakkor a pénz poli-

तिकai felségjog, a kormányzati felelősség és felügyelet jelképe. Annak ellenére azonban, hogy a közhatalom a legnagyobb ún. pénzgyártó közeg, nem monopolizálja teljesen a folyamatot. E folyamatban többféle pénz létezhet a hivatalos mellett s ehhez alternatív fizetési formák is társulnak, fontos a pénzben való hit és a standardizáció, amely eredményeképp a pénzegységek nem minőségileg, hanem mennyiségükben változnak. A szerző megemlíti az elektronikus pénzt is, de példái ellenére nem taglalja kimerítően. A pénzről való diskurzus utolsó pontjaként a pénz és a csere kapcsolatáról ír.

A következő pontban a hitel kerül bemutatásra, amely nem különül el élesen a pénztől. A hitel kutatása elkerülte a szociológusok figyelmét, bár fontos aspektusa a társadalmi egyenlőtlenségeknek, kontrollja a gazdasági és társadalmi erő alapja. A továbbiakban a hitel folyamatát, társadalmi fejlődéstörténetét, az ehhez kapcsolódó társadalmi jelenségek (bizalom, sebezhetőség) szakirodalmát ismerteti. A hitelezés alternatíváiról ír a szerző, az amerikai hitelrendszer kitalálóirol és a nem intézményszerűsített hitelformákról (pl. karitatív alapítványok, uzsorakamat). Külön alfejezetet szán az adós és hitelező viszonyának: az adós megbízhatóságának megítélésekor, a hitelezők a visszafizetési képességre és hajlandóságra fókuszálnak, ám az ilyen információk nehezen hozzáférhetők. Az adós és hitelező közötti formális kapcsolat megtestesítője a szerződés, amely feljogosítja a hitelezőt az igazságszolgáltatás esetleges igénybevételeire. A két fél közötti informális viszony a társadalmi kapcsolatokra épül, amelyek erőforrásként jelennek meg – itt találkozunk az ún. *harmadik fél hálózat* leírásával: a hitelezők gyakran hálózatoktól függenek, ezért az adós hitelképességét e harmadik fél számára is igazolnia kell, ami nagyon elbonyolíthatja a viszonyrendszert.

A végső következtetéseket megelőzően összegzi a korábban leírtakat. A pénz és hitel elősegíti, serkenti a piaci cseréket, helyettesítőként funkcionál – a pénzhiány hitel-felvételhez vezet, a hitel növekedése pedig pénzfüggőséghez. A hitelek alakulása függ a kormányzat direkt és indirekt hatásától s az informális és formális viszonyrendszerek egyensúlya is kontextus függő. A szerző következtetései szerint a szociológiának meg kell ismernie, hogy hogyan és miért befolyásolják a társadalmi faktorok a pénz és hitel alakulását. Az átmeneti gazdaságok, a formális és informális kontrasztja, az anyagi gyarapodás a fejlett gazdaságokban mind e társadalmi folyamatok dinamikájára hívják fel a figyelmet.

Laurel Smith-Doerr és Walter W. Powell (*Networks and Economic Life* [Hálózatok és gazdasági élet], 379–402) megközelítése szerint a hálózatelemzés egyaránt divattá vált a szociológiában és antropológiában. A szerzőpáros pontokba foglalja a gazdasági életet befolyásoló hálózatokra vonatkozó tudást: (1) A hálózatok informális kapcsolatokat jelentenek a munkaerőpiacon vagy munkahelyen, így a társadalmi kötelékek és gazdasági cserék gyakran egymásba fonódhatnak. (2) A hálózatok formális cserék egy formáját is jelentik – vagyonfelhalmozás két vagy több interakcióban lévő fél között – a cseréből pedig vagyon származtatható. (3) A hálózatok a kormányzat kapcsolati formái, amelyben a hatalom szétszóródik, flexibilitás és magas fokú adaptáció jellemzi.

A szerzők célja a gyorsan fejlődő és bővülő szakirodalom tanulmányozása, szintetizálása. Ennek rendelik alá a fogalomtisztázást is. Az első kiadásában már utaltak arra, hogy a hálózatok gazdasági életre gyakorolt hatásának irodalma kétirányú: módszertani és kormányzati érdekeltségű. A továbbiakban a hálózatokról való diskurzus és elméleti koncepciók fejlődését mutatják be, a megközelítéseket táblázatosan is

összefoglalják, vizuálisan modellekkel ábrázolják a különböző szerzők által megrajzolt hálózattípusokat: a hálózatok első tanulmányozója, Simmel szerint a hálózatok csoportok csatlakozásának szövedéke, Moreno szociogramokat rajzolt meg, White, Boorman és Breiger strukturális ekvivalenciaként képelték el a hálózatokat. Granovetter az erős és gyenge kötése erejeként, Burt hidakként határozza meg a hálózatokat. Milgram hosszú útvonalként, Mizruchi egymásba fonódó központokként (befolyásoló szférákként) írja le őket. Freeman lokális versus globális hálózatokat és közelségi központúságot említ, Bonacich és Cook a központiság versus erőre építi elképzelését. Barnes és Mardsen a sűrűség fogalommal élnek, Watts és Strogatz kis világot rajzolnak meg.

A hálózatok kialakulásának folyamatában az a kérdés, hogy milyen faktorok járulnak hozzá a kialakulásukhoz, illetve hogy miért csak egyes hálózatok vezetnek előnyökhöz. A szerzők szerint a kérdés megválaszolásához a formális és informális szervezetek közötti viszony újraértelmezése szükséges, aminek nyomán meghatározhatók lesznek a hálózatok kialakulását elősegítő feltételek.

Eltérően a más, hálózatokról íródott tanulmányoktól, a szerzők rendkívül hatékonyan szintetizálják a rendelkezésre álló igencsak vaskos szakirodalmat, s igazi szintezist, átfogó képet nyerünk a hálózatok kialakulásának és hatásának pozitív és negatív aspektusairól, következményeiről egyaránt, amelyeket táblázatos összefoglalás mutat be a gazdasági teljesítmény, a források eloszlása, valamint az elképzelések diffúziójának figyelembevételével.

A tematikus tömböt *Az informális gazdaság* [*Informal Economy*, 403–425] című tanulmány zárja, amelyet a korábbi kiadástól eltérően Alejandro Portes társszerzővel, William Hallerrel ír meg. Az informális gazdaság a tevékenységek azon szettje, amelynek nyomán a társadalmi erők a gazdasági cseréket bonyolító intézményeket befolyásolják. A szerzők bemutatják az *informális* fogalmának jelentésváltozásait, és kísérletet tesznek empirikus mérésre is.

A informális fogalma a harmadik világ kontextusában jelent meg, többnyire a szegénység szinonimájaként és egy kizárólag városi életmódhoz kapcsolódó jelenségre vonatkozott. Napjaink definíciói, Castells és Portes nyomán az *underground* gazdaság ernyőfogalmát vezették be, amely alá sorolható az illegális, törvényellenes (*illegal*), a bejelentetlen (*unreported*), a fel-nem-jegyzett (*unrecorded*) és az informális (*informal*) gazdaság. Később Castells és Portes megkísérelték pontosítani a két szféra közötti megkülönböztetést: az alapvető különbség formális és informális gazdaság között *nem* a végső termék *természetében* rejlik, hanem abban a *módozatban*, ahogyan a termék kitermelődött vagy csere tárgyát képezte, ami lehet megengedett és nem megengedett. Erre vonatkozóan a szerzők egy háromszögmodellt rajzolnak fel.

Az informális társadalmi dinamikáját tárgyalva először a beágyazottság paradoxonát tárják fel. Ennek értelmében az informális gazdaság paradoxona, hogy minél inkább közelebb áll a piac modelljéhez, annál inkább függővé válik annak társadalmi kötelékeitől. A szocialista rendszerek informális gazdaságának a bemutatására külön alfejezetet szentelnek, amelyben nem marad el az állami ellenőrzés paradoxonának részletes kifejtése sem, miszerint: a hivatalos erőknek a nem szabályozott gazdasági cselekvések eltörlésére irányuló törekvései a szabályok és kontroll révén gyakran éppen ezeknek a tevékenységeknek a létrejöttét segítik elő. Szó esik még a civil társadalom szerepéről, ahol is modellben összegzik az elmondottakat, amelyben

a civil társadalom jellemzői – atomizálódott, összekapcsolódott – és a szabályozottság foka – minimális, korlátozott és totális – szerint írják le a lehetséges kimeneteket.

Végezetül az informális gazdasági jelenségek empirikus kutatásának aspektusairól szól a szerzőpáros. Az informális gazdaság precíz mérhetőségének hiányában négy kategóriába sűrítve adják meg az adatok lehetséges forrásait: a munkaerőpiaci megközelítés, a kisvállalkozások, a háztartások fogyasztása, valamint a makroökonómiai diszkrepanciák szolgáltathatnak adatokat e tekintetben. A továbbiakban, néhol amerikai statisztikai adatokkal alátámasztva példázzák az említett lehetséges mérési vagy megközelítési módokat, majd megfogalmazzák a mérés/mérhetőség paradoxonát is. Ez tehát az informális gazdaság harmadik paradoxona: minél hitelesebb az állami büntető apparátus, annál inkább figyelmen kívül hagyja az informális gazdaság aktuális méretét, s ennél fogva a közpolitikák erre vonatkozó vetületeit is.

A következtetésekben az informális határainak változtatására vonatkozó észrevételeket fogalmazzák meg. Itt határozzák meg az informális gazdaság negyedik paradoxonát is: az informális gazdaság rendszerint pozitív hatásokkal is jár az állam számára, de éppen ezen intézmények gyakorolnak nyomást ellenében. A szerzők, talán túlságosan is, kiemelik az informális-illegális-szürke/fekete gazdaság lehetséges társadalmi előnyeit, ugyanakkor a informális gazdaság szakirodalmában is kiemelkedően pontos, átfogó definíciórendszert alakítanak ki.

C. A második rész utolsó tematikus tömbje olyan tanulmányokat foglal magába, amelyek a vállalatok, szervezetek és iparágak szociológiai vizsgálatát végzik el. Közülük az első, Mark Granovetter az első kiadás óta jelentősen átdolgozott írása (*Business Groups and Social Organization* [Üzleti csoportok és társadalmi szerveződés], 429–450). A tanulmány az üzleti csoportokkal foglalkozik, azaz olyan jogilag különálló vállalkozások csoportjaival, amelyeket tartós és szoros formális és informális kötelek kapcsolnak össze. Mivel ezek jelenléte domináns számos fejlődő és fejlett országban (pl. japán *keiretsu*, koreai *chaebol*), Granovetter – megismételve Coase vállalkozásokra vonatkozó kérdését – arra keresi a választ, hogy mi élteti, mi teszi hatékonyá az üzleti csoportokat. Ennek megfelelően az üzleti csoportok létrejöttét, variációik skáláját és fennmaradásuk kritériumait vizsgálja.

Létrejöttükre két magyarázat adható: az első a gazdasági szereplők racionális döntéseiből indul ki – eszerint az informális kapcsolatokkal összekötött üzleti csoportok jelentősen lecsökkentik a tranzakciós költségeket, illetve a piramisszerű ellenőrzési mechanizmusai is költségcsökkentést eredményeznek; míg a második a piac tökéletlenségeire (*market failure*) adott válaszként értelmezi az üzleti csoportokat, amelyek belső kapcsolathálójuk erőforrás-mobilizációja segítségével képesek betölteni az intézményi ürköket. Granovetter ezeket még kiegészíti az intézményes tényezők szerepének artikulálásával, amelyek a szervezeteket egymáshoz hasonlóvá tevő izomorfizmusok révén hatnak – az állam és törvénykezés előírhatja/korlátozhatja bizonyos társulási formák kialakulását (*coercive isomorphism*), miképpen a társadalmi normák és kulturális gyakorlatok is (*cross-institutional isomorphism*), továbbá nemzetközi átvételek is vezethetnek üzleti csoportok megjelenéséhez (*cross-national mimetic isomorphism*).

A szerző az üzleti csoportok nagyszámú variációit hat dimenzió mentén látja elhatárolhatónak, ezek: (1) a csoporton belüli szolidaritás forrása (sok esetben a cégek/személyzet közötti rokonsági, etnikai, vallási, regionális stb. kötelékeken alapul), (2) az

ún. „morális gazdaság” (*moral economy*) kiterjedtsége (a tagok morális kötelességadata normatív, gazdaság feletti értelmet kölcsönözhet a gazdasági cselekvéseknek), (3) a tulajdonszerkezet formája (az egy család kezében összpontosuló tulajdontól a független cégek keresztrésztvényességen alapuló szövetségéig), (4) az autoritás szerkezete (az alacsony koordináltságtól a keménykezü csoportvezetésig), (5) a pénzügyi intézmények szerepe (jelenlétük nem kötelező, de szerepük lehet annyira meghatározó, hogy egyes esetekben célszerűbb inkább pénzügyi csoportokról beszélni), valamint 6. az államhoz való viszonyuk (a függetlenségtől az állami dominanciáig, illetve az államtól elkülönült üzleti csoportoktól azokig, amelyeket a politikai szereplők az állami apparátus felhasználásával saját céljaikra hoznak létre).

Végezetül Granovetter megállapítja, hogy az üzleti csoportok sikeressége, fennmaradási képessége nem magyarázható tisztán gazdasági szempontok alapján. Teljesítményük a folyamatos, kisléptékben növekvő innováció és az erős tagvállalatok gyengéket segítő magatartása által meghatározott. Az előbbi csökkenti az azonnali profitra való érzékenységet és megkönnyíti az egyéni vállalkozások radikális innovációinak átültetését, de hátrányt jelent, ha az újítás megköveteli a cégek közti kapcsolat gyors átalakítását. Az utóbbi arra utal, hogy a csoporton belül a cégek profitmaximalizálása alárendelt a csoport jólétének, ami értelmetlenné teszi a tagvállalatok átlagos jövedelmezőségének vizsgálatát. Ugyanakkor nem elhanyagolható a csoportok társadalmi beágyazottsága sem. Úgy tűnik a legrezisztensebbek a régi és erős identitással rendelkező csoportok, ezek többsége ugyanis fennmaradt a '80-'90-es évek válsága után is, jóllehet e válság megingatta azt az elképzelést, amely szerint az üzleti csoportok egyértelműen sikeresebbek lennének a nyugati típusú szerveződési formáknál. Jövőjük kérdése azonban további tudományos vizsgálatot igényel, amelynek a szerző több lehetséges szempontját is kijelöli.

A tanulmányt Howard E. Aldrich elemzése követi (*Entrepreneurship* [Vállalkozás], 451–477), amely a vállalkozás fogalmát és lehetséges vizsgálati dimenzióit járja körül a vállalkozáskutatás (*entrepreneurship studies*) szemszögéből. Aldrich először áttekinti e viszonylag új, az 1970-es évek óta intézményesedő diszciplína kutatástörténetét, majd a vállalkozás és vállalkozó terminusainak fogalmi tisztázását végzi el. Joseph Schumpeter század eleji vállalkozás-fogalmából kiindulva felvázolja a kortárs megközelítéseket (magas szinten kapitalizált és gyorsan növekvő üzleti vállalkozások, innovatív cselekvés új termékek és piacok kialakítására, lehetőségek felismerése és kamatoztatása, illetve új szervezetek létrehozására irányuló viselkedés), amelyek közül az utolsót választja saját értelmezési keretének. Tulajdonképpeni elemzése a vállalkozások létrejöttét vizsgálja tehát, amit három szinten végez el: a vállalkozójelöltek (*nascent entrepreneur*), a vállalatok populációi és az iparágak szintjén.

Szerinte az új vállalkozások létrehozásában döntő szerephez jut a vállalkozó-jelöltek korábbi munkatapasztalata, kapcsolatrendszere – legelőnyösebbnek a nagyszámú heterogén kapcsolat, illetve a strukturális lyukak kihasználása bizonyul – és kulturális tőkéje. Megállapítja továbbá, hogy a vállalkozói team-ek szociológiai jellemzőik tekintetében általában homogének, és a vállalkozások többsége kevés tőkével és kölcsönök igénybevétele nélkül indul. A vállalkozói populációk szervezeti ökológiája szintjén a cégalapítási ráták a populáció sűrűségétől függenek (*density dependence*), amely kezdetben elősegíti a legitimációt és növeli az alapítási rátát, nagy sűrűség esetén azonban a versengés kerül előtérbe – ennek során a több területen telje-

sítő (*generalist*) szerveződési formák kerülnek piac középpontjába, míg a specialisták a perifériára szorulnak vagy a felbomló vállalkozások helyét foglalják el. Az új iparágak szintjén a vállalkozásoknak egyrészt ki kell jelölniük saját helyüket a piacon, másrészt biztosítaniuk kell nemcsak a fennmaradáshoz szükséges hatékony rutinokat és tudást, hanem pozíciójuk kognitív és szociopolitikai legitimációját is, azaz el kell nyerniük a közönség, a véleményvezérek és a kormányzat elfogadását. E legitimációs folyamatok gyakran szervezatközi akciókat igényelnek.

A második rész utolsó tanulmánya (*Firms and Environments* [Cégek és környezeteik], 478–502) szakirodalmi áttekintés – s mint ilyen átmutat az utolsó, a gazdasági és egyéb szférák átfedéseit tárgyaló részre –, amelyben Gerald F. Davis a vállalatok és környezetük viszonyát a szervezetelméletet felváltó probléma-vezérelt kutatások összefoglalásán keresztül mutatja be. A '80-as évektől kezdődő gazdasági változások – az óriásvállalatok szétbomlása, a különféle hálózati formák megjelenése, az iparágak közötti határok elmosódása és a multinacionális vállalatok elterjedése –, illetve az Észak-Amerikán kívüli kutatások rámutattak arra, hogy a szervezeteket diszkrét társadalmi egységekként kezelő szervezetelméleti megközelítés (amely olyan mechanizmusokra építette magyarázataikat, mint az utánzás, a hálózatokon belüli diffúzió, a hatékonyság-alapú legitimáció, szelekció és még sorolhatnánk) eltérő paradigmái – erőforrás-függőség elmélete, tranzakciós költség-elmélet, szervezeti ökológia, neoinstitucionalizmus stb. – ellenére tarthatatlan.

A szervezeti mechanizmusok társadalmi kimenetei továbbra is indokolták tették a szervezetek vizsgálatát, az elemzés alapegységévé azonban a *szervezeti mezők* váltak, valamint felismerték az üzleti szervezetek társadalmi beágyazottságát is. A kutatás kulcstémájává egyfelől a stratégia, szervezeti struktúra és hatékonyság kérdése, másfelől a gazdasági mező, állam és intézmények viszonya, harmadrészt pedig a hálózati formák és ezek dinamikájának vizsgálata vált.

A korporatív stratégiák és struktúrák elemzése esetén a fókusz azok teljesítményi következményeiről eltolódott az előzményeik felé, fő kutatási területté annak vizsgálata vált, ahogyan a közpolitikák és a vállalkozás alapítási körülményei, a vállalkozás-alapítók preferenciái, illetve – a vállalatok közti verseny és a politikai döntések közvetítésével – a kulturális paradigmák meghatározzák a vállalkozások stratégiáit és szerkezeti felépítését. A gazdasági mező, állam és intézmények tekintetében a kérdés a gazdasági mezők létrejötte, intézményesülése, legitimációja és változása, valamint a vállalkozók részvétele a jogi keretek létrehozásában, értelmezésében és megváltoztatásában. A vállalkozások hálózati aspektusainak elemzése iránti igény az üzleti csoportok, illetve aggregált hálózati struktúrák, valamint a gazdasági átmenet kapcsolatrendszerei vizsgálatának előtérbe kerülését eredményezte.

Davis értékelése szerint mindezek a változások a gazdasági szervezetek szociológiáját közelebb vitték a szociológia mint diszciplína általános kutatási trendjeihez és tágitották nézőpontját. Úgy véli e területen elsősorban a középszintű elméletek kidolgozásának van perspektívája, ugyanakkor figyelmeztet a szervezetelméleti paradigmát felváltó probléma-orientált megközelítés okozta eklekticizmus dilettantizmusba hajlásának veszélyére is.

III. A kötet utolsó részébe olyan tanulmányokat vettek be a szerkesztők, amelyek a gazdaságszociológia és más társadalmi mezők érintkezési pontjai mentén szerveződ-

nek. Ezek sorát nyitja Fred Block és Peter Evans a gazdaság és állam átfedéseit vizsgáló tanulmánya (*The State and the Economy* [Állam és gazdaság], 505–526). A szerzők elutasítják azt az elképzelést, amely szerint az állam és a piac a gazdaság szerveződésének ellentétes létmódjait jelentik. Ehelyett azt tételezik, hogy az állam és gazdaság kölcsönösen konstituálja a gazdasági tevékenység szféráit (1), ezek egyaránt beágyazottak (*embedded*) a társadalomba, amely beágyazottság meghatározza mind a gazdasági, mind a politikai kimeneteket (2), illetve beágyazottságuk dinamikus: az intézményi újítások folyamatosan átalakítják az állam és gazdaság közti metszéseket (3).

Kiindulópontjukat Polányi azon elképzelése jelenti, amely szerint a piacgazdaság kritikus bemenetei – a föld, a munka és a pénz – olyan képzett áruk (*fictitious commodities*), amelyek nem pótolhatók kizárólag a piaci tevékenységeken keresztül, hanem kormányzati szabályozást igényelnek. Értelmezési keretüket a civil társadalom bevonásával teszik hárompólusúvá. A civil társadalmat úgy határozzák meg mint a nem kormányzati szervezetek és a habermasi értelemben vett nyilvánosság szférájának együttesét, amelynek alapja a kapcsolathálóban álló egyének (egyszerre gazdasági és politikai szereplők) tevékenysége. Azt állítják, hogy a társadalmak fejlődésének sikere vagy sikertelensége a gazdaság, civil társadalom és állam hármasa együttműködésén, szinergiájuk meglétén vagy hiányán múlik, így a kapitalizmus különböző változatait e három pólus intézményes újításokon keresztül megvalósuló kapcsolatának komplex történeti következményeiként kezelik.

Tételeiket három lényeges elemzési szinten, a fejlődő és átmeneti társadalmak, a fejlett jóléti államok és a globális gazdasági és kormányzati struktúrák szintjén fejtik ki. Állításait elsősorban a fejlődő és átmeneti társadalmak esetében tartják kiemelkedő jelentőségűnek, mivel a fejlődő államot önmagában is intézményes újításnak tekintik, amely újítás sikere vagy kudarca az állam–gazdaság–civil társadalom viszonyával magyarázható. E téren az államnak centrális szerepet tulajdonítanak, a tulajdonjogokat meghatározó és védő normák és jog szolgáltatása tekintetében. A harmadik világ országaiiban és Délkelet-Ázsiában elindított fejlesztési programok sikereit követő visszaesések, valamint a kelet-európai társadalmak gazdasági átmenetének perverz hatásai egyaránt kettős következtetéssel szolgálnak: megmutatják, hogy a gazdaság, állam és civil társadalom egymásra találása növeli a fejlettséget, viszont arra is rávilágítanak, hogy e kapcsolatot időnként szükséges újradefiniálni, különben idővel romlik majd a teljesítmény.

A jóléti államok esetében a gazdaság–állam–civil társadalom hárompólusú vizsgálata arra a felismerésre vezette a szerzőket, hogy a jóléti állam egyrészt (elsősorban a humán erőforrások terén) kulcsfontosságú inputokat szolgáltat a gazdaságnak, másrészt a jóléti programok folyamatos módosítása által mélyen beágyazott a civil társadalomba. Mindez szerintük a jóléti állam halálához kapcsolódó közvélekedés ellenére akár annak megújulását is eredményezheti, ha sikerül új normatív alapokat, közpolitikákat és intézményi újítási folyamatokat létrehozni. Végül, a nemzetközi gazdasági és kormányzati intézmények vizsgálata rámutat arra, hogy a lokális, állami és globális szintek között összefüggés tapasztalható mind a gazdaság, mind a hatalom esetében, s jöllehet a fejlett országok szerepe aránytalanul nagy a globalizáció szabályozásában, míg a fejlődő országok esetében a globalizáció inkább előírászerű, a nemzetközi intézmények megújítása és demokratikusabbá tétele egyaránt kedvező lehet valamennyi ország számára.

Lauren B. Edelman és Robin Stryker írása (*A Sociological Approach to Law and the Economy* [A jog és gazdaság szociológiai megközelítése], 527-551) a jog és gazdaság szociológiai megközelítését szorgalmazza, e megközelítés számára dolgoz ki konceptuális keretet. Kulcspremisszájuk az, hogy a gazdaság és jog egyaránt mélyen beágyazott a társadalmi tevékenységekbe és szervezetbe, így a jog- és gazdaságszociológiának azt kel vizsgálnia, ahogyan a politikai és intézményes mechanizmusokon keresztül a jogi és gazdasági tevékenységek egy kölcsönösen összefüggő oksági dinamika részévé válnak.

Az elemzés egységévé a jogi és a gazdasági mezőket teszik. Az előbbi a jog jog-szerűségként, törvényszerűségként való meghatározására alapozzák – ennek értelmében a jog kulturális erőforrás, amely nem csak a formális állami szabályozást foglalja magába, hanem a társadalmi viselkedést és normákat is, amelyeket egyszerre működnek a jogi cselekvések által (*law in action*), illetve tudatosulnak az emberek értékrend-szerében (*legal consciousness*) –, míg a gazdasági mező fogalmát a neoinstitucionalizmus eszköztárából kölcsönzik. Az intézményes folyamatok e két mezőt olymódon kapcsolják össze, hogy a piacot jogi keretekbe illesztik, és a jogszerűséget beszívárogtatják a gazdaság logikájába, míg a politikai folyamatok azáltal, hogy mind a jog, mind pedig a gazdaság konfliktusos és mélyen implikált a hatalom stabilizációjában és átalakításában. Jog és gazdaság metszéspontjaként a jelentéstulajdonítási folyamatokat és a politikai erőforrás-mobilizáció intézményét határozzák meg.

A szemléleti keret felvázolása után a szerzők összefoglalják a kérdés szakirodalmát a jogi környezetek Edelman és Suchman-féle ideáltípusai köré csoportosítva azt. Ezek az egymással kölcsönhatásban levő ideáltípusok: (1) a támogató jogi környezet (*facilitative legal environment*), amely magába foglalja mindazokat a procedurális eszközöket, amelyek segítségével a gazdasági szervezetek kezelik a vitás kérdéseket, strukturálják viszonyukat a gazdasági élet más szereplőivel, beszerzik a szükséges információkat, stb.; (2) a szabályozó jogi környezet (*regulatory legal environment*), amely azokat a lényeges szabályokat foglalja magába, amelyek előírják és biztosítják a normatív társadalmi kontrollt a gazdasági szervezetek felett, illetve a gazdasági érdekek jogi érvényesülését, s amelyek esetében a leglátványosabb a politikai erőforrások mobilizációja és ellen-mobilizációja; és (3) a konstitutív jogi környezet (*constitutive legal environment*), amely olyan fogalmak, definíciós kategóriák és címkék kognitív együttesét jelenti, amelyek abban játszanak – általában rejtett intézményes – szerepet, ahogy a gazdasági szereplők tevékenységeiket és viszonyaikat elképzelik, észlelik és megszervezik.

A szerzők e fogalmi keretet a jogot és gazdaságot különálló egységekként kezelő posztcoaseiánus takarékos modelleknél sokkal élet közelebbi paradigmaként ajánlják a kutatás számára.

A jóléti állam és gazdaság metszéspontjairól értekezik Evelyne Huber és John D. Stephens tanulmánya (*Welfare States and the Economy* [A jóléti államok és a gazdaság], 552–576). A szerzők megállapítása szerint az első kiadás óta a jóléti rendszerek irodalma három területen ért el eredményeket: a jóléti és a termelési rendszerek kapcsolatának, valamint a jóléti rendszerek gender-specifikus és elosztási következményeinek kutatásában.

A tanulmány a jóléti államok kialakulását magyarázó három fő irány szakirodalmi áttekintésével indul. Az iparosodás logikája szerint az iparosodás és urbanizáció szétbomlasztotta gondoskodás hagyományos közösségi rendszereit, ezért vált szükségessé az állam jóléti szerepvállalása (1). Az államközpontú megközelítés az autonómiával bíró állami bürokraták kezdeményezéseit (2), a politikai osztályharc és hatalmi erőforrás szempontú megközelítés pedig a munkásosztály érdek-érvényesítésének szerepét hangsúlyozza (3). Ezt követően a szerzők ismertetik a jóléti állam tipológiáját, három típust különböztetnek meg: a szociáldemokrata/intézményi típusra az univerzális juttatás jellemző (Észak-Európa), a konzervatív/korporativista típusban foglalkozási kategóriák szerint eltérő a juttatás (kontinentális Európa), a liberális/reziduális típus pedig a rászorultság elve alapján juttat (angolszász országok).

A jóléti rendszerek és a termelési rendszerek kapcsolatának vizsgálata szerint erős az összefüggés a korporativizmus (az alkufolyamat központosítottága) és a jóléti államok nagyvonalúsága között. A szakszervezeti rendszer helyett a munkaadók szervezettségének sajátosságait hangsúlyozó szempont szerint az ipar által koordinált piacgazdaságokban a munkaadók (rész)iparági szinten koordinálják cselekvéseiket (Németország, Észak-Európa), a csoportok által koordinált piacgazdaságokban több iparágat átfogó vállalatcsoportokon belül zajlik a munkaadói koordináció (Korea, Japán), míg a liberális piacgazdaságokból hiányzik a munkaadói koordináció (angolszász országok). Az előbbi típusban az iparág-specifikus munkavállalói képességek jelentős részét az állami szakközépiskolai oktatás nyújtja – a munkavállalók állásvesztéskor hosszabb munkanélküliségre, eltérő képességigényű állásba kényszerülés esetén pedig alacsonyabb jövedelemre számíthatnak, így a magas jóléti kiadásokban érdekeltek.

Az utóbbi két évtizedben a legtöbb fejlett országban csökkent a jóléti rendszer nagyvonalúsága. A globalizációs magyarázat szerint a tőkeáramlás szabadságának növekedése megnövelte a tőke hatalmát, ami az államokat a gazdasági korlátozásokra és a jóléti politikák leépítésére kényszeríti, ám a leginkább jóléti s egyben nagyon nyitott és exportorientált észak-európai országok esete megkérdőjelezi ezt a magyarázatot. A szerzők szerint a folyamatot inkább a belső munkaerőpiaci változások és demográfiai tényezők magyarázzák: a szolgáltatási szektor a nők növekvő munkába állása révén épült ki, ami csökkenti a születések számát, jóllehet eltérő módon. A szociáldemokrata modell jelentős szolgáltatásai és a liberális jóléti rendszer rugalmas munkaerőpiaca lehetővé teszi a nőknek a gyermekvállalást és a megélhetést. A kereszténydemokrata jóléti államokban viszont az alacsony családi támogatás és a munkaerőpiac rugalmatlansága miatt a nők választásra kényszerülnek. Ezért a szerzők értékelése szerint a kontinentális jóléti rendszerek igazi krízise még előttünk áll. Az egyes jóléti rendszerek eltérő jövedelemelosztási következményekkel is járnak: a szociáldemokrata jóléti államokban a legkisebb a szegénység és legnagyobb az adózás és transzferek utáni szegénységcsökkenés mértéke, a liberális jóléti államokban a legnagyobbak a jövedelemkülönbségek, míg a kereszténydemokrata helyezkedik el középen.

Mary C. Brinton tanulmánya (*Education and the Economy* [Oktatás és gazdaság], 575–602) a humántőke-fejlesztés intézményi kereteit és az egyenlőtlenségeket vizsgáló diszciplínának áttekintésével indul. Az oktatásszociológia a foglalkozási státusz, a képzett ill. képzetlen munkaerő, nemzedékek közti mobilitás kérdéseit vizsgálja az oktatási rendszer jellemzői függvényében. A munkaerőpiac szociológiája

munkaerőpiaci típusok által meghatározott nemi/faji béregyenlőtlenségeket, a munkahely-változtatást és a nemek foglalkozás szerinti elkülönülését tekinti tárgyának. A jóléti állammal kapcsolatos kutatások a bérmegállapító intézmények, termelési és képességfejlesztő rendszerek szerepét vizsgálja a jövedelem-eloszlás egyenlőtlensége és a nemek szerinti bérkülönbségek szempontjából. Végül a munkagazdászok a bérmegállapító intézmények és szakszervezetek jövedelem-eloszlás egyenlőtlenségekre és a nemek szerinti bérkülönbségekre gyakorolt hatását elemzik.

A tanulmány hátralevő részében Brinton az oktatás és a gazdaság azon folyamatait vizsgálja, amelyek az egyén humántőkéjének és képességeinek fejlesztését, valamint munkába való rekrutációját végzik. A humántőke-fejlesztés feladata megoszlik az iskola és a vállalatok között, ez minden társadalomban intézményesül és különböző egyenlőtlenségi mintákat hoz létre. Az irodalmi áttekintést és az elemzést a továbbiakban leszűkíti az *iskolai végzettség* és a *nem szerinti bér-egyenlőtlenségekre*, és ezek függvényében vizsgál három általa ideáltipikusnak nevezett esetet (az USA-t, Németországot és Japánt). Ugyanezen országok esetében vizsgálja a rekrutációs mechanizmusok és az egyenlőtlenség összefüggését is, különös tekintettel arra, hogy az egyes típusokban a fő rekrutációs mechanizmusok hogyan hatnak az iskolai végzettség és a nemek szerinti bérkülönbségekre. Kifejti, hogy a vállalat kiemelkedő szerepe a humántőke-fejlesztésében olyan rekrutációs mechanizmusokat és bér-megállapítási sémákat ad, amelyek a nőket diszpreferálják – a nők gyermekvállalás miatti kiesése ugyanis specifikus emberi tőkéjük leértékelődését/elvesztését jelenti az abba beruházó munkaadónak.

Robert Wuthnow írása (*New Directions in the Study of Religion and Economic Life* [Új irányzatok a vallás és a gazdaság kutatásában, 603–626) két részre oszlik. Az elsőben összefoglalja Marx, Weber és Durkheim klasszikus vallásszociológiai téziseit és ismerteti néhány kutatást, amely az ő örökségüket viszi tovább. Felhívja a figyelmet az elmúlt két évtizedben a valláskutatás terén megjelent új megközelítési módokra és előfeltevésekre, dichotóm szemléletben mutatva be a régi és az új perspektíva jellegzetességeit: az előbbiben a vizsgálódás terepe akontextuális, makroszintű, mely az eredmények általánosítására ad lehetőséget, míg az új szemléletre a kontextuális, mikroszintű vizsgálódások jellemzőek. A korábbi perspektíva mintákat magyaráz struktúra és a kötöttségek segítségével, míg a kortárs megközelítés folyamatokat vizsgál a képviselő és a felhatalmazás függvényében. A hatalom helye a régi perspektívában adott, a struktúrában található, ezzel szemben az új perspektíva lehetőséget nyújt a hatalommal való tárgyalásra és ellenállásra is. A kultúrát az előbbi értékek, hiedelmek és tanítások, az utóbbi a diskurzus, gyakorlat, termelés oldaláról közelíti meg. A kortárs kutatás megkérdőjelezi továbbá a vallás jelentőségének csökkenését és a szekularizáció jelenségét, illetve beágyazott gazdasági modellt javasolnak a racionális piaci cselekvések helyett, s az összehasonlító-történeti elemzéseket is felváltják a kvalitatív, etnografikus kutatások.

A tanulmány második része az új perspektíva irodalmából hat témakört mutat be. (1) A bevándorló etnikus vallási közösségek (*ethnoreligious communities*) az asszimiláció miatti ellenálló képességük és sajátos gazdasági gyakorlataik miatt kerültek a kutatások középpontjába. A fundamentalizmus kutatása Wuthnow szerint azért különösen érdekes, mert ellentmond a korábbi feltevéseknek, miszerint a vallás a modern társadalmakban hanyatlik, illetve a gazdasági marginalizáció és a fundamentaliz-

mus szorosan összefüggenek. (2) A meggyőződés-vezérelt szervezetek (*faith-based organizations*) a fundamentalizmussal ellentétben, közvetlen kapcsolatban állnak a gazdasági tevékenységgel. Ezen szervezetek (mint például a *Habitat for Humanity*, Üdvhadsereg) jellegzetesen vallási indíttatásból szolgáltatással és közösség-építéssel foglalkoznak a piaci résekben, identitást, önértelmezést adva tagjaiknak. (3) A vallás és a piac kapcsolata többféleképpen értelmezett: egyrészt az amerikai vallási pluralizmusban az egyházak ugyanúgy versengenek a hívőkért, mint a vállalatok a fogyasztókért, másrészt az amerikaiak vallásosságának minőségileg is kezd a konzumerizmus felé hajlani, egyre gyengébb vallási elköteleződés és nagyobb változékonyság jellemzi. (4) A munka világában Wuthnow saját értéktanulmányai szerint az amerikaiak nem csak a pénzért dolgoznak, hanem azért is, hogy legitim önigazolást adjanak maguknak és a közeli ismerőseinek. (5) A vallás és a politikai kérdések kapcsolatának irodalma szerint az USA közel-keleti politikáját az olajérdek és a térség Szentföldként való percepciója határozza meg. (6) Ebbe a témakörbe tartozik még a humán genetikáról szóló diskurzus is.

A következő tanulmány (*Gender and Economic Sociology* [Társadalmi nem és gazdaságszociológia], 627–649) szerzői, Paula England és Nancy Folbre felfogásában a gazdaságszociológia határainak és célkitűzéseinek kitágítására van szükség – jobbra a formális szervezeteknek a tulajdonosok, menedzserek, munkavállalók és tranzakciók terminusaiban történő vizsgálatára szorítkozik, elhanyagolva a háztartásbeli viselkedés szerepét. A szerzőnők a nemek szerinti egyenlőtlenséget a kapcsolathálók, a kultúra, normák és intézmények, valamint a korlátozott racionális döntések elmélete eszközkészletének felhasználásával veszik górcső alá a foglalkozások nemek szerinti szegregációja, a nemek szerinti bérkülönbségek, a háztartásbeli munka nemek szerinti megosztása, valamint a válások területén.

A foglalkozások nemek szerinti szegregációja és a nemek szerinti bérkülönbségek csökkennek. A szerzők kimerítően tárgyalják a még mindig jelentős különbségek lehetséges magyarázatait. A hálózatlapú magyarázatok a kora gyermekkortól kezdve a nemek szerint homogén kapcsolathálók továbbélésére teszik a hangsúlyt. A munkaadók azon gyakorlata is a szegregáció irányába hat, hogy a meglévő munkavállalóik kapcsolathálóit használják az újabb munkavállaló felvételénél. A kultúraalapú magyarázatok az eltérő nemi szocializációt emelik ki, mely eltérő foglalkozási aspirációkat eredményez.

Hogy azonos iskolázottságuk ellenére miért keresnek a nők kevesebbet a szerzők a racionális döntésméleti-paradigma alapján többféleképpen magyarázzák: egyrészt a gyermekvállalás és gondozás ideje alatt emberi tőkéjük leértékelődik, ezért eleve a kevesebb emberi tőkét igénylő állásokat választják, másrészt a kompenzáló különbségeknek megfelelően a kevésbé veszélyes foglalkozásokat választják és cserébe megelégednek alacsonyabb bérezéssel. A tanulmányírók önálló hipotézise az, hogy a gondoskodó szektor (*care work*) munkavállalóinak zöme nő, akik az altruisztikus hajlamaik kiélésének lehetőségét juttatásként értelmezik, ezért fogadják el az alacsonyabb bért. Termékenyebbnek és politikailag korrektebbnek tűnik azon hipotézisük, miszerint a gondoskodás a gondozottakra gyakorolt pozitív hatásán túl pozitív externáliákkal jár, tehát közjószág jellegű és ezért nehezebb beszédni a hasznának megfelelő ellenértéket. Továbbá a szektor vásárlói (gyerekek, betegek, öregek stb.)

gyakran nem tudnak sokat fizetni, valamint a gondoskodó munka hatékonyságának mérése problematikus, s ez is hozzájárul az alulértékeléséhez.

A háztartásbeli munka megosztását és a válásokat is alapvetően az RDE-paradigma alapján magyarázzák a szerzők. England és Forbes felhívja a figyelmet arra, hogy a több pénzt kereső partner közös döntéseket befolyásoló szerepe nagyobb, így rá tudja kényszeríteni a másikat arra, hogy nagyobb részt vállaljon a háztartási munkából, mert a konfliktusban messzebb mehet el anélkül, hogy válástól kelljen tartania – ez esetben ugyanis a partner elegendő önálló pénzbevétele híján nagyobb veszítene.

Ivan Light a kisebbségi közvetítő kereskedők elméletére (*middleman minority theory*) alapozza a tanulmányát (*The Ethnic Economy* [Etnikus gazdaság], 650–677). Megállapítja, hogy az etnikai gazdaság kiszélesedett irodalma magába foglalja a bevándorlók és az etnikai kisebbségek gazdasági viselkedésének irodalmát is. Fejezetében főleg a kelet-ázsiai bevándorlókkal foglalkozik mint a téma leglátványosabb és leginkább mozgásban lévő jelenségével, nem foglalkozik azonban az őshonos kényszerkisebbségek gazdasági tevékenységének vizsgálatával.

Az első kiadásban Light és Karageorgis az etnikai gazdaság fogalma alatt az etnikumhoz tartozó önfoglalkoztatót, fizetetlen családtagjait és az azonos etnikumhoz tartozó beosztottjait értették. A jelen kiadás definíciója szerint ez az etnikai tulajdonú gazdaságot jelenti, etnikum által kontrollált gazdaságról pedig akkor beszél a szerző, amikor az azonos etnikumú alkalmazottak jelentős piaci erőt képviselnek a munkahelyükön – e két terület együttese alkotja az etnikai gazdaságot. Az új definíció annyival pontosabb az előzőnél, hogy a gazdasági befolyásképesség forrásának nem csak a tulajdont ismeri el.

Light felhívja a figyelmet az etnikai gazdaság formális, informális és illegális szféráira. Az esettanulmányokon alapuló kevés kvantitatív felmérést alkalmazó kutatási irány a szerző szerint nehezen megbecsülhetővé teszi az etnikai gazdaság nagyságát. Az etnikumok körében magasabb önfoglalkoztatási arány okát a szerző az etnikumokat érő munkaerőpiaci diszkriminációban, a nyelvi és egyéb kompetenciahiányokban látja. Az etnikai gazdaság jövedelmi és vagyoni viszonyainak elemzése során feltárul, hogy az etnikai önfoglalkoztatók jövedelme összességében nem magasabb, mint a hasonló iskolázottságú munkavállalóké, de szórása nagyobb (tehát sokaknak „megéri” és sokaknak nem); az etnikai tulajdonú gazdaságban foglalkoztatott beosztottak kevesebbet keresnek, mint a mainstream munkaerőpiacon dolgozó hasonló iskolázottságú társaik. Light szerint a jelenség azért nem tekinthető kizsákmányolásnak, mivel az etnikai tulajdonú vállalkozások jellemzően veszteségesek (és ekkor nem értelmezhető a kizsákmányolás), nem tér ki azonban az informális szféra kérdésére, amelyet a fejezet elején pont az adófizetés elkerülésével határolt el. A fizetetlen családtagok esetében a családtagok részvételét a patriarchális családmodellnek és a gyermekek szülők iránt érzett hálájának tudja be, amely megközelítés felületesnek hat, ha England és Folbre sokkal szélesebb elméleti és módszertani megközelítésével hasonlítjuk össze, amit a háztartáson belüli munkamegosztás vizsgálatára alkalmaztak.

Az etnikai gazdaság finanszírozásának kérdését a szerző csak lazán kapcsolja tanulmányába – csupán szakirodalmat idéz a leszámítoló és zálogüzletekről, valamint a rotációs megtakarító és hitelező egyesületekről.

Giovanni Dosi, Luigi Orsenigo és Mauro Sylos Labini tollából származik a következő tanulmány (*Technology and the Economy* [Technológia és gazdaság], 678–702), amelyet szerzői a technológiai változás általános tulajdonságainak, a gazdasági min-táknak és technológiai változás társadalmi kontextusának szentelnek. Bevezetőjükben jelzik, hogy a technológiai változás és a gazdasági fejlődés minden aspektusára nem térhetnek ki, ezért a hasznos tudás termelésére és annak gazdasági kiaknázására szűkítik vizsgálódásukat.

Olyan kérdések megválaszolását is célul tűzik ki, mint hogy az erőforrás-felhalmozás okozza-e az innovációt, vagy fordítva, az innováció a tőkefelhalmozást. Ehhez képest a fejezet jobbára leíró jellegű. A feltalálások, felfedezések és innovációk, valamint a bejegyzett szabadalmak számának alakulását áttekintve megállapítják, hogy az újításban jeleskedő országok köre mindig szűk volt, mivel az innovatív tevékenységek és a GDP közötti összefüggés igen szoros. A makro dimenzióktól a mikro felé haladva arra a következtetésre jutnak, napjaink gazdaságaiban a technológiai felhalmozás helye egyre leginkább a vállalat, majd tág teret szentelnek a technológiai paradigma és a fejlődési pálya fogalmi megvilágításának.

A következő, az eddigiekhez lazán kapcsolódó részben a „szervezeti tudás” fogalmát próbálják körüljárni. Külön alfejezetet szentelnek az információ és a tudás fogalma közötti különbség szemléltetésére. Ezután a tudomány és a technológiai kapcsolatáról szólva megállapítják, hogy az innováció alapjává egyre inkább a tudomány válik, illetve hogy a korábbi a tudományt a gazdaság szempontjából exogén tényezőnek tekintő szemlélettel szemben a tudomány és a gazdaság közötti kapcsolat kétirányúnak tekinthető. Megállapításaik azonban sajnos nem visznek közelebb a fel-tett kérdéseik megválaszolásához.

Sokkal alaposabb a kötet zárótanulmánya (*The Economy and the Environment* [Gazdaság és környezet], 703–725), amely a természeti környezet irányába tágítja ki a gazdaságszociológiai vizsgálatokat. Munkájában Alan Schnaiberg a gazdaság és a környezet kapcsolatának legrelevánsabb kérdéseit fogalmazza meg, s ad rá releváns válaszokat. Az első kiadás hasonló fejezetét jól egészíti ki a munkája, mely inkább a konfliktuselméleti megközelítésű.

A természet szolgáltatja az ember életéhez és termelési rendszereihez az egyre nagyobb mennyiségű anyagot, illetve fogadja magába az emberi tevékenység egyre több felhasználhatatlan hulladékát. Ez veszélyezteti és tönkreteszi a természet ökörendszerét. A probléma gyökere a szerző szerint az, hogy nem maximalizálható egyszerre a természet javainak eltérő csereértéke és használati értéke. Az ökoszisztéma egy komponensének csereértéke lényegében az, amit a piac fizet érte, a használati érték pedig azt jelenti, hogy az adott komponens mennyire tud hozzájárulni az emberi-ség szükségleteihez.

E kétféle optimalizációs igény feszültségének kezelésére három megközelítést ismertet Schnaiberg, melyek egymástól eltérő gondolkodásmódok a természet és a gazdaság kapcsolatáról. (1) A gazdasági modellben minden gazdasági nyereséget ígérő tevékenységet engedélyezni kell, a természet javait szabadon használhatóvá kell tenni. A negatív externáliákat először is az érintettek egymás közti tárgyalásával kell kezelni, amennyiben azonban a kormányzat korlátozni akarja valamely természeti jószág használatát, kompenzációt kellene fizetnie érte. (2) A menedzselt szűkösség modelljében az állam a jövőben várható szűkösség miatt a jelenben teremt szűkösséget. A negatív

externáliák ugyanis nem kezelhetők a felek közti tárgyalással, mert a tulajdonviszonyok nem egyértelműek, az érintettek sokan vannak és a tárgyalási költségek magasak. Ezért az államnak kell adókkal és regulációval csökkenteni a negatív externáliákat. (3) Az ökológia modell az ökoszisztéma védelmére koncentrál. Az ember csak egy faj a többi közül, ezért nincs joga a többinél fontosabbnak tekinteni magát. Schnaiberg politikailag radikálisnak minősíti ezt az irányzatot és valóban, e gondolkodás képviselői gyakran nem riadnak vissza az erőszakos fellépéstől elsősorban a gazdasági modell alapján gondolkodó gazdasági döntéshozókkal szemben.

Két egymással szintén szemben álló elméletet ismertet még a szerző: a termelés mókuskereke hangzatos nevével illetet elmélet szerint a jelenlegi gazdasági rendszer logikájából adódóan egyre többet von el a természettől, és egyre inkább megterheli azt hulladékaival, ami az ökoszisztéma és a gazdaság összeomlásához fog vezetni. Az ökológiai modernizáció elmélete szerint viszont a gazdaság logikája képes az ökológiai problémák felől érkező jelzéseket is érzékelni, feldolgozni és leereagálni (pl. a vállalatok a kimerülő nyersanyagok helyet újak használatára állnak át). Schnaiberg közgazdaságilag megalapozottan, a természeti környezet és a modern társadalom kapcsolatának kutatói körében meglepő értékmentességgel, higgadtsággal viszonyul témájához.

Összegzésként elmondható, hogy a kötet valóban a gazdaságszociológia kimerítő kézikönyvének bizonyul. Tanulmányai az egyre táguló szempontrendszer mentén a mainstream kutatásoknak és a legújabb trendeknek megfelelően lefedik a gazdaságszociológia tematikáját. Néhány gyengébb írás kivételével nemcsak szisztematikus szakirodalmi áttekintéseket nyújtanak, hanem problémaorientált kérdésfelvetések alapján egy-egy témakör elméleti keretének rigorózus pontosságú kijelölését végzik el – folyamatosan reflektálva a megelőző kutatásokra s nem hagyva figyelmen kívül az önreflexió szempontját sem. További előnye a könyvnek az előző kiadás tanulmányaira való visszautalások és a jelen kötet tanulmányai közti keresztutalások rendszere, amely rávilágít a témák lehetséges kapcsolódási pontjaira, s így rendszerben való gondolkodásra késztet. Ugyanakkor a sokoldalú kitekintések és az inter-diszciplinaritásra való felszólítások valóban kreatív szellemi munkára szólítják fel az olvasót. Mindezek alapján méltán ajánlhatjuk a *Handbook of Economic Sociology* második kiadását valamennyi gazdaság és társadalom iránt érdeklődő kutatónak, egyetemi hallgatónak, szakmabelinek.

ABSTRACTS

József Mészáros–Csaba Mérő–László D. Molnár
THE PROBLEM OF ECOLOGICAL INFERENCE

Statistical methods for ecological inference are advanced. The drawback of ecological inference at present is not with the availability of statistical technology but the lack of information. More reliable inference can be made with the combination of aggregate and individual level data, i.e. survey data. Recent developments within the last ten years in sophisticated statistical methods bring the solution of ecological inference close to data analysts.

Nikosz Fokasz
**GROWTH FUNCTIONS, DIFFUSION OF INNOVATIONS, SOCIAL
CHANGES**

Owing to the spectacular currency of infocommunication technologies, the diffusion of innovations has become one of the most exciting research topics in the social sciences in the past decade. The present study deals with the most basic types of growth functions and then inspects the broad applications of this diffusion of technological innovations. The second half of the study surveys the endeavors which seek to apply the use of growth functions to the broadest possible areas of social change via the long waves of economic development and logistic substitution processes.

Lilla Vicsek–Beáta Nagy
**“GENDER CULTURE” AT A LOCAL MUNICIPALITY
GENDER RELATIONS AND ORGANISATIONAL CULTURE**

Our research examined the gender segment of organisational culture at a local municipality. In the present study we analyse results from focus group discussions with employees at a municipality. In the analysis we discuss what characteristics gender culture has in an organisation where the majority of executives and employees are women. In case of such a gender composition, is organisational culture supportive of women? What characteristics do our research subjects attribute to women and men in general, and to their male and female colleagues? What do they think of the fact that the organisation has a female majority and how do they judge the issue of equal opportunity? The focus groups enabled us to provide a “rich” and deep description of the examined aspects.

Lilla Péter

**THE PRESTIGE OF HUNGARIAN EDUCATORS FROM ROMANIA
DURING THE ROMANIAN EDUCATIONAL REFORM**

The Romanian educational system was one of the most centralized ones before the change of the political system, thus, it is not accidental that after the change of the political system the decentralization of education seemed to be a real claim. As one of its consequences the Romanian education has been the scene of permanent changes for the past one and a half decades, and the changes influenced in several points the work and the situation of the teachers. Against such a background our basic research question emerged which aimed the relationship between the educational reform and the teachers. In this study we present only a segment of the results of our research, namely the presentation of the opinion that a strata of the Hungarian teachers from Romania has about the social appreciation of their profession. The results shows that the teachers from Hargita County are not satisfied with the social appreciation of their profession either, they consider that it is worse than of other intellectual categories. Further on, the inquired teachers are unsatisfied with the “official” appreciation of the profession, at the same time the appreciation of the different teachers profession is in relationship with the activities on the different levels of education. The Hungarian teachers from the small region see the rise of esteem of the profession in the solving of the problems of financing, of educational policy and of the teachers vocational courses.

* * *

Hibaigazítás 2006. 1. szám

A 2006/1. szám 112. oldalán Bognár Bulcsu Nemzeti szociológiák klasszikus szociológiája című tanulmányára 19. lábjegyzete helyesen a következő: Dicséret illeti a kötet szerkesztőjét, Gellériné Lázár Mártát, aki már nem először járul aktívan közre abban, hogy jól olvasható és használható társadalomelméleti munka kerüljön kiadásra. Különösen az elmúlt tíz-tizenöt éves időszak társadalomtudományos kiadványaival való összevetésben kiemelendő a Napvilág Kiadó szöveggondozása, amelynek eredményeképpen ez a terjedelmes munka úgyszólván nyomdai és helyesírási hiba nélkül jelent meg.

A hibáért elnézést kér az olvasószerkesztő.